

KLEID

**TIJDSCHRIFT VAN DE
VERENIGING VAN LERAREN
GESCHIEDENIS EN
STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

20e JAARGANG NR. 3-4 1979

ABONNEMENTEN. Een abonnement op Kleio kost per kalenderjaar *f* 60,—. Leraren geschiedenis en staatsinrichting, werkzaam in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland, komen alleen na goedkeuring van het bestuur in aanmerking voor een abonnement. Opgave voor een abonnement geschiedt schriftelijk bij de ledenadministratie V.G.N., Veenendaalkade 256, 2547 AX Den Haag.

LOSSE NUMMERS van Kleio kosten *f* 5,—, tenzij anders vermeld. Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's Gravenhage. Op girostrookje vermelden: jaargang, nummer en gewenst aantal exemplaren.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie

Redactie

MEVR. DRS. J. RIJKEN, *voorzitter*, Maasstraat 72A3, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133.

DRS. FR. KAT, *secretaris*, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen, tel. 03448-1686.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Prinses Beatrixlaan 31, 2341 TW Oegstgeest, tel. 071-152794.

DRS. G.J. SLOOTWEG,

J. HARDERWIJK,

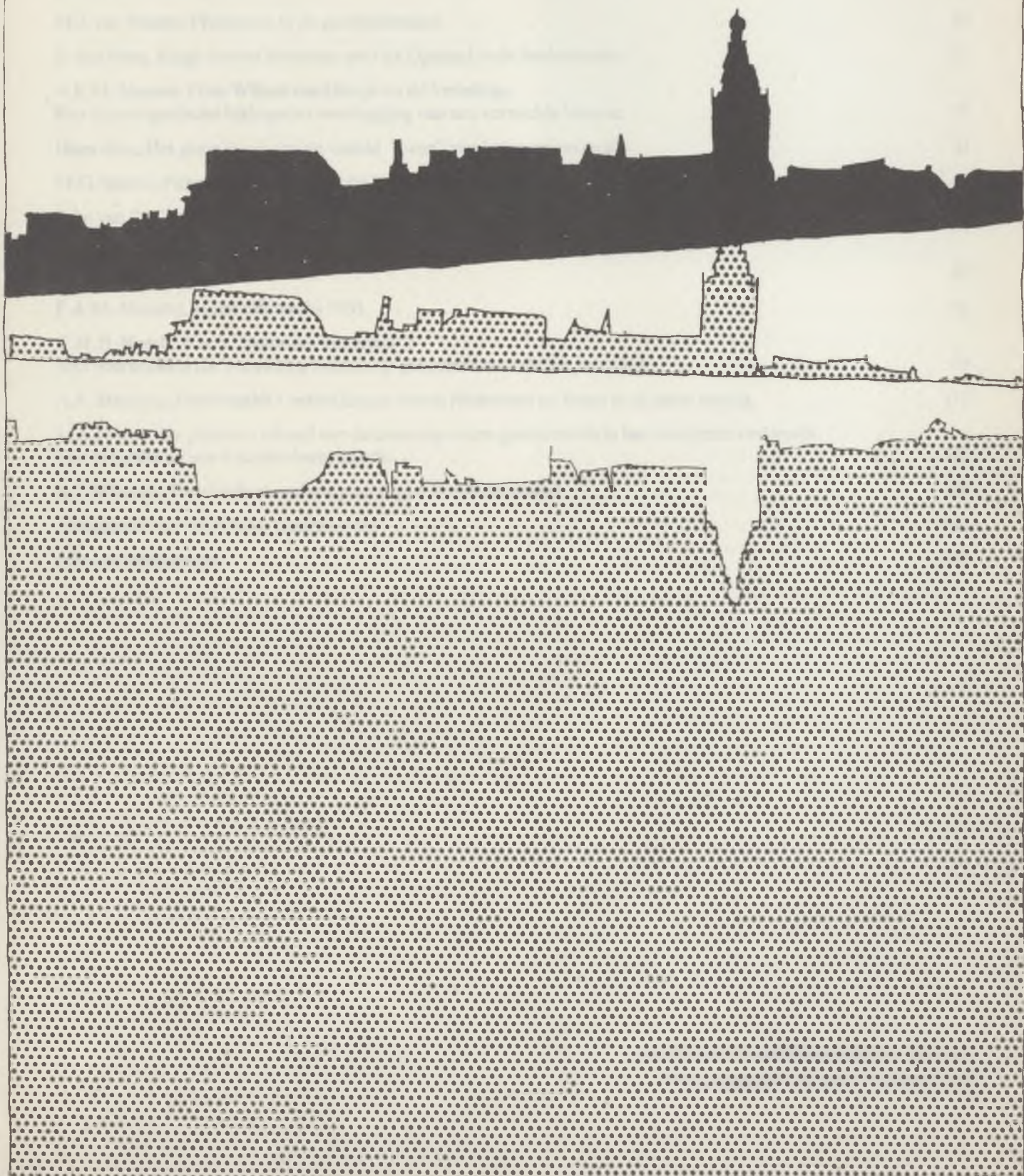
DRS. P. VAN HEES,

DR. S.Y.A. VELLENGA,

DRS. F.G. VAN BAARDEWIJK,

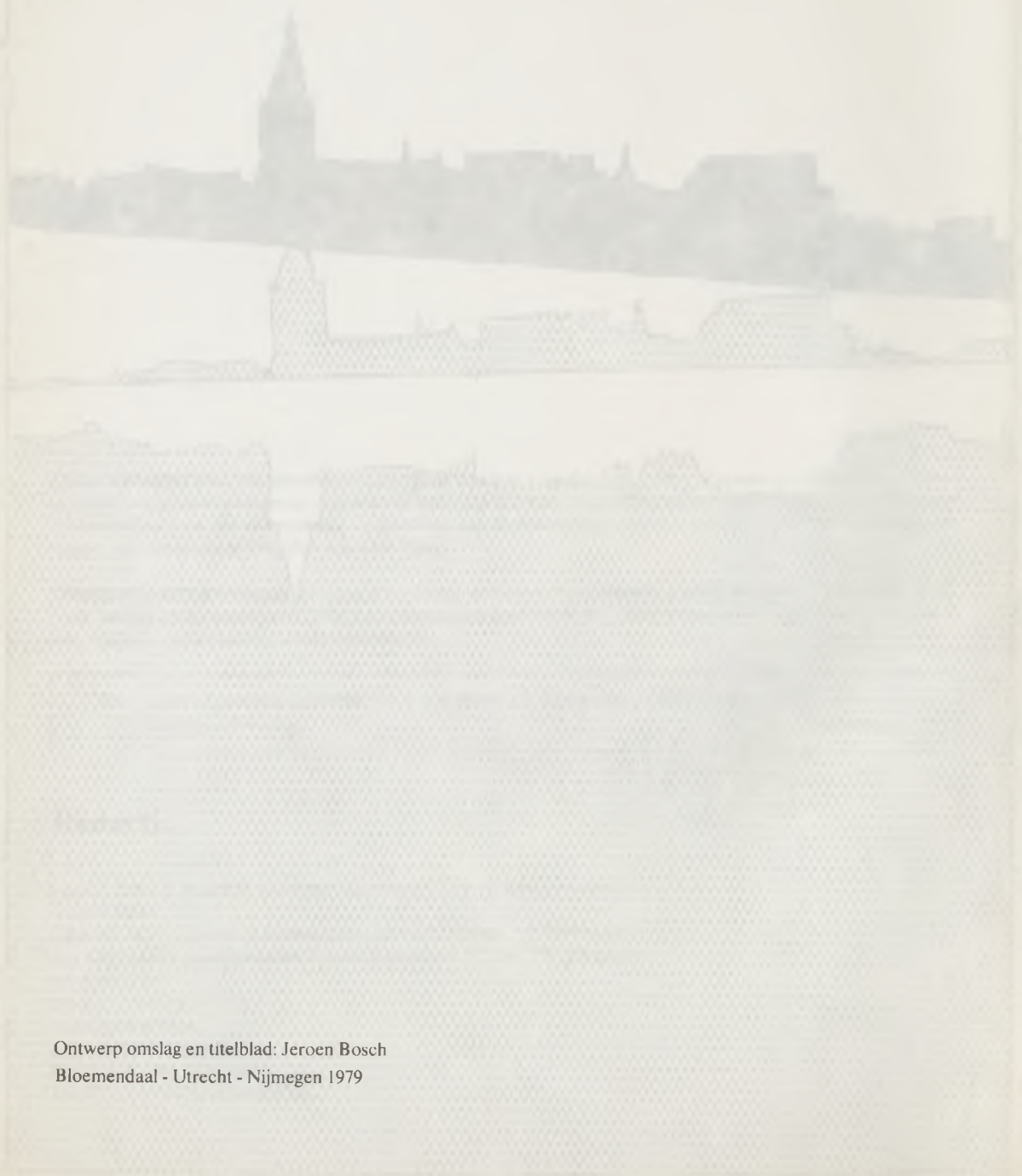
HISTORIE ALS VRIEND

opstellen voor Dr. P.A.M. Geurts o.f.m.

RECHT ALS VRIEND

Opstellen voor Dr. P.A.M. Geurts O.R.M.

Ontwerp omslag en titelblad: Jeroen Bosch
Bloemendaal - Utrecht - Nijmegen 1979

Inhoud

	pagina
Redactie, Ten Geleide.	3
M.A. van Dongen, Het historisch thema als vriend.	5
D.F. Scheltens, Vier gezichten van Walter Geurts.	8
P. van der Meulen, Livius.	9
M.J. van Velzen, Franciscus in de geschiedenisles.	15
P. van Hees, Enige nieuwe literatuur over de Opstand in de Nederlanden.	21
A.E.M. Janssen, Prins Willem van Oranje en de Verlatinge. Een historiografische bijdrage ter weerlegging van een verbeelde historie.	27
Hans Bots, Het grote Boek van de wereld: "bron" van lering en vermaak.	34
M.G. Spiertz, Pastorale problemen in de Noord-Nederlandse katholieke kerk van de zeventiende eeuw.	42
John van Zuylen, De betrokkenheid van J.C. de Jonge bij de "prijsvraag van 1826".	49
D.J. Roorda, Schoolboeken op reis getoetst. De "Landed Gentry" van Ierland.	60
F.A.M. Messing, Horst omstreeks 1900.	68
C.M.H. Bosch, Wat is "historisch materiaal"? Met voorbeelden die betrekking hebben op gebeurtenissen uit het jaar 1914.	78
A.F. Manning, Diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en Polen in de jaren veertig.	118
J.G. Toebes, De plaats en inhoud van de contemporaine geschiedenis in het voortgezet onderwijs. Een terugblik en een kritische heroriëntatie.	123
N.J. Maarsen, Geschiedenisonderwijs en explanatieproblematiek.	130
Bibliografie van Dr.P.A.M. Geurts o.f.m.	135
Lijst van intekenaren.	140

Ten Geleide

In het voorjaar van 1979 bereikt pater Dr. P.A.M. Geurts de pensioengerechtigde leeftijd en daarmee komt een door de wet gesanctioneerd einde aan een loopbaan, waarin onderwijs in veelsoortige fasen en facetten een voorwerp van aanhoudende zorg en doorgaans van groot vermaak is geweest.

Waar hij een huldiging op zijn 65e verjaardag als "ontoepasselijk" zou afwijzen, zodat er wellicht enig feestvertoon, maar géén jubilaris zou zijn te genieten, hebben een aantal vrienden en collegae in den lande spontaan naar alternatieven gezocht ten einde hem een duurzaam blijk van waardering toe te voegen en hem aldus voor een fait accompli te stellen.

Walter Geurts, die gedurende vele jaren aan de hand van Clio zijn nimmer aflatende onderwijskundige ijver met Franciscaanse blijmoedigheid heeft kunnen botvieren, moge thans dank zij de belangeloze medewerking van het bestuur van de Vereniging van Leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN) en de redactie van het tijdschrift *Kleio* deze hommage in de vorm van een aantal geschiedkundige bijdragen ontvangen.

Dat dit *liber amicorum* hem zonder meer toekomt blijkt uit het volgende.

Geboren op 6 april 1914 te Horst, volgde hij eerst aldaar het lager onderwijs. Op twaalfjarige leeftijd ging hij naar Roermond, toen nog een "stad met 365 standen" binnen haar burgerij, om er leerling van het vermaarde Bisschoppelijk College te worden. Niet alleen op het voetbalveld, waar hij op geregelde tijden in de gelederen van de zogeheten "Peelhazen" zich niet voor één doelgat liet vangen, maar ook in de klas wist hij méér dan eens als primus menig later gerenommeerd geworden Nederlands staatsburger, onder wie zekere excellentie met onderwijsopvattingen van mammoetformaat, de loef af te steken. Ondanks zijn successen in deze "grote" stad bleef de jonge gymnasiast zijn geboortestreek meer dan trouw. Zo kende hij de nauwelijks ontgonnen Peel als zijn broekzak. Na de humaniora koos hij voor de Franciscaanse levenswijze, onderwierp zich aan het noviciaat te Hoogcrutz (L.) en studeerde filosofie en theologie te Venray, Alverna en Weert.

Wanneer Walter Geurts in 1940 tot priester is gewijd, nemen zijn oversten de beslissing, die zijn hele verdere leven zal bepalen. Had hij gehoopt als missionaris overzee zijn levensbestemming te vinden, het werd – helemaal niet spectaculair – slechts de studie geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Hier volgde hij colleges van Post, Cornelissen, Brom en Van Ginneken en werden met name de middeleeuwen door hem in een verrassend tempo genomen. Oorlogsomstandigheden noopten hem zijn Nijmeegse studie te onderbre-

ken en in Amsterdam zijn toevlucht te zoeken. De Franciscaanse pij beschermde hem voor menig ongemak, al werd hij aldaar nogal eens in deze kledij voor een levende Luther versleten.

Direct na de oorlog legde hij het doctoraal examen af en vrijwel onmiddellijk nadien vond hij – uiteraard zonder enige ruggespraak – zijn benoemingsbrief, waaruit hij op moest maken dat hij in de aloude mijnstreek te Kerkrade directeur was geworden van een nog op te richten HBS, die de naam van Antonius Doctor zou dragen. Toen deze school goed en wel functioneerde, volgde in 1950 zijn benoeming tot rector van het St. Bonaventura-Lyceum te Leiden. Hier zou hij tot 1967 dit verantwoordelijke en veeleisende ambt blijven vervullen. Niettemin slaagde Walter Geurts erin naast het vele onderwijskundige en organisatorische werk als historicus actief te blijven. Zo kon men deze rector vrijwel dagelijks aantreffen in de Leidse universiteitsbibliotheek, waar hij onder meer pamfletten en handschriften met zulk een ijver raadpleegde, dat het kon gebeuren dat hij, weer teruggekeerd in de klas, al slapend de Gordiaanse knoop met Alexander de Grote wist door te hakken. Het resultaat van deze geschiedkundige ijver is een onlangs nog herdrukt proefschrift, waarop hij in 1956 te Nijmegen bij Rogier promoveerde. Onder verwijzing naar de in deze bundel opgenomen bibliografie mag worden geconstateerd dat sindsdien nog een respectabel aantal wetenschappelijke pennevruchten van zijn hand het licht zagen. Vooral de geschiedenis van de beginfase van de Leidse Academie genoot zijn bijzondere aandacht.

Inmiddels was hij gaan behoren tot de groep van vernieuwers van het vak geschiedenis in het middelbaar onderwijs in Nederland. Hij geraakte actief betrokken bij allerlei commissiewerk en schreef een tweetal op-

zienbarende brochures, die tot op de dag van vandaag duidelijk aanwijsbare sporen hebben achtergelaten. Zeven jaar (1963-1970) was hij voorzitter van de redactie van het tijdschrift *Kleio* en in die hoedanigheid had ook de didactiek van het geschiedenisonderwijs in toeneemende mate zijn belangstelling. Mede door zijn activiteiten groeide *Kleio* uit van een tijdschrift dat slechts eenmaal per kwartaal uitkwam, tot een periodiek van de VGN met tien afleveringen per jaar. Van de vele activiteiten worden hier nog genoemd: lid van het bestuur van de VGN (1965-1967), lid van de Eindexamencommissie van deze vereniging (1968-1970), lid van de Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis en Staatsinrichting, lid van de Programmacommissie voor de Applicatiecursus Geschiedenis en Staatsinrichting voor MAVO- en LBO-docenten alsmede voor de Her- en Bijscholing van Eerstegraadsdocenten Geschiedenis en Staatsinrichting.

Op grond van zijn vele activiteiten ten behoeve van het geschiedenisonderwijs viel hem in 1970 het lidmaatschap van verdienste van de VGN ten deel.

Zijn ervaring en inzichten met betrekking tot het geschiedenisonderwijs in Nederland werden alom erkend en leidden ertoe dat hij als part-time docent in de vakdidactiek te Tilburg, Amsterdam en Nijmegen toekomstige geschiedenisdocenten met verve en voorkeur voor relativiteit ging voorbereiden op het ambt van geschiedenisleraar.

In zijn colleges ondervond menig een het als weldadig dat de milde humor en de bloemrijke anecdote vaste rustpunten vormden op allerlei "begane wegen en onbetreden paden" en dat deze in ieder geval steeds gelijke tred hielden met elk onderwijsmodel en elk leerplanstructuur. En als er dan al geëvalueerd moest worden werd er tevens door een "homo ludens" gerelativeerd.

Toen het eenmaal duidelijk werd dat er in Nederland nieuwe leraren-opleidingen van start zouden gaan, was het vanzelfsprekend dat Walter Geurts tot hoofddocent van de Afdeling Geschiedenis van het Mollerinstituut te Tilburg werd benoemd. In die functie heeft hij mede het fundament gelegd voor een voorbeeldige lerarenopleiding nieuwe stijl. Sinds 1971 is hij als wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Sectie Geschiedenis van de Katholieke Universiteit te Nijmegen verbonden, waar hij behalve bij de Tilburgse lerarenopleiding ook rechtstreeks betrokken werd bij de opzet en vormge-

ving van de dagopleiding Geschiedenis van de Gelderse Leergangen. Op oorspronkelijke wijze verzorgde hij vanaf 1971 de cursus Algemene Inleiding in de Geschiedwetenschap voor de eerstejaarsstudenten van de Nijmeegse Universiteit. Voorts zag hij kans voor derdejaars- en doctoraalstudenten werkcolleges te leiden over diverse onderwerpen uit de Nieuwe Geschiedenis. Bovendien kon hij weer als geschiedschrijver *Clio* recht in de ogen kijken, nu hij de vakdidactische besognes in handen van toegewijde opvolgers had kunnen overlaten.

In deze Nijmeegse fase bleef Geurts ook alleszins mobiel; in de Keizer Karelstad placht hij zich met behulp van een luxe rijwiel, voorzien van kilometerteller én snelheidsmeter in een respectabel tempo te verplaatsen; al dan niet in gezelschap van studenten verkende hij met andere middelen van transport de wijde wereld, waar hij overal oud-leerlingen tegenkwam.

Hoe aantrekkelijk het reisdoel ook mocht zijn, telkens keert hij weer blijmoedig terug naar zijn vertrouwde Franciscaanse gemeenschap in de Nijmeegse Vermeerstraat. Met gepaste regelmaat en met behulp van schoufel en snoeischaar zoekt hij nochtans rust en inspiratie op "het land" te Horst, waar deze Franciscaan en historicus als soeverein fysiocraat het welbekende motto in praktijk brengt: *Nihil melius, nihil viro libero dignius, nisi agricultura*.

De redactie van dit *liber amicorum* betuigt haar erkentelijkheid jegens de personen en instanties die financieel hebben bijgedragen tot de totstandkoming van deze bundel. Met name mogen hier worden vermeld het bestuur van de VGN en het Provinciaal Land der Minderbroeders in Nederland.

De werkzaamheden van de redactie van dit *liber amicorum* bleven beperkt tot het verzamelen van de hier gebundelde bijdragen.

De redactie

C.M.H. Bosch
J.A.H. Bots
P. van Hees
A.E.M. Janssen
J.G. Toebes

Het historisch thema als vriend

Het is nu 28 jaar geleden dat de toen nog maar pas benoemde rector van het St. Bonaventura Lyceum Dr. P.A.M. Geurts 's avonds in Franciscaanse pij ons huis bezocht. Er waren wat probleempjes met de opgroeiende jeugd op zijn school. Uiterlijk onbewogen, waardoor hij de bijnaam boeddha bij zijn leerlingen kreeg, bleek steeds weer dat de schooljeugd zijn volle belangstelling had en dat hun intellectuele opvoeding hem bijzonder na aan het hart lag. Voortdurend spande hij zich dan ook in voor een goed lerarencorps, daar was hij al in getraind dank zij de oprichting en leiding van een HBS in Kerkrade in Zuid-Limburg.

Geboren op 6 april 1914 in Horst/Meterik, beschouwde hij Limburg als zijn meest geliefde provincie. Veel hebben we daar gefietst en vaak wandelden we door de Peel. Hij was dan "een man van weinig woorden". Zijn zus zei dan ook wel eens op zulk een wandeling: "Het lijkt wel op een Stille Omgang." Wat dat betreft heeft hij zich de regel van zijn Gelderse streekgenoot Thomas à Kempis eigen gemaakt: "Niemand kan geruster onder mensen komen dan wie gaarne verborgen blijft, niemand kan geruster spreken dan wie gaarne zwijgt." Blijkens zijn geschriften verzette hij evenwel op zijn vakgebied een grote hoeveelheid werk. Zijn bibliografie in deze bundel getuigt daarvan. Alleen al op mijn boekenplank vond ik een twintigtal bijdragen van zijn hand in de vorm van boeken en overdrukken uit tijdschriften, waarover anderen beter kunnen oordelen. Wanneer hij een pleidooi schreef voor onderwijs in eigentijdse geschiedenis, dan rekende hij in de opdracht óns in de eerste plaats tot zijn "eigentijdse vrienden". Conventies! dáár was hij niet op gesteld; die beletten hem zich thuis te voelen. Zijn eerste bezoek maakte op ons juist daarom zo'n grote indruk. Was dat de reden dat er vriendschap groeide? Of was het het feit dat hij bij ons een klankbord vond? Zijn gevoel voor eenvoudige oplossingen, die meestal ook de beste zijn, sprak ons in ieder geval bijzonder aan. Bovendien ontmoette hij hier een geboren en getogen "Leienaar", die zelfs op zijn school was geweest! De Leidse Universiteit kende hij slechts van buiten, want zijn studies deed hij in Nijmegen. Voorts wekte hij omgekeerd bij mij een latent aanwezige belangstelling voor geschiedenis. Mijn vrouw "zat" in die tijd al in het schoolbestuur. Kortom het "klikte" tussen ons. Dit eerste bezoek was niet het laatste. Hij aanvaardde ons groeiend gezin, met alle troubles en alle ups en downs, als een aangename verpozing. Eens sprak hij ons toe: "Als je niet helemaal in de Providentia zou geloven, dan zou je zeker weten, na wat zich hier allemaal heeft afgespeeld, dat zij er is!"

Zijn studie *Het eerste grote conflict over de eigen recht-spraak der Leidse Universiteit*, die ons werd opgedragen

met de woorden van Montaigne "Je ne propose rien, je n'impose rien, j'expose", heeft ongetwijfeld grote indruk gemaakt binnen de Leidse universitaire gemeenschap. Hij was ook geen onbekende in het Leids Gemeente-archief, waarvan de toenmalige archivaris Mr. Versprille hem als zeer deskundig in zijn bronnenstudien erkende. Evenzo vond men hem vaak in de Universiteitsbibliotheek. Zijn deskundigheid werd alom erkend en speciaal gehonoreerd in het verzoek lid te worden van de historische commissie van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Zijn kritiek was soms niet mals, wanneer het zijn vakgebied betrof en werd niet altijd onder stoelen of banken gestoken.

Geurts' pamflettenstudies, vooral die rond de "Opstand" en die over zijn medebroeder Jan Neyen (± 1568-1612), Franciscaanse onderhandelaar van het Twaalfjarig Bestand, leverden interessante bijdragen voor mijn boekenkast. Dank zij zijn theologische en historische studies, een goede kennis van het Latijn en van het 16e en 17e eeuwse handschrift kon hij voortreffelijk wetenschappelijk werk verrichten.

Walter bleef ook een goed priester, een goede navolger van Sint Franciscus. Hij is een Franciscan in hart en nieren. Hij erfde ook Franciscus' bewondering voor de natuur. Het kon dan ook niet anders: Walter – voor ons behield hij altijd zijn kloosternaam – ging mee op onze zwerv- en kampeertochten in de vakanties. Dat werd een jaarlijks terugkerend gebeuren. Aan de met zon overgoten Noorditaliaanse meren moet zijn gedrag wel diepe indruk hebben gemaakt op de lokale bevolking. Want getrouw aan zijn priesterroeping las hij iedere morgen de H. Mis, waarbij wij steeds present waren. Ook in latere jaren, toen we – vóór Böll – Ierland en Schotland ontdekten en dáár ter afwisseling de fjorden en meren bezochten, begon elke dag zeer vroeg met dit ceremonieel. Dit ontlokte eens (zomer 1966) in Headford Country Mayo een Iers pastoor de verzuchting: "Why so early in the morning? God created time and a lot of it!"

Toen we eens een gedwongen nacht op de Kale Berg (zomer 1957) aan het Lago di Garda doorbrachten, moesten we heel vroeg van onze Alpenkrib uit de veren, want Walter moest en zou nog "a tiempo" op Maria Hemelvaart de Mis doen in Lazise. Dat had hij immers de pastoor ter plaatse beloofd. Het voordeel was wel dat we de unieke kans hadden de zon te zien opgaan over de prachtige Dolomieten.

Schreef ik reeds over een navolger van Franciscus, een liefhebber van de natuur . . . bliksem en onweer, storm en regen, het deerde hem nooit, maar hij achtte het

hoogmoed wanneer je deze krachten zo nodig moest trotseren. Driemaal raakten we echter samen in de ellende.

Als overtuigde Lage Landers meenden we dat de Monte Baldo een peuleschil voor onze goed getrainde lichamen moest zijn. In een half etmaal zou deze "Zweitau-sendler" wel door ons bedwongen worden en als mijn vrouw dan zo vriendelijk wilde zijn om ons aan de lijzijde van de berg op te halen, dan waren we voor het avondeten wel weer thuis. Die wens bleef de vader van de gedachte. Het vigilie van Maria Hemelvaart werd zoals altijd weer vroeg gevierd, het reeds in de zon blakerend terrasje voor espresso en gelati al vroeg bezocht. Een rokende priester? Sigaren en sigaretten werden in alle rust genoten onder de steelse blikken van de matineuze Italianen. Na Adrianus VI zal wel nimmer meer een Nederlandse paus aan bod komen!

Op sandalen en molières begonnen we de tocht op meer-hoogte. De zon teisterde ons. Het water, meegenomen in veldflessen, werd mondjesmaat. Het laatste en enige rolletje Rang verdween. Meter na meter werd hijgend afgelegd. Was het eerst een kwartiertje rust na een uur lopen, het werd al gauw het omgekeerde. Top na top lokte ons vanuit de strakblauwe hemel. De uitdaging werd een kwelling. Onze struikelende voeten raakten als verdoofd. Glijdend, strompelend, hesen we het logge lijf ter klim. Kreten slakend, tot ook die ons op de droge lippen bestieven. Het avondrood . . . de nacht kondigde zich aan. Het Italiaanse politie-apparaat was gealarmeerd en kwam op toeren, geen zorg: "sole, vino . . . dormire!" Soccorso-Alpino heeft ons toen de nacht gevallen was vanuit de enige en gelukkige aanwezige — want Lage Landers als we zijn hadden we daar helemaal geen vermoeden van — rifugio van de kale berg gered. De ontdekking daarboven dat slechts enkele echte bergklimmers vóór ons hun handtekening in het logboek hadden kunnen zetten, vermocht onze ellende niet uit te wissen.

De tweede maal dat de natuur ons parten speelde was op Lough-Corrib (Eire) in 1966.

Toen werd ook luchtigjes afgesproken om met onze Ierse vrienden in een keltische "currach" het graf van Saint Ciaran, leerling van de Ierse heilige Patrick, op een van de honderd eilandjes in dat meer te gaan bezoeken. De storm die opstak deerde aanvankelijk het gezelschap niet, dat in zonnige kledij het meer overstak. Maar een dreigende ondergang in woest kokende golven, waarbij het water letterlijk tot aan de lippen steeg, maakte de in het vooruitzicht gestelde vrolijke picknick tot een met doodsverachting te bereiken doel. Heen en weer geslingerd en al hozend stuurde onze niet-voor-een kleintje-vervaarde kapitein het scheepje de "wich" van het eiland binnen. Gelukkig kent Ierland wel drie klimaten per dag, zodat de kreekachtige "wijk" op een beach ergens in de Pacific leek en het leed al snel vergeten was. Maar voor de tweede maal hadden we angst gekend!

Nee, voor Walter is dat "'t moet nou zo nodig" er niet bij. "Sturm und Drang" kent hij niet, hoewel hij in zijn jongensjaren een van de beste voetballers in Noord-Limburg schijnt te zijn geweest. Die belangstelling voor voetbal bleef hij houden. Zijn grootste televisie-interesse geldt voetbal. Van diezelfde Ierse reis terugkerend via Zuid-Engeland en na een oversteek naar Boulogne-sur-Mer kon hij het niet laten in een herberg in het Noordfranse stadje Gravelines — ze spreken daar op het platteland nog onze taal — de hele voetbalwedstrijd Benfica-Feyenoord uit te zitten.

Het tij leek de derde maal gunstiger. Ofschoon we ge-waarschuwd werden bij het zien van de opgekalefaterde vissersboot, die diep onder de hoge kade van Cahirciveen (County Kerry) dobberde, namen we toch kaartjes. Het was half-way onze tweede ontdekkingsreis naar Ierland. Daar moesten we weer heen, want onze cultuurhonger naar vroegmiddeleeuwse christelijke beschaving was nog niet gestild: de Skelligrocks met Skellig Michael, waar de "Saints" als monniken in een soort stenen "bee-hives" op deze meest westelijke eilandjes van ons continent de eerste sporen van niet-Romeins christendom hadden achtergelaten, moesten we toch gezien hebben! Voor een met de blik op de wereld-zeeën gerichte Nederlander leek dat weer een peuleschil!

Dat was het ook toen we wegvoeren uit het rustige fjord, beschermd tegen de westelijke stormen door het eiland Valencia. Maar toen we bij de laatste stop een groep bejaarde Duitse toeristen — voor dat volk is niets te dol — aan boord hesen en het ruime sop kozen voor de oversteek, leek alles anders te worden. Golven uit twee richtingen aanstormend beukten het door een U.S.A. "scholar" bestuurde schip. Het vooronder, waar behalve enkele safe-guard vuurpijlen geen andere reddingsmiddelen konden worden ontdekt, werd volgestouwd met de nu ook niet meer zo vrolijke Duitsers en wij achter in de bak keken naar de verrichtingen van de gelukkig-aanwezige-gepensioneerde visser, die als "maat" mee aan boord was gegaan. Gelukkig kende hij de verraderlijke zeeën van Ierland. Toen weer zo'n huizenhoge golf ons wrakke bootje ramde, nam hij met een zucht van verlichting onzerzijds het stuur over: Farewell Skelligs, je rots kent onze voetstappen niet!

Wij keerden terug . . . Ontdaan gingen de Duitsers bij de eerste aanleg aan wal. De "skipper" beoordeelde ons anders: "No cure — no pay — with you both . . . we could have made it."

Wij waren dankbaar dat we niet als zovelen van die 16e eeuwse Armada aan de Westierse kust een zeemansgraf hadden gevonden. Ook die graven hebben we in die streken ontdekt.

Armada — onze vrijheidsstrijd tegen de Spanjaard — de Stichting van de Leidse Universiteit — Scaliger — Ceskoslovensko (Praagse Lente) — Lidice (Leitschau — Comenius) — Moskou (XIII International Congress of

Historical Sciences 1970) – B.R.D. (Worms) – Noord-Italië – Valbonfionr (Keltische rotsinscripties) – Xanten (Romeinse opgravingen) – België (Zottigem. Graaf Lamoré van Egmont) – dat alles en nog meer was met Walter Geurts een adembenemend historisch feest. Onze opgroeiende jeugd werd het soms teveel: "het zal wel weer kerk-in kerk-uit worden." Maar wie heeft ooit in de stoel van Saint Moloch (Malachias) op het eiland Lishmore gezeten? Wie heeft ooit op Iona in de Cairn van Saint Brendan (onze Brandaris) gerust? Dezelfde Saint die Lishmore als zijn eiland claimde door de eigenhandig afgehakte duim vanuit zee daar naar toe te werpen, zodat hij de eerste was! Geschiedenis of legende? Dat zal de terzake deskundige, de historicus wel uitmaken. De zin ervoor heeft Walter gewekt en hij zal die óók elders gewekt en waargemaakt hebben.

Sindsdien zijn onze wegen wat uit elkaar gegaan. Walter ging naar Nijmegen, de schrijver ging naar Scheveningen.

Merkwaardig, zou je ooit als je bij het G.A.K. werkt een kerkhof bezoeken? Geurts vertelde mij eens: begraafplaatsen zijn een bron van geschiedkundige infor-

matie. We hebben, waar wij ook waren, er niet veel gemist. In Moskou hebben we er een geliefde van Stalin ontmoet. Onlangs was ik op een kerkhof in Schevingen. Deze begraafplaats, de oudste in Nederland die los van een kerk werd gesticht, draagt de naam "Ter Navolging". Op deze dodenakker werden Betje Wolff en Aagje Deken begraven. Maar ook Duymaer van Twist, Lunsingh-Scheurleer en Groen van Prinsterer . . . De versregels op graf no. 100 van Baron de Huybert, Heer van Kruyningen en Oud Drossaart van Muyden, Baljuw en Dykgraaf van Gooyland zou ik hem ter navolging willen aanbevelen:

Hier legt het sterflijke Deel eens
Grijsaards wiens VOYAGIE
Langdurig is geweest op d'aardsche
Pelgrimage
Die doctors Chirurgijns tragte in
dien Tocht t'onvlien
en in hunne handen zig dog zelden
heeft gezien.

Warmond, Ter Kaghe,
1 november 1978

Vier gezichten van Walter Geurts

Spreeken over iemands vier gezichten klinkt wel bijzonder slecht. Immers, als je de volkswijsheid zou geloven, mag een mens niet eens twee gezichten hebben. De helft van wat ik ga zeggen, zou dan al voldoende zijn om iemand te compromitteren.

Maar wie heeft niet meer dan twee gezichten? Elke mens heeft er een kleine collectie, en wel zoveel als er milieus zijn waarin hij verkeert.

Hoeveel gezichten W. Geurts heeft, weet ik niet precies, maar hij heeft er zeker vier. Twee daarvan zijn mij volledig onbekend, met twee andere ben ik ietwat vertrouwd. Die vier gezichten zijn: Geurts op de straat, Geurts op het historisch instituut, Geurts in Horst, Geurts in het huis van de franciscanen te Nijmegen.

Ik sprak over het gezicht van Geurts op de straat, maar eigenlijk heeft hij daar geen gezicht. De straat — d.i. de weg van de Vermeerstraat (huis van de franciscanen te Nijmegen) naar het Erasmusgebouw (het universitaire torenggebouw waarin het historisch instituut is ondergebracht) — ziet hem vier keer per dag voorbijrijden: een onbewogen beweger (Aristoteles), schijnbaar een man zonder ziel, loutere uiterlijkheid. Het is aan hem niet te zien waaraan hij denkt, noch of hij überhaupt aan iets denkt. Diegenen die Geurts alleen maar op de straat zijn tegengekomen, hebben hem niet gezien, en hoogstwaarschijnlijk heeft hij hen evenmin gezien.

Hoe Geurts er uitziet als hij eenmaal op de dertiende verdieping van het Erasmusgebouw is aangeland, weet ik niet. Dat kunnen alleen de mensen van het historisch instituut vertellen. Ik weet enkel dat zijn vak hem boeit, dat hij ervan geniet het verleden in zijn concrete levendigheid voor zich te zien herleven. "Daar leer je van" zegt hij wel eens al lachend, en hij zegt dat dan nog bij voorkeur in het Limburgs dialect; maar ook al zegt hij het al lachend, hij is er diep van overtuigd.

Ook het gezicht van Geurts in Horst — zijn geboorteplaats — kan ik mij niet goed voorstellen. Maar daarover weet ik toch al iets meer. Vooreerst dat hij er nogal regelmatig zijn gezicht laat zien. Hij verschijnt daar zeker niet als "de geleerde", "de academicus" of "de historicus". Hij past er zich aan aan het milieu: hij plant en poot en zaait er allerlei dingen in de — naar de proporties van zijn verhalen — enorme tuin van zijn zus. Hij rooit er zelfs bomen. Hij praat er met de burens en de mensen van het dorp: "dat zijn tenminste nog onge-

compliceerde mensen". Hij bezoekt er regelmatig het bejaardentehuis en ik meen zelfs te weten dat hij daar 's zondags de Eucharistie viert en er een preekje houdt.

Het gezicht van Geurts dat mij het meest vertrouwd is, is dat van de Vermeerstraat. Misschien is dat wel het meest echte. Ik durf het vermoeden. Het onbeweeglijke gezicht van de straat begint te spreken — niet altijd even geruisloos — zodra hij binnen is. Wat hij te zeggen heeft is niet steeds — of zelfs helemaal niet — zo ernstig bedoeld. Hij spreekt badinerend, humoristisch, wel eens plagend. Hij moet wel eens een antwoordje incasieren, maar dat kan hij best verdragen en hij heeft trouwens altijd een slagvaardige riposte klaar liggen.

Over zijn werk als historicus praat hij in de Vermeerstraat zelden. Is er dan weer eens de zoveelste Reader verschenen, dan zal hij dat wel zeggen, en hij kan nauwelijks enige fierheid verbergen als hij het pakje openmaakt waarin hem een nieuwe uitgave wordt toegestuurd. Maar hij blijft bij zulk een thema niet lang stilstaan en hij verwacht geen applaus voor zijn werk.

Hij is een trouw lezer van twee kranten: 's morgens aan tafel leest hij *Trouw* en 's avonds neemt hij de tijd om "de" krant te lezen, natuurlijk de *NRC*.

Hij kijkt regelmatig naar het TV-journaal... en af en toe laat hij zich ook verleiden om naar een detective te kijken, maar dan moet het wel een goede zijn, want hij heeft er al te veel gezien om niet kieskeurig te zijn.

Alles samen is Geurts ook francisikaan. Als ik dat het laatste vermeld, dan is het omdat Geurts zelf dat ook wel het laatste zou vermelden, al ben ik heel zeker dat het bij hem volstrekt niet de laatste plaats inneemt. Maar hij heeft geen enkele neiging tot religieus exhibitionisme. Hij is uiterst discreet op dit gebied, maar toch ook expansief genoeg opdat iedereen die hem kent zou weten dat hij zich niet bezig houdt met oefeningen in transcendente meditatie of andere vormen van moderne devotie. De geschiedenis heeft al meer zien voorbijgaan, denkt Geurts, en hij houdt zich liever aan dingen die de proef van "de tand des tijds" hebben doorstaan en niet fascineren door nieuwigheid. Die trouw aan het "echte" is de ernstige "fond" die hem kenmerkt in heel zijn doen en die hij met zijn badinerend praten en de losse hartelijkheid van zijn omgang nauwelijks kan verbergen.

Livius

Als Geurts een Franse raad, die inhoudt dat men na het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd liever moet herlezen dan lezen, zou willen opvolgen, dan zou hij nog heel wat vreugde kunnen beleven aan de vele boeken die hij al kent. Maar mocht hij zich toch wellicht eens afvragen wat ter wereld hij nog eens met plezier opnieuw ter hand zou kunnen nemen, dan moge ik hem attent maken op een werk waaraan hij misschien niet direct zou hebben gedacht: "Ab urbe condita" van Titus Livius.

Vermoedelijk zou ik er al evenmin over hebben gepeinsd mij weer in een boek te gaan verdiepen dat, ongeveer een halve eeuw geleden — in de vijfde en zesde klas van het gymnasium — tot mijn verplichte literatuur had behoord, ware het niet dat ik, gedurende de vorige winter, toen ik mij voorbereidde op mijn eerste reis naar Rome (tegenwoordig de bestemming van een obli-gaat schooluitstapje), getroffen werd door een aantal citaten uit Livius in een door mij bestudeerde reisgids.¹

Het werd me namelijk daardoor duidelijk dat je de sfeer van het antieke Rome misschien niet beter zou kunnen oproepen dan door de verhalen van deze auteur te lezen en zo nam ik dan de drie delen mee uit de Penguin Classics die de vertaling bevatten van het grootste gedeelte van de 35 boeken die van de oorspronkelijke 142 nog over zijn.² Achteraf pas heb ik begrepen dat ik, door dit te doen, aan het gevaar maar nauwelijks ontkomen ben in de lectuur van Livius zo verdiept te geraken dat de gedachte niet meer bij mij op zou komen zelf te gaan bekijken wat er nog van de stad overgebleven was waarvan hij zo schitterend weet te vertellen. Wanneer we immers van Plinius vernemen³ dat een man uit Cadiz een reis naar Rome had ondernomen om Livius te zien en blijkbaar, toen dit gelukt was, intens bevredigd, rechtstreeks naar zijn woonplaats was teruggekeerd, zonder Rome, dat Augustus toen net bezig was van een stad van baksteen in een stad van marmer te veranderen, zelfs maar een blik waardig te keuren, dan is het duidelijk hoe Livius soms zelf de aandacht onbewust opeist die hij juist op Rome wilde richten. Niemand overigens zal beter geweten hebben dan Plinius (de jongere) hoe de lectuur van Livius een mens kan hypnotiseren. Tijdens de uitbarsting van de Vesuvius immers die in 79 n. Chr. Pompeji heeft verwoest, vertoefde hij in de onmiddellijke nabijheid, in Misenum. Maar, hij was er niet toe te bewegen om naar deze contemporain historische gebeurtenis te gaan kijken omdat hij verdiept was in een boek van Livius „... a fact which has provoked incredulous comment in classrooms ever since” zegt Betty Radice.⁴

Uit dit laatste citaat kan men opmaken dat Livius niet alleen maar bewonderaars heeft gehad. Van zijn vergui-zers schenen sommigen hem overigens door hun argumenten meer te eren dan aan zijn verdiensten te kort te doen, zoals paus Gregorius de Grote, die, naar het heet, alle boeken van Livius heeft willen vernietigen omdat zijn stijl zo meeslepend was dat het de lezers afhield van de meer ingetogen charmes van de gewijde literatuur. Maar het ligt voor de hand dat de hoffelijke formulering van dit doodvonnis dat aan 107 van de 142 boeken van Livius voltrokken is (hoe de 35 resterende er het leven hebben afgebracht weet ik niet) Livius' bewonderaars het gemis van driekwart van het opus magnum van hun lievelingsauteur niet heeft kunnen vergoeden. Macaulay bijvoorbeeld heeft eens verklaard een kwart van zijn jaarsalaris voor het weervinden van de verloren gegane handschriften over te hebben. De goden hebben, terecht vind ik, dit offer niet aanvaard: een kwart van je jaarsalaris voor driekwart van Ab urbe condita is een te Schots bod dan dat daar serieus op ingegaan zou kunnen worden. Overigens is een naarstige speuractie, overal waar maar de geringste kans op succes bestond, naar mogelijk nog gespaarde handschriften ondernomen. En enig resultaat heeft dit onafgebroken zoeken ook wel opgeleverd; het laatst in 1906, toen fragmenten van een magnifiek manuscript te voorschijn kwamen in het Sancta Sanctorum van S. Giovanni in Laterano; ze waren in de achtste eeuw gebruikt om er relikwieën uit het Heilige Land in te wikkelen! In 1924 heette het dat Dr. Mario Di Martino Tusco, redacteur van het tijdschrift voor klassieke talen "Museum" de complete werken van Livius had gevonden. Punch (van 10 sept. 1924) kwam toen met een ingezonden stuk van het parlementslid A.P. Herbert, geschreven, naar hij voorgaf, uit naam van de "Amalgamated Society of Schoolboys, Past, Present and Future", tegen het vinden, subsidiair uitgeven van meer boeken van Livius. Er werd in dit stuk bezwaar tegen gemaakt dat het eerbiedwaardige werk van paus Gregorius zou worden teniet gedaan door een Italiaan, wiens naam de klank had van een cocktail. Er was, zo heette het verder, al een teveel aan Livius! En bovendien achtte de ondertekenaar het allerminst een aantrekkelijk idee dat een volgende generatie meer van Livius zou weten dan hij. Het stuk eindigde dan ook met een hartstochtelijk beroep op de redacteur: "Sir, this scandal must not be."⁵

Livius, voor en tegen. Gedurende de tweeduizend jaar dat hij nu gelezen wordt, hebben velen van hun bewondering getuigd, anderen van hun bezwaren gewaagd.

Zeer in het algemeen kan men misschien zeggen dat hem, behalve gedurende de keizertijd, tijdens de renaissance de vurigste lof is toegezwaaid; dat in de achttiende en vooral de negentiende eeuw met name zijn verdiensten als historicus zijn aangevochten doch dat men in de twintigste eeuw in het uiten van deze critiek veel terughoudender is geworden. Maar op die regel zijn uitzonderingen. Voor wat de negentiende eeuw betreft is Hippolyte Taine in zijn nog steeds lezenswaardige verhandeling over Livius bijvoorbeeld wel tot een prijzend eindoordeel gekomen. "Les premiers auteurs sont les pères de la science et le seul Tite Live a fait plus pour l'histoire de Rome que tous ceux qui ont voulu le redresser."⁶ En de al genoemde Macaulay heeft Livius, die hij elders reeds "a man of fine imagination"⁷ had genoemd, in zijn artikel "History"⁸ weliswaar enerzijds scherp aangevallen, maar anderzijds uitbundig geprezen. Aangevallen, want, zegt hij:

"... on the whole he must be considered as forming a class by himself: no historian with whom we are acquainted has shown so complete an indifference to truth. He seems to have cared only about the picturesque effect of his book and the honour of his country."

Maar ook uitbundig geprezen, immers:

"On the other hand, we do not know, in the whole range of literature, an instance of a bad thing, so well done. The painting of the narrative is beyond description vivid and graceful. The abundance of interesting sentiments and splendid imagery in the speeches is almost miraculous. His mind is a soil which is never over-teemed, a fountain which never seems to trickle. It pours forth profusely; yet it gives no sign of exhaustion. It was probably to this exuberance of thought and language, always fresh, always sweet, always pure, no sooner yielded than repaired, that the critics applied that expression which has been so much discussed: *lactea ubertas*." (Lactea ubertas, letterlijk: overvloed van melk, melkige overvloed, dus hier zoiets als: de volheid en zuiverheid van stijl).

Livius, verheerlijkt en verguisd. Wat mij betreft, reeds op het Stedelijk Gymnasium te Leeuwarden heb ik een nagenoeg critiekloze bewondering opgevat voor de schrijver van *Ab urbe condita*. Met name de manier waarop hij de tweede Punische oorlog beschrijft heeft een onuitwisbare indruk op me gemaakt. Dat ik overigens toen al zo intens van de stijl en de inhoud van Livius' verhalen heb kunnen genieten had ik te danken aan de rector, de latere hoogleraar Dr. P.J. Enk. Hij immers, als ik dat zo mag uitdrukken, zou ons eenvoudig niet hebben toegestaan Livius niet te bewonderen. Wie niet van Livius genoot kende ofwel te weinig Latijn (en daarom zorgde hij ervoor dat wij tenslotte een zo grondige kennis van deze taal bezaten dat moeilijkheden op dit gebied ons niet zouden beletten in een respectabel tempo een indrukwekkend aantal capita te lezen) of was in onvoldoende mate op de schitterende stijl en meeslepende verteltrant gewezen (en dus liet hij geen gelegenheid voorbijgaan Livius' ongeëvenaarde taalvirtuositeit en verteltalent tot aan de kleinste details te demonstreren). Bij mijn weten zaten er in de klas geen

niet-gemotiveerde leerlingen. Dr. Enk had intuïtief begrepen hoe je deze ziekte kon voorkomen: door onze volledige inzet te eisen en ons met zijn nooit aflatende geestdrift aan te steken.

Ik hoop dat men na dit alles vernomen te hebben, zal begrijpen dat ik, toen ik de ruim zeventienhonderd bladzijden van de Penguinvertaling had gelezen, ging verlangen naar de oorspronkelijke, Latijnse tekst. Wel had ik in geen vijftig jaar meer, althans klassiek, Latijn gelezen en wel schrokken de eerste pogingen mij af maar in het vertrouwen dat kennis die eenmaal zonder overdrijving degelijk genoemd mocht worden, toch niet geheel teloor kan gaan, heb ik doorgezet. Daarbij heb ik ervaren dat je inderdaad snel kunt aanleren wat je eenmaal gekund of geweten hebt en bevestigd gezien — voor wat de moderne talen betreft was ik daar al diep van overtuigd! — dat geen vertaling, hoe goed wellicht, ook maar bij benadering de kleur en de sfeer van de grondtekst kan oproepen.

Waarover ik mij, bij het herlezen van Livius, vooral verwonderd heb, was dat ik, hoewel de bewaard gebleven boeken de geschiedenis vertellen van het Romeinse Rijk "vanaf de stichting van de stad" tot aan het jaar 167 v. Chr. (met één onderbreking: de boeken XI tot en met XX zijn verloren gegaan) en zich dus bezighouden met mensen en omstandigheden van tussen de twee- en drieduizend jaar geleden, al spoedig het gevoel kreeg te maken te hebben met een wereld die mij in het geheel niet vreemd was. Ik schrijf dat om te beginnen toe aan het feit dat Livius (afgezien van de beschrijving van de oudste geschiedenis van Rome, waarover hem immers weinige en gebrekkige gegevens ter beschikking stonden), annalistisch te werk gaat; van jaar tot jaar "dwarsdoorsneden" geeft; de geschiedenis in schijven snijdt. Als gevolg daarvan immers laat hij de lezer telkens opnieuw nagenoeg dezelfde "tour de l'horizon" maken: van Rome namelijk, waar ieder jaar de consuls, praetoren en priesters worden benoemd, waar de berichten van de wonderen en voortekenen uit de wijde omtrek worden ontvangen (en beraadslaagd wordt wat daar het passende antwoord op kan zijn), waar de beslissingen vallen over het in dienst roepen, stationeren en aan de verschillende bevelhebbers toewijzen van de onderscheiden troepen, van Rome dus naar de strijdondelen in de verschillende delen van het rijk of daarbuiten. Dat zo'n manier van vertellen grote bezwaren oplevert, behoeft geen betoog: afzonderlijke ontwikkelingen kan men zo immers maar moeilijk tekenen in hun eigen samenhang en continuïteit. Maar deze werkwijze heeft anderzijds wel het voordeel dat het verband van het geheel van jaar tot jaar te volgen valt en dat de ontwikkelingen beschreven worden zoals tijdgenoten ze ervaren. In ieder geval schept het weten dat men bijvoorbeeld zich ieder jaar opnieuw van de gang van zaken in Spanje op de hoogte kan houden een zekere rust; de zelfverzekerdheid van de oudgast. "Aha", zo denkt men, "we zijn weer in Spanje. Benieuwd hoe het daar dit jaar met

de Scipio's gegaan is!" Men bladert, zo nodig, even terug om er weer helemaal in te komen en heeft, na van de "laatste ontwikkelingen" te hebben kennis genomen de neiging vergelijkingen te trekken, zowel met wat in hetzelfde gebied in de voorafgaande jaren is gebeurd als met hetgeen in hetzelfde jaar op andere tonelen heeft plaatsgevonden.

Nog sterker misschien krijg je het besef te maken te hebben met bekende, althans je spoedig vertrouwd wordende mensen en gebeurtenissen omdat Livius haast stereotype karakterisering en vaste vertelpatronen hanteert.

Zoals je in de boeken van Karl May, welk deel van de in Amerika spelende avonturenverhalen je ook opneemt, er zeker van kunt zijn dappere, maar sluwe en wrede Indianen te zullen ontmoeten en edelmoedige, manhafte en toch christelijke Duitsers (al is er geen regel zonder uitzonderingen), zo lees je bij Livius ook van door stereotype trekken gekenmerkte mensen. Wanneer bijvoorbeeld een lid van het geslacht Valerius optreedt, zegt Walsh¹⁰, ben je er zeker van te maken te hebben met een verlichte aristocraat, een man met begrip en sympathie voor de zaak der plebejers. Een volkstribuun is als regel een querulante demagoog, die in plaats van ook oog te hebben voor het algemeen belang slechts opkomt voor de vermeende rechten van de groep die hij vertegenwoordigt. Numidiërs worden bij de geringste aanmoediging verliefd, Grieken kunnen hun tong beter gebruiken dan hun wapenen. De Romeinen echter zijn het uitverkoren volk, ab urbe condita voorbestemd tot de wereldheerschappij, mits zij de deugden betrachten die de neostoïsche filosofie, waarvan Livius een aanhanger is, zo treffend heeft geïdentificeerd.¹¹

En zoals je verder in Karl May de gebeurtenissen volgens vaste patronen zich ziet afspelen: de gevaarlijke tochten te paard door de prairiën, waarbij de meest scherpzinnige staaltjes van spoorzoeken ten beste gegeven worden, het besluipen van de vijand waarbij juist die gesprekken worden afgeluisterd die belangrijk zijn voor de hoofdpersonen, de hinderlagen waarin ze hun vijanden laten lopen maar ook zelf soms vallen en de redevoeringen voor het roken van de vredespijp, om maar een greep te doen, zo lees je bij Livius ook van militaire marsen, van gevechten te land en ter zee, van belegeringen, van vergaderingen en onderhandelingen met heel veel toespraken.

Nu zou men misschien kunnen denken dat een auteur die met stereotypen en vaste vertelpatronen werkt wel in staat geacht mag worden de lezer van de geschiedenis een beeld te geven dat hem snel vertrouwd wordt, maar toch weinig zal vermogen te boeien. Het wonderlijke is evenwel dat het tegenovergestelde het geval is. Livius is juist in hoge mate boeiend! In de vaste omlijstingen van de stereotype karaktertekeningen en strakke vertelpatronen schept hij levende mensen in "herkenbare situaties". Zo weet hij de ruimte te benutten die ook voor zijn kaders de waarheid biedt dat er geen regel zonder uitzonderingen is. Het zijn bijvoor-

beeld niet alléén de Romeinen die de neostoïsche deugden betrachten, het kan zijn dat vreemdelingen ze soms in nog sterkere mate bezitten. Zo'n man is Massinissa, de Numidiër, Livius' Winnetou, zou men kunnen zeggen, een van zijn grote helden. Massinissa wordt bovenal door Livius geprezen vanwege zijn onbezweken trouw, zijn constantissima fides. Maar het feit dat hij desondanks een Numidiër blijft geeft Livius de kans hem tot leven te brengen. Hoewel hij immers zijn lot geheel met dat der Romeinen heeft verbonden, doet hij iets doms, iets Numidisch, als hij samen met de bondgenootschappelijke legers zijn Noordafrikaanse vijand, koning Syphax heeft verslagen en op het punt staat van die overwinning de vruchten te plukken. De vrouw van koning Syphax, Sophonisba (of Sophoniba), is gevangengenomen. Ze werpt zich voor Massinissa op de grond, omvat zijn knieën en smeekt hem haar niet in handen der Romeinen te laten vallen. Omdat ze immers van geboorte een Carthaagse is en nog wel de dochter van Hasdrubal kan ze van de Romeinen, die haar ook nog verwijten Syphax tegen hen te hebben opgestookt, geen genade verwachten. "Sophonisba", zegt Livius "was in de volle bloei van haar jeugdige schoonheid en toen ze zich vastgreep aan Massinissa's knieën of hem in zijn hand kneep, hem smekend te beloven haar nooit aan een Romein te zullen uitleveren, gingen haar woorden zachtjes aan meer lijken op de liefkozingen van een minnares dan op de smeekbeden van een gevangene en toen dat gebeurde werd het hart van de overwinnaar niet allen vertederd door medelijden maar met de voor het Numidische ras kenmerkende ontvlambaarheid werd hij zelf overwonnen en gevangengenomen door de liefde."¹² Hij ziet maar één uitweg: om haar te redden en tegelijk voor altijd aan zich te binden sluit hij nog diezelfde dag, zonder daarvan vooraf kennis te geven aan de Romeinen, een huwelijk met haar. Wanneer zijn vriend en bondgenoot, Scipio, het enkele uren later verneemt, is hij ontzet. Dit huwelijk is politiek onmogelijk. Stel je alleen maar voor dat Sophonisba ook Massinissa naar de Carthaagse zijde zou overhalen zoals zij Syphax had gedaan. Het moet ongedaan worden gemaakt! Hij probeert nu op Massinissa's gevoelens van trouw aan het bondgenootschap te werken en prijst hem voor al het verdienstelijke werk dat hij voor hun gemeenschappelijke zaak heeft gedaan. Maar, zegt hij dan, wat zou ik graag willen dat je aan al je voortreffelijke eigenschappen nog één zou toevoegen: de zelfbeheersing. "Geloof me", aldus Scipio, "de gevaren die mensen van onze leeftijd van de zijde van gewapende vijanden bedreigen zijn minder groot dan die voortkomen uit de ons aan alle kanten omringende verleidingen der zinnen. Wie ze de baas blijft en ze door zijn zelfbeheersing overwint heeft zich meer onderscheiden en een groter zege bevochten dan de onze over de verslagen Syphax".¹³

Nadat hem aldus zijn plaats gewezen is trekt Massinissa zich alleen in zijn tent terug, werpt zich op zijn legerstede en vecht daar, (hoorbaar voor anderen), met zichzelf

uit welke te kiezen van de afschuwelijke alternatieven. Aangrijpend beschrijft Livius de tweestrijd, het hartverscheurende verdriet van deze warmbloedige, spontaan aan zijn opwallingen toegevend en tegelijkertijd zich door zijn verplichtingen aan de Romeinen gebonden wetende man. Het eindigt ermee dat alle ellende afgewenteld wordt op Sophonisba. Massinissa stuurt een trouwe slaaf naar haar toe met een zwaar vergift ("zoals alle koningen bij zich hebben tegen de veranderingen en kansen der fortuin") en om haar te zeggen dat zijn meester blij zou zijn zich aan de eerste belofte te houden die een man zijn vrouw verschuldigd is te vervullen, maar aangezien degenen die de macht in handen hadden hem hadden beroofd van de vrijheid dat te doen, kwam hij nu zijn tweede belofte na: haar niet levend in handen der Romeinen te laten vallen.¹⁴ Sophonisba gaf daarop de slaaf het volgende antwoord:

"Ik aanvaard dit huwelijksgeschenk. Als mijn man het zich niet heeft kunnen veroorloven zijn vrouw iets beters te geven, dan is het welkom. Maar zeg hem dat ik vrediger gestorven zou zijn indien de dag van mijn huwelijk niet met die van mijn overlijden zou zijn samengevallen".¹⁵

Een nog effectiever middel om in de vaste kaders en gegeven karakteristieken de ruimte te scheppen die nodig is voor de ontplooiing van de eigen aard die afzonderlijke gebeurtenissen en personen nu eenmaal kenmerken; voor het leven zelf plaats te bereiden, is het toepassen van de stijlfiguur van de "variatio". Wanneer bijvoorbeeld van de gevechten, zoals in de boeken I tot en met X, maar weinig bijzonderheden vaststaan, kun je op allerlei manieren proberen wat afwisseling aan te brengen in het monotone geschuif met het centrum en de linker- en rechterflanken die tot de obligate figuren van zowel veld- als zeeslagen schijnen te behoren. Je laat zo nu en dan, tot grote verbazing van de vijand, de cavallerie eens te voet vechten. Of je besteedt aandacht aan de weersomstandigheden: de veldslag vindt plaats bij mist of regen. Je kunt ook het "had ik het niet gezegd"-motief introduceren, waarbij de vechtgrage soldaten de strijd aangaan tegen de wens van de bevelhebber en tenslotte nog door hem uit de perikelen gehaald moeten worden ook. Het is verder mogelijk de massale slag te vervangen door een duel tussen kampioenen uit beide legers of de "deus ex machina"-techniek toe te passen. (Fabius Maximus verschijnt plotseling op het slagveld om Minucius te redden: "Fabius' slaglinie kwam te hulp, plotseling als uit de hemel neergelaten".)¹⁶

Heel vaak ook laat hij een afdeling die van te voren de opdracht had gekregen een grote omweg maken ten einde achter de heuvels vandaan of uit een dicht bos de vijand te overrompelen, plotseling aanvallen, meestal juist op het critieke ogenblik: ze zouden de slag verloren hebben, indien niet . . . is een zin die telkens terugkeert.¹⁷

In de boeken van Ivans stuurt de Engelse detective G(eoffrey) G(ill) dikwijls tegen het einde van het ver-

haal een aantal telegrammen weg. De lezer verneemt niet direct aan wie ze verzonden zijn, wat er in stond, en hoe het daarop gegeven antwoord luidde; dat hoort hij pas bij de toelichting die achteraf op de ontknoping volgt. (Ook hier volgens een vast vertelpatroon: G.G. geeft zijn uitleg altijd onder het roken van een groot aantal "verse" sigaren, "niet de slechtste" die hij uit het kistje van zijn Dr. Watson, Mr. Willem Hendriks, had meegenomen.) Een dergelijke techniek past Livius ook toe. De aan de troepen gegeven instructies vernemen we vaak pas als de gebeurtenissen zelf beschreven worden. Op deze wijze immers wint zijn verhaal aan dramatische kracht.¹⁸

Nu kan men zich afvragen of het zoeken naar "variatio", als het op deze manier gebeurt, niet tot het bezigen van weer andere stereotypen en het toepassen van nog meer standaardtechnieken leidt. Maar weer moet het antwoord luiden dat het Livius slechts dient om ruimte te scheppen en dat hij in deze ruimte leven en kleur weet te brengen in wat tot verdorren gedoemd scheen.

Neem nu zo'n schijnbaar eenvoudige variatie op het thema "vechten" als "bij mist strijden" en zie hoe Livius de sfeer ervan bij de beschrijving van de slag aan het Trasimeense meer weet op te roepen. Ik citeer om een indruk te geven van zijn weergave alleen de laatste zin: "Pas toen de slag beslist was deed de toenemende warmte van de zon de mist optrekken en het licht doorbreken en in de heldere morgen openbaarden de heuvels en de vlakke aan hun blik de vreselijke waarheid dat het Romeinse leger bijna geheel vernietigd was".¹⁹ Dat Livius ons met mensen in aanraking brengt die nóg voor ons schijnen te leven, komt misschien omdat hij, ook al beschrijft hij de omstandigheden waaronder ze leven en de lotgevallen die hun wedervaren in vaste patronen en in variaties die door hun herhaaldelijk terugkeren eveneens tot verstarring schijnen voorbestemd, vooral belangstelling koestert voor hun gevoelens. Hun verwachtingen en hun teleurstellingen, hun moed en hun wanhoop, hun blijdschap en hun verdriet, met fijn psychologisch inlevingsvermogen gepeild en met sublieme taalvaardigheid verwoord, treffen ons diep door hun ook door ons nog ervaren echtheid en warmte. Al die door zijn tijd gegeven regels en patronen zou men kunnen vergelijken met het juk en de emmers waarvan de vorm en het materiaal nu eenmaal bepaald zijn door toen geldende tradities. Maar Livius vulde de emmers met melkige overvloed. (lactea uber-tas)

Laten we ook nog eens luisteren, om dat te vernemen, naar de wijze waarop hij militaire marsen beschrijft. Dat hij daarbij aandacht schenkt aan barre terrein- en weersomstandigheden viel te verwachten. Maar wat de verschrikkingen van een tocht over de Alpen met lastdieren en bagage al bij voorbaat aan doodsangst in het hart van Hannibals soldaten oproepen laat hij ons beseffen als hij beschrijft hoe ze zich voelden, toen ze die bergen voor het eerst zagen oprijzen.

"Toen, hoewel het gerucht dat onzekere gevaren meestal overdrijft, hen reeds had doen vernemen wat te verwachten viel, bracht hen toch de aanblik van nabij van de hoge bergen met de sneeuw die niet meer van de lucht te onderscheiden viel . . . in consternatie".²⁰

Belegeringen, dat weten wij sinds de Tachtigjarige oorlog ook, bieden aan romantische vertellers schone kansen. Die benut Livius zoals te verwachten viel. De belegeraars weten de onneembaar geachte stad toch te veroveren: een stuk van de muur dat achter een moeras lag, waar naar de mening van de verdedigers geen mens overheen zou kunnen komen, was niet bewaakt. Een poortje was door een omgekochte stadsbewoner opengezet. Een afleidingsmanoeuvre had de aandacht verwijderd van de plaats waar de sterkste troepenmacht zou worden ingezet. Een moeizaam gegraven onderaardse gang had de belegeraars tot ontzetting van het niets vermoedende garnizoen plotseling toegang verschaft tot de straten van de stad . . . Livius interesseren echter ook hier de gevoelens van de mensen het meest. Vandaar dat hij zijn aandacht, ook al zijn het de Romeinen die de stad hebben ingesloten, vaak op de belegerden richt: aan hun uithoudingsvermogen, hun wanhopige pogingen om hun afschuwelijke lot te ontgaan, hun bereidheid om als dát niet mogelijk is, waardig te sterven, schenkt hij aandacht, meestal zonder uit te weiden over gruwelijke details. Maar ook hier verbaast ons weer hoe verrassend oorspronkelijk en psychologisch raak zijn beschrijving dikwijls is, zoals bij een variatie op het thema: de verwoesting van een stad, ook weer blijkt. Wanneer namelijk tijdens de eerste jaren van Rome's bestaan koning Tullus Hostilius beveelt dat het genomen Alba Longa met de grond moet worden gelijk gemaakt en dat de bewoners naar Rome moeten worden gedeporteerd, tracht Livius zich in te denken in de gevoelens van deze verslagen vijanden.

"Er heerste in de stad niet de verwarring en de paniek die men meestal associeert met genomen steden, waarvan de poorten met geweld zijn opengebroken en de muren door de stormram in puin zijn gestampt of waarvan de citadel door een plotselinge aanval is genomen en de kreten en de woeste acties van de gewapende vijanden de hele plaats teisteren met moord en brand. In plaats daarvan heerste er een lugubere stilte, een woordenloze smart die de gemoederen zo verlamde dat hun door angst verbijsterde geest geen plan meer kon maken en zij herhaaldelijk aan elkaar vroegen wat zij zouden achterlaten en wat zij zouden meenemen. Nu eens stonden zij in de deur, dan weer liepen ze doelloos door hun huizen die ze voor de laatste keer zouden zien".²¹

Toch is men, al van de oudheid af, bijna unaniem van mening dat het hoogtepunt van Livius' werk de redevoeringen vormen. Tijdens de discussies in de senaat en de volksvergadering, bij de beraadslagingen en onderhandelingen te velde, voor en tijdens de gevechten te land en ter zee worden toespraken gehouden. Ze schijnen niet zozeer bedoeld te zijn om de lezer ervan in kennis te stellen welke woorden bij die onderscheiden aangelegenheden precies zijn gesproken alswel om hem

te laten weten wat gezegd had kunnen of moeten worden, gezien het karakter en de positie van de redenaar, de omstandigheden waaronder hij het woord voerde, de stemming van de mensen tot wie hij zich richtte en het doel dat hij voor ogen had. Dat mag men, zoals zo dikwijls wél gebeurd is, Livius niet als tekortkoming aanrekenen. Want afgezien nog van het feit dat de woorden die werkelijk gesproken waren, maar zelden vast stonden, moet men in aanmerking nemen dat hij zoals zijn meeste voorgangers en tijdgenoten de "retorische" opvatting deelde dat de geschiedschrijving een "opus oratorium maxime" is. Wanneer Livius de tekst van een redevoering voor een van zijn hoofdpersonen (of bijfiguren) moet schrijven, kruipt hij als het ware in zijn huid en laat hem spreken in de taal waarin hij zich uitgedrukt zou kunnen hebben. R.M. Ogilvie wijst erop dat, wanneer bijvoorbeeld een politicus het woord voert, wij daverende zinnen horen, tot vervelens toe herhaalde cliché's en op emotionele respons berekende zinswendingen en uitdrukkingen".²²

Wanneer in het jaar 445 v. Chr. de volkstribuun Canuleius een wetsvoorstel indient om gemengde huwelijken te legaliseren tussen patriciërs en plebejers maakt de senaatspartij daartegen ernstig bezwaar, niet alleen omdat dan het patricische bloed zou worden besmet maar ook omdat de rechten en privileges van de gentes (of families) verloren zouden gaan. De consuls bestrijden het wetsvoorstel van Canuleius aldus:

"... Gemengde huwelijken, ja zeker! Wat betekenen ze anders dan dat mannen en vrouwen uit alle standen van de maatschappij een vrijbrief zullen krijgen om te gaan copuleren als beesten? Een kind uit een dergelijke geslachtsgemeenschap geboren zal nooit of te nimmer weten welk bloed door zijn aderen vloeit of aan wat voor eredienst hij mag deelnemen; hij zal half patriciër en half plebejer zijn: een waar gedrocht".²³

Canuleius reageert daarop als volgt:

"Men kan nauwelijks een duidelijker belediging tot de leden van een bevolkingsgroep richten dan het als onbetamelijk te beschouwen om er een huwelijk mee aan te gaan als waren zij besmet. Het staat gelijk met een veroordeling tot verbanning en uitstoting binnen de stadsmuren. Ze nemen alle voorzorgsmaatregelen tegen het risico door het bloed aan ons verwant te worden. Kom nou, edele heren: als zo'n verbintenis een vlek op uw smetteloze wapenschild is (hoewel ik zou kunnen zeggen dat velen uwer van oorsprong Albanen of Sabijnen waren, geenszins van adellijke afkomst en uw huidige adelom als een beloning uit de handen van de koningen hebt ontvangen, of later, van het volk) zoudt u dan uw kostelijke bloed niet zuiver kunnen houden door eenvoudig op uw eigen initiatief te besluiten niet met plebejische vrouwen te zullen huwen noch uw zusters en dochters buiten het patriciaat te laten trouwen?

Geen patricisch meisje hoeft angst te hebben voor haar kuisheid, voor zover dat iets te maken heeft met een van ons: verkrachting is een patricische gewoonte . . . Het verbaast mij dat u geen wet doet aannemen die een plebejer verhindert om naast een patriciër te wonen of in dezelfde straat te wandelen

of naar hetzelfde feest te gaan of naast hem te staan op het Forum . . .”²⁴

Zoals Livius in het algemeen van mening is dat: "Manner Geschichte machen", zo gelooft hij in het bijzonder dat toespraken van verstandige en onverschrokken mensen de loop der gebeurtenissen kunnen beïnvloeden. Zoveel aandacht besteedt hij echter aan die redevoeringen dat het hem soms ontgaan schijnt te zijn dat ze onder de omstandigheden die hij heeft beschreven onmogelijk uitgesproken hadden kunnen worden. Of, moeten we met Walsh aannemen dat hij best wist hoe absurd zo'n toespraak in die situatie geklonken zou hebben, maar dat hij aan de lezer, die nu eenmaal dit oratorische vuurwerk verlangde en verwachtte, soms een knipoog gaf?²⁵

Een dergelijke toespraak wordt bijvoorbeeld uitgesproken door een van degenen die de slag bij Cannae hebben overleefd. Hij richt zich tot de consul Marcellus die zich in zijn winterkwartier bevindt. Het is een wonderlijke theatrale opvoering, het uitspreken door één man tot één man van een rede met diepe emotionele onder-tonen en indrukwekkende retorische wendingen. Maar de redenaar voelt blijkbaar ook zelf dat het een ietwat ongewone vertoning is en spreekt, mogelijk om critiek te ontzenuwen, de éénpippige menigte aldus toe: "Ik heb het gevoel, nu ik mijn blik op u richt, Marcellus, beide consuls voor mij te zien en de voltallige senaat".²⁶ Ja, hij begroet Marcellus zelfs eenmaal als: "Patres conscripti", de aanspreektitel van de gezamenlijke senatoren.

Dat Livius de zelfbeheersing beschouwde als een van de belangrijkste Romeinse deugden is ons al gebleken uit het moraliserende toespraakje dat hij Scipio in de mond legde, gericht tot de arme Massinissa. Dat hij deze voortreffelijke eigenschap ook zelf bezat wordt ons duidelijk wanneer hij, bij één gelegenheid, de verleiding tot het schrijven van een rede weerstaat; daarmee moge ik dan ook besluiten.

Laetorius, een militair met een uitstekende reputatie,

lijkt geen succes te hebben in de politiek. Hij was geen redenaar en in het midden van een toespraak waarin hij trachtte duidelijk te maken dat de senaat geen consul had gekozen, maar een beul om de werkende stand van Rome te koeioneren en uit te moorden, bleef hij plotse-ling steken.²⁷

De vraag, of Livius een goed historicus is geweest, een vraag in de negentiende eeuw zo dikwijls gesteld en ontkennend beantwoord, is voor mij nauwelijks interessant. Natuurlijk was hij dat niet; zelfs niet wanneer men daarvoor de maatstaven van zijn eigen tijd aanlegt. Het bronnenmateriaal immers dat hem ter beschikking stond zoals de *Annales Maximi* en de *Senatus Consulta* heeft hij waarschijnlijk in het geheel niet onderzocht, zijn kennis van aardrijkskunde en militaire techniek en tactiek laat te wensen, zijn inzicht in het functioneren van politieke processen is gering. Het kan me zelfs niet veel schelen dat men in de twintigste eeuw over zijn kwaliteiten op dit gebied wat minder negatief heeft geoordeeld; dat Walsh bijvoorbeeld zegt: "Yet in each of these fields one must acknowledge his industry and endeavour in his attempt to overcome natural defects and a fatal lack of experience".²⁸ Waar het voor mij op aankomt is dat Livius een groot schrijver is en dat hij voortdurend geprobeerd heeft zich in te leven in de mensen die hij tekent; hun mentale en emotionele ervaringen doet herleven. Maar wetenschappelijke geschiedschrijving is het niet.

En toch is het voor de historicus van het hoogste belang van zijn geschriften kennis te nemen. De reden daarvoor heeft, meen ik, Klingner uitstekend weergegeven toen hij schreef:

"Wir wollen ja nicht nur wissen wie es in der Königszeit, beim Galliersturm, im Hannibal-, Antiochos- und Perseuskriege, wirklich und genau zugegangen ist, sondern auch wie das Rom des Augustus, das Rom das uns faszbar und verständlich ist, weil es zu uns spricht, über seine Vergangenheit gedacht hat. Und das finden wir bei Livius".²⁹

Noten

1. Eckart Peterich, *Italien*, 3 dln., Prestel Verlag München.
2. Respectievelijk getiteld: *The Early History of Rome* (boek I tot en met V), *The War With Hannibal* (boek XXI tot en met XXX) en *Rome and The Mediterranean* (boek XXXI tot en met XLV).
3. *Epistulae* II, 3.8.
4. Betty Radice in haar "Introduction" tot: *Livy. The War With Hannibal*. Penguin Classics, p. 9.
5. Ontleend aan B.L. Ullmann, "The post-mortem adventures of Livy", in *Studies in the Italian Renaissance*. Edizione di Storia Litteratura, Roma, 1955.
6. H. Taine, *Essai sur Tite Live*, Paris, Hachette, Deuxième Edition, p. 183.
7. In zijn "Introduction" op de *Lays of Ancient Rome*, Everyman's Library, no. 439, London, 1968, p. 406.
8. P. 19 van het in noot 7 genoemde werk.
9. Zie noot 5.
10. P.G. Walsh, *Livy*, Cambridge University Press, 1976, p. 88.
11. Walsh, a.w., chapter IV: Roman morality historically characterised, p. 82 e.v.

12. XXX, 12:17 e.v.
13. XXX, 14:6 e.v.
14. XXX, 15:5
15. XXX, 15:7
16. XXII, 29:3
17. Voor al deze technieken zie Walsh, pag. 200 e.v.
18. Zie noot 17.
19. XXII, 6:9
20. XXI, 32:7
21. I, 28:2 en 3
22. In zijn Introduction van *The Early History of Rome*. Penguin Classics pag. 9.
23. IV, 2:6 en IV, 5:6.
24. Zie noot 23.
25. Walsh a.w. pag. 229.
26. XXV, 6:5. Walsh t.a.p.
27. II, 56:8.
28. Walsh, a.w. pag. 168.
29. Friedrich Klingner, *Römische Geisteswelt*, Heinrich Ellerman, München, 1961. Pag. 446.

Franciscus in de geschiedenisles

"Wie is dat?", vroeg een leerling van 3 havo, toen de docent onverhoeds een dia van het beroemde Cimabue-portret van Franciscus van Assisi liet zien. De nieuwsgierigheid groeide, toen het beeld op het scherm ondersteund werd met de beschrijving:

"Hij was tamelijk klein van gestalte, had een vrij klein, rond hoofd, de vorm van zijn gelaat kon je langwerpig ovaal noemen, hij had een glad laag voorhoofd, nogal kleine zwarte heldere ogen, donker haar, rechte wenkbrauwen, een goed gevormde dunne rechte neus, kleine rechtopstaande oren en vlakke slapen. Zijn manier van spreken was innemend, levendig en indringend, hij had een flinke stem, prettig om te horen, helder en welluidend, een gaaf gebit met regelmatige, witte tanden, smalle dunne lippen, een zwarte, niet volle baard, een dunne hals, rechte schouders, korte armen, fijne handen met lange vingers en nagels, dunne benen, kleine voeten en een tere huid. Verder was hij erg mager en ruig gekleed; hij sliep heel weinig maar werkte heel veel" (I Celano, 83).

Franciscus in de geschiedenisles. Waar begin je aan?

In het bekende Nijmeegse onderzoek naar de interesse voor historische onderwerpen bij leerlingen van het voortgezet onderwijs¹ kwam onder meer naar voren, dat grote persoonlijkheden geen opvallende belangstelling genoten en dat de Middeleeuwen als periode niet best in de markt lagen. Het onderwerp "Franciscus van Assisi" was trouwens in de concurrentieslag van het onderzoek nergens. Er zijn intussen alweer enige jaren verlopen, maar aanwijsbare redenen waarom de uitslag nu anders zou zijn, zijn er niet. Het thema maakt dus niet veel kans, hoezeer de franciscaan Walter Geurts het zal betreuren. Begin er dus maar niet aan? Van de andere kant, het onderzoek is indertijd al aangevochten² en, wat belangrijker is, of de interesse bij de leerlingen wel de enige, of zelfs maar de eerste norm moet zijn bij de keuze van een thema, is een heel goede vraag. Je doet er als docent soms wel verstandig aan er rekening mee te houden, maar je kunt ook spelen op de nieuwsgierigheid van je leerlingen naar het onbekende, het vreemde. Bij die 3-havoleerling werkte het in ieder geval. Dus toch maar doen? Kan best, zegt het Onderbouwrapport.³

Je kiest het thema, omdat je het boeiend acht en van belang. Zeker is, Franciscus van Assisi (1182-1226) is een kleurrijke, boeiende persoonlijkheid. Dat blijkt vooreerst uit zijn *Geschriften*⁴, in ontstaan en historische waarde wel van elkaar te onderscheiden⁵, maar uitstekend te gebruiken om hem te leren kennen. Hij portretteert zichzelf, als hij zijn broeders voorschrijft:

"Zij moeten ervoor oppassen dat zij in hun uiterlijk optreden niet de indruk wekken van droefgeestige en sombere huichelaars, maar zij moeten er blijk van geven dat zij verheugd zijn

in de Heer en opgewekt en met reden dankbaar" (Regelre-daktie 1221,7). "Ik werkte met mijn handen en ik wil werken. En het is mijn uitdrukkelijke wil dat alle andere broeders zich bezighouden met fatsoenlijk werk. En die dat niet kunnen, moeten het leren. Niet uit verlangen om voor dat werk loon te krijgen, maar om een goed voorbeeld te geven en het nietsdoen uit te sluiten. En wanneer ons geen loon voor ons werk gegeven zou worden, laten we dan onze toevlucht nemen tot de tafel des Heren, door van deur tot deur een aalmoes te vragen" (Testament, 5). "De Heer heeft mij geopenbaard dat wij bij wijze van groet moeten zeggen: De Heer geve u vrede" (Testament, 6).

De twee *Levensbeschrijvingen* van zijn eigentijdse biograaf *Thomas van Celano*⁶ en het *Leven van Bonaventura*⁷ leveren voldoende verhalen op om bij de leerlingen interesse te wekken en tegelijk vragen los te weken.

"Niet meer pronkend in fijn scharlaken, alleen nog maar met een lendendoek om, zwierf hij rond. En toen hij eens, een Frans lied zingend ter ere van de Heer, door het bos liep, stortten zich plotseling een paar rovers op hem. Onheilspe-lend vroegen ze wie hij was, en onverschrokken antwoordde hij hun met luide stem: "Ik ben een heraut van de grote koning, waar bemoeien jullie je mee?" Toen gaven ze hem een pak slaag, gooiden hem in een diepe kuil vol sneeuw en zeiden: "Blijf daar maar wat liggen jij, kinkel met je heraut-van-God!" Maar hij rolde zich een paar keer heen en weer, schudde, toen zij weggingen, de sneeuw van zich af en kwam uit de kuil. Hij kon zijn vreugde niet op en luidkeels begon hij in het bos een loflied te zingen voor de Schepper van het heelal" (I Celano, 16). "Hij had van nature een afkeer van melaatsen. Hij vond ze verschrikkelijker dan welke ongelukkig misvormden in de wereld dan ook. Op een dag was hij in de buurt van Assisi aan het paardrijden. Opeens kwam hij voor een melaatse te staan. Hij voelde een hevige walging in zich opkomen en de man boezemde hem een niet geringe afschuw in. Maar hij wilde niet overtreden wat hij als een bevel zag; hij wilde zich aan zijn heilige belofte houden. Hij liet zich van zijn paard glijden en liep op de melaatse toe om hem te kussen. Maar deze strekte zijn hand uit als verwachtte hij een aalmoes. Met de kus kreeg hij zo ook nog wat geld. . . Enige dagen later gaat hij heel bewust datzelfde nog eens doen. Nu gaat hij naar de melaatsenverblijven. Hij geeft iedere melaatse een aalmoes en kust hem dan op zijn hand en op zijn wang" (II Celano, 9).

Materiaal om uit te putten voor een eerste kennismaking is er in overvloed. De *Fioretti*⁸ zijn een verzameling smakelijke anecdotes, waarin de mentaliteit van Franciscus en zijn eerste broeders zich weerspiegelt. Het *Verhaal van de drie gezellen*⁹ bevat ook al zo'n voorraad aan charmante en wonderlijke verhalen. Uit een smeugig vertelselboek als de *Harp van Sint Franciscus van Felix Timmermans*¹⁰ is ook altijd wel iets te putten om de leerlingen naar meer te doen verlangen.

Geselecteerde teksten kunnen door de docent voorge-

dragen of door de leerlingen met elkaar besproken worden. Uitdagingen zitten er voldoende in. De docent zal evenwel op zijn hoede moeten zijn. Deze werkwijze verleidt immers gemakkelijk tot oppervlakkig anecdotisme. Natuurlijk kunnen, als je zo uren en uren aan je thema kunt besteden, al die steentjes een mozaïek gaan vormen. Maar wie heeft zoveel tijd ter beschikking? Ervaring leert trouwens, dat jeugdigen vrij snel van belangstelling (willen) wisselen. Dus zal in betrekkelijk korte tijd¹¹ een beeld van Franciscus geschapen moeten worden, dat recht doet aan zijn persoonlijkheid tegen de achtergrond van zijn tijd. Een beeld! Want je wil toch wel dat de leerlingen hem gaan begrijpen, hem kunnen navoelen, zich met hem min of meer indentificeren. Dat deden brugklasleerlingen, die in tekeningen en handvaardigheidsprodukten de scènes uit Franciscus' leven verbeeldden, die hen het meest getroffen hadden. Wil je deze vage doelstelling echter verder invullen, vooral voor oudere leerlingen, dan wordt het lastiger. De moeilijkheid komt voort uit de verwevenheid van het antwoord, dat je geeft op de vragen: waarom? (doelstelling) en wat? (stofkeuze)¹².

Gesteld je vindt voor je leerlingen van belang liefde voor de schoonheid van de natuur, eerbied voor het leven van dier en plant, en misschien zelfs, vanuit religieuze bewogenheid, inzicht in de afspiegeling van Gods goedheid in de schepping. Je laat hen dan natuurlijk kennismaken en omgaan met bijvoorbeeld Franciscus' preek tot de vogels (I Celano, 58), zijn loskoop van lammetjes, die voor de slacht bestemd waren (I Celano, 79), zijn gevoel van verwantschap met al het geschapene (I Celano, 80-81), zijn omgang met twee roodborstjes en hun jongen (II Celano, 47), zijn opvatting dat al het geschapene werkstuk is van de schepper (II Celano, 165-171). Of je brengt de pagina's lange uiteenzetting van Bonaventura (Leven, VIII, 6-11) onder hun aandacht. De climax kan dan vormen de bespreking van het "Loflied van de schepselen" (het zgn. Zonnelied; Geschriften, 21):

"Geloofd bent U, mijn Heer, met al uw schepselen, vooral de heer broeder zon, die de dag is en ons verlicht door zichzelf. En hij is mooi en stralend met grote glans Van U, Allerhoogste, draagt hij het teken.

Geloofd bent U, mijn Heer, door zuster maan en de sterren. Aan de hemel hebt U ze gemaakt, helder en kostbaar en mooi.

Geloofd bent U, mijn Heer, door broeder wind, en door de lucht, en door bewolkt en helder en ieder weer, waardoor U uw schepselen onderhoudt.

Geloofd bent U, mijn Heer, door zuster water, die heel nuttig is en nederig en kostbaar en kuis.

Geloofd bent U, mijn Heer, door broeder vuur, door wie U licht brengt in de nacht. En hij is mooi en speels en robuust en sterk.

Geloofd bent U, mijn Heer, door zuster onze moeder aarde, die ons voedt en hoedt, en allerlei vruchten voortbrengt en kleurige bloemen en groen".

Vanuit deze didaktische optie wordt een stukje middeleeuwse mentaliteit heel concreet duidelijk. En actualisering naar milieubewustheid, natuurbescherming, het "groene front", e.d. is dan ook voor jongere leerlingen niet zo moeilijk. Werelddierendag op 4 oktober – Franciscus' sterfdag – krijgt dan tegelijk de juiste historische achtergrond.¹³

Gaat het aankweken van vredesmentaliteit bij je leerlingen je ter harte – al is ook dat een ethische doelstelling, waarom niet? –, dan heb je het evenzeer niet al te moeilijk. Iedere preek van Franciscus begon met "De Heer geve U zijn vrede" (I Celano, 23; Verhaal, 26). Een wens, ongetwijfeld in evangelische zin bedoeld: de innerlijke vrede met God en met zichzelf (Vermaningen, 15); maar tegelijk verbonden met de boodschap van en de oproep tot verzoening en eendracht (I Celano, 36). "Zonen van de vrede" noemde Franciscus zijn broeders (II Celano, 146) en zelf trad hij bijvoorbeeld in Perugia als vredestichter op (II Celano, 37).

Hier liggen voor de les kansen naar kennis en inzicht in de concrete sociale tegenstellingen tengevolge van de demografische structuur en de economische belangen in een gemengd agrarisch-urbane samenleving, typisch voor Midden-Italië in de 12e- en 13e eeuw. In Franciscus' verbod aan de leden van de Derde Orde¹⁴ om wapens te dragen is meer te zien dan een vrome wens.

Er is de gehele Middeleeuwen door volop wapengekletter, maar ook praktisch pacifisme, veel ruw geweld, maar ook zachtmoedigheid, veel machtsmisbruik, maar ook vrijwillige dienstbaarheid.¹⁵ Godsvredewebeweging, landsvreden, eedgenootschappen voor het behoud van de vrede behoren wezenlijk tot het beeld¹⁶, ook al hebben ze vaak het beoogde doel niet bereikt en ook al hadden ze niet-bedoelde gevolgen.¹⁷ Je zou het de leerlingen heel concreet kunnen maken aan Franciscus' houding tegenover de Islam. Vanzelfsprekend zijn voor hem de aanhangers "ongelovigen", die bestreden moeten worden. Vóór de grote ommekeer in zijn leven trekt hij dan ook, belust op roem en riddereer, in 1205 naar het zuiden van Italië om zich bij kruisridders aan te sluiten. Nauwelijks van huis echter laat hij het afweten en keert hij naar Assisi terug (I Celano, 4-6; II Celano, 6; Bonaventura, Leven, I, 3). Hij voelt zich toch geen vechter. Maar de Islam blijft hem fascineren. Bestrijden wordt dan bekeren tot het ware geloof. Hij is op weg geweest naar de Moren in Spanje (I Celano, 56); hij heeft naar Syrië gewild, maar schipbreuk voor de Dalmatische kust verhinderde het de eerste keer (I Celano, 55); bij zijn, overigens vruchteloos, bezoek aan het kruisvaarderskamp bij Damiate (5e kruistocht 1217-1221) bereikte hij het gebied van de "Saracenen" wel (II Celano, 30). Het bezoek aan Sultan Melek al Kamel is voor beide hoofdrolspelers karakteristiek.

"In het dertiende jaar van zijn bekering ging hij weer naar Syrië. Wel werden er dagelijks hevige en verbitterde gevechten geleverd tussen de kristenen en heidenen. Maar hij drong door en aarzelde niet met een gezelschap tot voor de ogen van de Sultan van de Saracenen te komen. Maar wie zou in staat zijn te vertellen, hoe rustig en onverschrokken hij voor de Sultan verscheen, hoe moedig hij tot hem sprak, hoe welbespraakt en vol zelfvertrouwen hij hun bespottende en beschimpende van de kristelijke leer pareerde? Immers voor hij bij de Sultan kon komen, hadden diens bontgenoten hem gegrepen, hem beschimpt en geslagen, maar hij liet zich niet afschrikken; ze hadden hem met folteringen bedreigd, maar hij werd niet bang; ook de bedreiging hem te zullen doden liet hem koud. Maar hoezeer hij ook door velen zeer vijandig en vol afkeer smadelijk behandeld was, de Sultan ontving hem hoffelijk. Met alle mogelijke onderscheiding behandelde hij hem, hij bood hem vele geschenken aan en deed een poging hem waardering bij te brengen voor wat de wereld te bieden heeft. Toen hij echter zag, dat de man Gods onwrikbaar op zijn standpunt bleef staan en dat hij alles als mest bleef verafschuwen, vatte hij een grote bewondering voor hem op en keek naar hem als naar een man, zoals er geen tweede was. Zijn woorden maakten diepe indruk op hem en hij luisterde met graagte naar wat hij zei. Maar met dit al vervulde de Heer het vurig verlangen van de man Gods niet" (I Celano, 57; zie ook Bonaventura, Leven, IX, 7-9).

Het moet ook leerlingen opvallen hoe verdraagzaam, tegemoetkomend en welwillend de Sultan door de hagiograaf getekend wordt. Het hele tafereel geeft een welkome nuancering van de collectieve agressiviteit van christelijk Europa, die Kruistochten heet. Misschien mag ook verband gelegd worden met de zogenaamde "Kinderkruistocht": armen en weerlozen zullen het grote doel eerder bereiken dan op strijd beluste ridders.¹⁸

De breuk van Franciscus met zijn vader spreekt altijd tot de verbeelding van de leerlingen. Dat zal bij de jongeren van hen voortkomen uit bewondering voor het radicale van zijn keuze en de innerlijke motivering ervan, waarvoor zij bijzonder gevoelig heten te zijn¹⁹; aan de adolescenten onder hen geeft de gebeurtenis tevens openingen naar inzicht in dieper liggende tendenzen, ontwikkelingen en structuren. Als docent kies je al naargelang.

In het eerste geval zal de nadruk komen te liggen op de groei van het conflict in de persoonlijke sfeer: het afkeurend hoofdschudden van de vader over de belachelijke ideeën van zijn zoon — alles weggeven aan de armen en melaatsen verplegen bijvoorbeeld (II Celano, 12) —, dan de oplopende verontwaardiging over het schandelijk gedrag van zijn veelbelovende Francesco — in de stad bedelen om stenen voor de restauratie van een kapel (Bonaventura, Leven, II, 2) —, dan de mislukte poging hem met dwang en geweld tot rede te brengen — opsluiten in de kelder en uit de streek proberen te verjagen (I Celano, 13) —, en tenslotte de climax in de aanklacht bij de bisschop en het openbare geding op de Piazza del Vescovado:

"Zijn vader begreep dat hij van de stadsconsuls niets te verwachten had en ging met zijn klacht naar de bisschop van de stad. De bisschop, die een goed mensenkenner en een wijs man was, ontbood Franciscus op de gebruikelijke manier bij zich om hem te horen over de klacht van zijn vader en hem verantwoording te laten afleggen. . . Hij ging dus naar de bisschop toe en werd door deze met grote vreugde ontvangen. De bisschop zei hem: "Je vader is buiten zichzelf van kwaadheid op je en voelt zich tot in het diepst van zijn hart gekwetst. Als je werkelijk God wil dienen, geef hem dan het geld dat je van hem hebt, terug. . . Ik denk wel dat je vader minder kwaad op je zal zijn wanneer hij het teruggekregen heeft. En jij, mijn zoon, stel je vertrouwen op de Heer". Blij en bemoeidigd door de woorden van de bisschop verliet de man Gods het bisschoppelijk paleis. Hij haalde het geld, bracht het bij de bisschop en zei: "Heer, hier is al het geld dat mijn vader toebehoort. Maar niet alleen het geld wil ik hem graag teruggeven, ik geef hem mijn kleren erbij". Hij ging een vertrek bij de bisschop binnen en trok al zijn kleren uit; bekostigd door zijn vader, behoorden ook die tot diens bezit. Daarna kwam hij, terwijl hij voor de ogen van de bisschop en zijn vader en in het bijzijn van vele omstanders het geld op die kleren legde, naakt naar buiten en zei: "Luistert allen goed en laat het goed in u doordringen! Tot nu toe noemde ik Piëtro Bernardone mijn vader, maar nu ik mij heb voorgenomen in dienst te treden van God, geef ik hem het geld, waarover hij zo in de war was, en al de kleren, die ik immers op zijn kosten droeg, terug. En van nu af wil ik alleen nog zeggen: Onze Vader die in de hemel zijt, en niet meer Vader Piëtro Bernardone". . . Zijn vader was laaiend van woede en buiten zichzelf van verdriet. Hij sprong op en griste het geld en alle kleren mee. Maar terwijl hij dit alles naar huis bracht, werden degenen, die getuigen waren van dit schouwspel, hevig verontwaardigd op hem toen zij zagen dat hij niet het kleinste stuk kleren voor zijn zoon had achtergelaten". (Verhaal, 19-20).

Een generatieconflict natuurlijk, maar met wortels in de sociaal-economische situatie van Midden-Italië rond 1200 en met duidelijke kenmerken van het culturele en spirituele klimaat van die dagen. De oudere leerling volgt geboeid het hele proces; hij wil zo graag menselijk gedrag begrijpen en verklaren.

Het is bekend dat, eerder als het noorden van Europa, Italië reeds vanaf 1050 aan een bloeiperiode begon. De gunstige voorwaarden daartoe waren geschapen door de "revolutie van de 10e eeuw", het unieke verschijnsel van het "incastellamento": het samentrekken van de agrarische bevolking in grotere, tegen de heuvels gebouwde, versterkte dorpen met de burcht van de heer er boven overheen en het kerkgebouw er midden in. In die "steden" woonden vrijen met verplichtingen aan grondbezitters op grond van contracten of plaatselijke gewoonten. De tijd, dat iedere boer op zijn eigen grond leefde in de schaduw van zijn wijngaard en zijn vijgeboom, was voorbij. De bewoningsconcentratie leidde tot bevolkingsvermeerdering, maar dat schiep geen probleem, want de concentratie van de grondeigendom bracht grotere voedselopbrengst.²⁰ In die groeiende "stads"-gemeenschappen nu trad een steeds verdergaande arbeidsverdeling op en ontstond er tussen de aristocratie en de boeren een groep mensen, die leef-

den van het handwerk en de koophandel.²¹ Tot deze nieuwe "klasse" behoorde Franciscus' vader; hij was een gefortuneerd lakenkoopman, die zaken deed tot in Frankrijk, waarheen hij handelsreizen ondernam – dit laatste gegeven past overigens in de bekende ontwikkeling van de handelswegen van het oosten via Italië naar Noord-Europa.²²

Het gehele optreden van de vader in het conflict wordt gedragen door twee frustraties. Francesco's gedrag schaadde vaders aanzien en prestige en voor zichzelf smeed hij een "aristocratische" carrière weg, ondanks de kansen die hij had – hij ging om met leeftijdgenoten van hogere stand, was zelfs hun gangmaker (I Celano, 2; Bonaventura, Leven, I, 1; Verhaal, 2;7), hij was bekend met (verliefd op?) Clara Sciffi di Favarone.²³ De minachting, de afkeer van Francesco voor de nieuwe rijkdom, geld, was het tweede dat de vader niet begreep en ook niet kon verkroppen, want daaraan dankte hij juist zijn eervolle plaats in de samenleving.

Als deze leerstofelementen in het thema centraal staan, dan wordt een groot aantal doelstellingen in de categorieën kennis, begrip, analyse en synthese nagestreefd.²⁴

Franciscus kiest duidelijk tegen eer, aanzien, prestige, carrière en winzucht en dat zal meerdere leerlingen aanspreken. Maar waar kiest hij vóór? Het op zich genomen niet zo moeilijke antwoord, "voor de onderhouding van het evangelie van Jesus Christus door in gehoorzaamheid, in armoede en ongehuwd te leven" (Regelredaktie 1233, 1), zal bij leerlingen (en docenten?) vraagtekens oproepen. Als zij zelf vanuit de christelijk-gelovige houding leven, zoals Franciscus uiteraard deed, dan zal affiniteit de inleving vergemakkelijken. Door Franciscus' keuze historisch te benaderen is het evenwel ook aan anderen mogelijk te komen tot een goed begrip van het spirituele klimaat, waarin hij leefde.²⁵ Het accent van de vroomheid verschoof juist in die tijd van aanbidding van het goddelijke naar eerbied voor het menselijke. De geheimzinnige, verborgen God bleef natuurlijk te herkennen in de persoon van Jesus Christus, maar op een andere manier dan tevoren. De verheven zoon van God, die alle macht bezat, werd nu veeleer de deemoedige mensenzoon, die het lijden accepteerde en dienstbaar was. Deze "vermenselijking" van Christus leidde tot de gedachte van navolging op basis van het evangelie: onderwerping aan Gods wil, verkondiging van de blijde boodschap van verlossing, prediking in rondtrekkende groepjes zonder vaste woonplaats, en solidariteit met de armen. Vele groepen in West-Europa probeerden zo te leven.²⁶ In dit patroon past Franciscus.

"Alle broeders moeten er zich op toeleggen de nederigheid en de armoede van onze Heer Jesus Christus te volgen" (Regelredaktie 1221, 10); "De Allerhoogste zelf heeft mij geopenbaard, dat ik moest leven volgens het eigen karakter van het evangelie" (Testament, 4); "Laten wij vasthouden aan de woorden, het leven en de leer van het heilig evangelie van Hem, die voor ons tot zijn Vader bad" (Regelredaktie 1221, 22).

Als je dit met leerlingen bespreekt, dan is wel je ervaring dat zij het vaag vinden. Telkens duikt dan de vraag op: hoe leefde hij dan? Alweer l'embarras du choix uit de overvloed van gegevens? Eigenlijk toch niet, want het meest kenmerkend voor zijn leefwijze is zeker de armoede. Het motief? Ook Christus was arm (Regelredaktie 1221, 9; Testament voor de zusters van Clara). Evangelisch leven betekent voor hem: niets bezitten.

"Op een dag was hij in die kerk, toen hij uit het evangelie werd voorgelezen, hoe de Heer zijn leerlingen uitzond om te preken. Omdat de woorden van het evangelie op de een of andere wijze indruk op hem hadden gemaakt, maar hij ze niet helemaal begreep, ging hij na de heilige mis naar de priester en vroeg hem dringend hem het evangelie nader uit te leggen. De priester vertelde hem alles nog eens heel nauwkeurig. Maar toen Franciscus hoorde, dat de leerlingen van Christus geen goud of zilver of geld mochten bezitten, dat ze op reis geen beurs, tas, proviand of staf mochten meenemen, dat ze geen schoeisel noch twee habijten mochten hebben, maar dat ze het Godsrijk moesten verkondigen en oproepen tot boete, riep hij terstond, bezield door de geest van God, juichend uit: "Dat wil ik, dat zoek ik, daaraan wil ik mij met heel mijn hart geven!" (I Celano, 22).

Zelfs als beloning voor werk en diensten mogen de broeders niets aannemen dan wat voor hun levensonderhoud strikt noodzakelijk is (Regelredaktie 1223, 21-23). Krijgen ze niets, dan maar "bedelen, zoals andere armen doen" (Regelredaktie 1221, 7). Wie zich bij de broederschap wil aansluiten, moet al zijn bezit weggeven (Regelredaktie 1221, 2). Uitdrukkingen als "mijn bruid de heilige armoede", "onze vrouwe de heilige armoede liefhebben en onderhouden", "die heerlijke vrouwe", "vrouwe armoede, mijn enige rijkdom" komen te kust en te keur in de bronnen voor. Of hier invloed van Zuidfranse opvattingen over liefde tot en ridderdienst aan de geliefde in het spel zijn?²⁷

Franciscus ziet deze strikte evangelische armoede, die hij toespitst in het volstreekte afwijzen van geld of munten – van geen groter nut of waarde dan stenen (Regelredaktie 1221, 8) –, tegelijk als een stuk solidariteit met de geslagenen in de samenleving. Met deze mensen, slachtoffers dikwijls van de nieuwe sociaal-economische omstandigheden, op het platteland, veel talrijker nog in de volkrijke "steden", voelde hij zich diep verbonden. Zijn broeders moeten "mindere" broeders zijn (I Celano, 38), zij moeten blij zijn, wanneer zij omgaan met heel gewone, geminachte mensen, met armen en zwakken, zieken, leprozen en bedelaars langs de weg (Regelredaktie 1221, 9). In het volgende voorval zitten alle elementen:

"Op een andere dag tijdens die prediktocht kwam er een arme bij hem, die dubbel getroffen was. Hij leed namelijk gebrek, maar hij was nog ziek ook. De heilige Vader had daarom dubbel medelijden met hem en begon met zijn metgezel een gesprek over de armzalige toestand van de man. Toen hij in zijn medelijden met de ongelukkige echter blij ging geven van een diepe genegenheid voor hem, zei zijn metgezel: "Zeker, vader, die man is werkelijk arm. Maar misschien is er nie-

mand in heel de streek meer belust op rijkdom dan hij". Onmiddellijk maakte de heilige hem daar een verwijt van en toen de broeder bekende schuldig te zijn, zei hij hem: "Vlug, trek je habijt uit, val de arme te voet en verklaar je openlijk schuldig! Maar denk erom, vergiffenis vragen is niet genoeg, vraag hem ook om zijn gebed!" De broeder deed wat hem gezegd was, en ging de arme genoegdoening geven. Toen hij weer bij de heilige terug was, zei deze tegen hem: "Als je een arme ziet, broeder, zie je als in een spiegel de trekken van de Heer en Zijn arme Moeder. Bij zieken en lijdenden is het precies hetzelfde. Zie daarin het lijden dat Hij voor ons op zich genomen heeft!" (II Celano, 85).

Het is "Il Poverello" ten voeten uit. Leerlingen, die bewust met hun eigen tijd meeleven, zien de actualiteit.

Er is nog iets anders. Navolging van Christus, evangeliebevleving, armoedebeweging, apostolaat onder de armen, het waren even zovele vormen van kritiek op en protest tegen de starre structuur van kerkelijke organen en de wereldse levenswijze van kerkelijke ambtsdragers.²⁸ Feit is, dat pausen, bisschoppen en priesters de portée ervan niet begrepen, ofwel de erin opgesloten verwijten niet accepteerden. Zij hebben de nieuwlichters dan ook fel bestreden. Deze voelden zich juist daardoor versterkt in hun verzet; dat leidde nogal eens tot onorthodoxe denkbeelden en daartegen werd dan weer door de machthebbers opgetreden tot bloedens en stervens toe. Door deze escalatie dreigde de authentiek evangelische beweging verloren te gaan voor de geloofsgemeenschap. Het inzicht van paus Innocentius III heeft dat voorkomen. Hij keurde, zij het niet zonder aarzeling, de levenswijze van Franciscus officieel goed. Het bijzondere is dat deze bij het begin van zijn optreden uit eigen beweging om die toestemming gevraagd had. Zijn hele leven zal hij trouw blijven aan het gezag in de kerk (Regelredaktie 1221, Inleiding; 1223, 2 en 39). Hij eist dat ook van zijn broeders; zij mogen niet preken zonder verlof van de bisschop ter plaatse (Regelredaktie 1223, 32), zij moeten andere geestelijken, ook als ze niet goed leven, respecteren (Regelredaktie 1221, 19; Testament, 3; Brief aan alle gelovigen, 6).²⁹ In de laatste jaren van zijn leven vroegen die trouw en gehoorzaamheid het offer van zijn eigen inzicht. Er zijn duidelijke aanwijzingen, dat hij de institutionalisering van zijn beweging niet toejuichte, dat hij de bouw van de kloosters afkeurde, dat hij van wetenschapsbeoefening door de broeders niet veel moest hebben. Maar hij legde er zich bij neer, omdat de kerkelijke overheid er achterstond en omdat hij hoopte zo zijn beginselen te redden. Het is niet zijn schuld, dat na zijn dood de franciscanen er met elkaar en met Rome daverende ruzies over gemaakt hebben. Leerlingen blijken heel goed in staat hier zelf vergelijkingen te maken met andere "voortrekkers", die hun idealen moesten aanpassen aan de eisen van de realiteit om de kern te redden (Maarten Luther, Karl Marx, Mahatma Gandhi, e.t.q.). Historisch inzicht wordt dan historisch besef.³⁰

De docent kan er op mikken, dat zijn leerlingen zelf bezig zijn met bronnen, hun informatie, hun interpretatie, hun herkomst en hun geloofwaardigheid, en zo tot eigen conclusies komen.³¹ Deze methode is heel wel te realiseren, al zijn de moeilijkheden niet te onderschatten en al kost de voorbereiding enorm veel tijd.³² Wie het met dit thema wil proberen, treft in het voorgaande vele citaten uit en verwijzingen naar de bronnen aan in relatie tot stofkeuze en doelstelling. Het is uiteraard een subjectieve en beperkte selectie, zodat zelf in de bronnen duiken voor de docent geboden blijft. Bovendien dien je je er terdege van bewust te zijn, dat het lezen van middeleeuwse historische teksten en in het bijzonder die van hagiografen speciale eisen stelt. Dat hangt samen met het religieuze karakter van de tijd, maar ook met de bedoeling van de geschiedschrijver. Historie is voor hem de geschiedenis van mensen, door God geschapen met een eeuwige bestemming, die bereikt moet worden door te handelen volgens openbare normen. Daaraan worden in laatste instantie alle daden gemeten; aan het nageslacht worden de verkeerde ter afschrikking en de goede ter navolging voorgehouden. Iedere schrijver van *Annalen*, *Gesta*, *Chronica*, e.d. past dit op zijn eigen wijze toe, de hagiograaf is het er bovendien om te doen de daden van zijn held zo te beschrijven, dat de lezer wel moet besluiten tot diens heiligheid.³³ Thomas van Celano schrijft (II, 1):

"... opdracht de daden en ook de woorden van onze roemvolle Vader Franciscus op schrift te stellen. De keuze viel op ons, omdat wij voortdurend in wederzijdse vertrouwelijkheid en vriendschap met hem omgegaan zijn en hem daardoor op de duur beter dan anderen hebben leren kennen. De bedoeling van de opdracht was, dat we onze tijdgenoten door ons werk zouden bemoedigen en de herinnering aan hem bij het nageslacht veilig zouden stellen. ... Ondertussen is het doel, dat wij ons bij het schrijven van dit verhaal in eerlijke eenvoud gesteld hebben, dat zowel de gemeenschap als ieder afzonderlijk er voordeel van zal hebben".

"Wanneer men de daden van de voorvaderen aan de vergetelheid ontrukkt om ze in herinnering bij hun nakomelingen te laten voortbestaan, bewijst men eer aan de eersten en geeft men de laatsten een teken van genegenheid. Al hebben deze namelijk de voorvaderen tijdens hun leven niet gekend, op zijn minst roepen die daden van die voorvaderen op tot het goede, dat ze deden, en zijn zo een aansporing tot verbetering. Het verhaal van het vermeldenswaardige in hun leven stelt immers ons, het nageslacht, de voorvaderen als het ware weer levend voor ogen, ook al behoren zij tot een andere tijd. En de eerste, zeker niet geringste vrucht daarvan is, dat we ons onze eigen kleinigheid en onbeduidendheid bewust worden, wanneer we zien, hoe rijk zij aan verdiensten waren en hoe arm wij in vergelijking met hen zijn" (II Celano, 26).

Bovendien wil zo'n schrijver het bestaansrecht van een klooster of broedergemeenschap aantonen door de heiligheid van de "stichter" in het volle licht te plaatsen. Door hem immers werkt God en zo is zijn stichting gesanctionneerd.

"Voorwaar, wanneer het geschapene je zo gehoorzaam is, dat zelfs de levenloze dingen op je wenk van aard veranderen en

bewerken wat je normaal niet verwacht, dan moet je wel heilig zijn!" (I Celano, 61).

Als de hagiograaf tenslotte zijn held in relatie kan brengen met een populaire en gerenommeerde heilige, dan is dat een aanbeveling te meer.

"Op zekere dag ontmoette hij een arm ridder, die zo goed als geen kleren meer aan zijn lijf had. Hij kreeg medelijden met hem en gaf hem uit liefde tot Christus edelmoedig de fijnbewerkte kleren, die hij zelf droeg. Hiermee deed hij niets minder dan de heilige Martinus, al was de wijze waarop verschillend; beiden bedoelden hetzelfde en deden dat ook, maar terwijl Franciscus eerst zijn kleren en daarna de rest gaf, had de ander al alles gegeven en gaf tenslotte ook nog zijn mantel. Beiden hadden in de wereld niet de minste pretentie en leefden in armoede, beiden gingen rijk de hemel in. De heilige Martinus, die arm was, al was hij dan ook een ridder, sneed zijn mantel middendoor en bedekte een arme met de helft ervan; Franciscus, die rijk was, hoewel hij niet tot de ridderstand behoorde, gaf een ridder heel zijn gewaad" (II Celano, 5).

De behandeling van het thema in dit artikel is (te?) sterk tekstgericht. Ieder vogeltje zingt nu eenmaal. . . , nietwaar? Maar deze aanpak is ook om andere redenen gerechtvaardigd. Wanneer zo overvloedig geschreven bronnen en getuigenissen in een goede moderne vertaling voorhanden zijn, dan is er geen betere weg naar inleving en begrip dan deze zelf op je te laten inwerken. Dat geldt voor docenten en voor leerlingen. Bovendien is helaas het aanbod van audio-visueel materiaal over dit onderwerp erg mager.³⁴

F. de Winter heeft gerapporteerd over een basis-onderwijs-project "De Middeleeuwen in een moderne stad, veel omvattend project van Zoetermeerse school"³⁵, waarin blijkens een foto ook Franciscus meespeelde. Of zo iets in het karig bedeelde geschiedenisonderwijs binnen het voortgezet onderwijs ook mogelijk is? Net als daar gebeurde moet dan gedacht worden aan een aanpak in het kader van samenwerking van vakken of projectonderwijs. Wie heeft daar de moed toe?

Noten

1. Kleio, 14 (1973), blz. 313-355.
2. Kritiek van J. Klomp en weerwoord van H. Smeets: *Kleio*, t.a.p., resp. blz. 445-451 en 552-554.
3. P.H.F. Gieles e.a., *Onderbouwrapport. Didaktiek van geschiedenis en staatsinrichting in het tweede en derde leerjaar van scholen voor vwo, havo en mavo*, 1976, blz. 56 en 66.
4. Haarlem, 2e druk, 1976.
5. zie M.J. van Velzen, *Franciscus van Assisi 1226-1976. Lesbrieft*. Utrecht, 1976, blz. 8-9.
6. Haarlem, 1976.
7. Haarlem, 1978.
8. Haarlem, 1976.
9. Haarlem, 1977.
10. 13e druk, Amsterdam /Antwerpen, 1975.
11. zeven tot tien lessen? Zie Gieles e.a., *Onderbouwrapport*, blz. 64.
12. L.G. Dalhuisen e.a., *Geschiedenis op school in theorie en praktijk*, Groningen, 1976. M.n. L.G. Dalhuisen, "Doelstellingen en onderwijspraktijk", blz. 27-56 en J.G. Toebes, "Leerstofkeuze en -ordening", blz. 89-111.
13. C. v. Moorselaar, *Franciscus en de dieren*, Haarlem, 1976.
14. Met "Eerste Orde" wordt bedoeld de broederschap van mannen, priester of niet, die de Regel onderhouden door te leven in gehoorzaamheid, in armoede en ongehuwd (de zogenaamde drie geloften); bij vrouwen spreekt men van de "Tweede Orde"; mannen en vrouwen, die de drie geloften niet willen of niet kunnen afleggen, hebben van Franciscus een soort algemeen evangelische leefregel gekregen: zij vormen de "Derde Orde".
15. B.H. Rosewein - L.K. Little, "Social Meaning in the monastic and mendicant spiritualities", *Past and Present*, 63 (1974), blz. 4-32.
16. G. Schnürer, *Kerk en beschaving in de Middeleeuwen*, 3 dln., Haarlem, 1939-1941, II, blz. 264 vv.
17. J.M. v. Winter, *Ridderschap. Ideaal en werkelijkheid*, Bussum, 1965, blz. 40 vv.
18. P.G.J.M. Raedts, "De kinderkrustocht", *Spiegel Historiae* 13, (1978) blz. 445-452.
19. Gieles e.a., *Onderbouwrapport*, blz. 53-54.
20. P. Toubert, *Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle*, Rome, 1973.
21. B. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850*, Utrecht-Antwerpen, 3e druk, 1976, blz. 147.
22. Van Velzen, *Lesbrieft*, blz. 5-6.
23. *De heilige Clara. Leven, geschriften, documenten*. Haarlem, 1976.
24. Dalhuisen e.a., *Geschiedenis op school*, blz. 40-41.
25. R.W. Southern, *Medieval Humanism*, New York, 1970.
26. H. Grundmann, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, Darmstadt, 3e druk, 1961.
27. W.E. Krul, "Troubadours en feodalisme", *Spiegel Historiae*, 13 (1978), blz. 612-619.
28. Schnürer, a.w., blz. 334 vv.
29. Schnürer, a.w., blz. 342 vv.
30. Gieles e.a., *Onderbouwrapport*, blz. 38-42.
31. Dalhuisen e.a., *Geschiedenis op school*, blz. 40.
32. P.F.M. Fontaine, "Werken met bronnen", in: *Geschiedenis op school*, blz. 195-214.
33. F.J. Schmale, "Mentalität und Berichtshorizont, Absicht und Situation hochmittelalterlichen Geschichtsschreiber", *Hist. Zeits.*, Bd. 226 (1978) blz. 146.
34. voor een overzicht zie Van Velzen, *Lesbrieft*, blz. 19.
35. *School*, 6 (1978-1979) no. 4, blz. 16-18.

Enige nieuwe literatuur over de Opstand in de Nederlanden

Er is de laatste jaren in binnen- en buitenland een duidelijk herleefde belangstelling voor de Nederlanden in de 16e en 17e eeuw waar te nemen. Binnen deze periode gaat de meeste aandacht uit naar de strijd van de Nederlanden tegen hun Spaanse landsheer. Overigens zullen de vele mogelijkheden om belangrijke data uit de beginperiode van de Opstand, nu 400 jaar geleden, plechtig te herdenken niet geheel vreemd zijn aan die belangstelling.

Op het einde van de jaren vijftig signaleerde J.W. Smit een aantal lacunes in onze kennis over de geschiedenis van de Opstand. Hij stelde dat er bovenal behoefte was aan deelstudies. Ons beeld van de geschiedenis van die tijd werd nog te veel beheerst door publicaties die de Opstand als één geheel zagen en uitgingen van één fenomeen dat de Opstand zou kunnen verklaren. Te veel is één verschijnsel, het conservatisme, het progressieve karakter, het al dan niet religieuze aspect van de Opstand, als pars pro toto genomen. Hernieuwde bestudering van verschijnselen als nationaal bewustzijn, de rol van de religie, het politieke aspect: progressief-conservatief, de plaats van de adel, de derde stand: de burgerij en de niet-bezittenden, achtte hij noodzakelijk.¹

Een ambitieus programma, maar ook een programma dat heden ten dagen resultaten begint af te werpen. Een ieder, die enigszins au courant is met wat er gaande is in de wereld der historie, zal toch namen van historici als (de volgorde is willekeurig) J.J. Woltjer, J. Decavele, H. van der Wee, O.J. de Jong, G. Parker, A.C. Duke, K.W. Swart en J.W. Smit wel eens zijn tegengekomen en iets van hen gelezen hebben. En zij zijn — laat ik dit duidelijk stellen — beslist niet de enigen die zich op verdienstelijke wijze met dit tijdvak bezig hielden of houden. Het zal trouwens uit het vervolg blijken.

Uit het aanbod van de laatste jaren moet in de eerste plaats G. Parker, *The army of Flanders and the Spanish road, 1567-1659*. Cambridge University Press 1972 genoemd worden.² Op knappe en zeer leesbare wijze wordt de lezer in de organisatie en leefwereld van het Spaanse leger in de Lage Landen binnengevoerd. Hij kan de Spaanse en andere huurlingen (de meerderheid van het leger) haast letterlijk op de voet volgen. Eerst beleeft hij de recrutering in Spanje en Italië. Vervolgens trekt hij mee over de Alpen, door de Franche Comté en Lotharingen naar Luxemburg en de Zuidelijke Nederlanden. Naast een uitvoerige beschrijving van deze en vooral later gebruikte meer Oostwaarts liggende routes komen de structuur van het leger, de logistieke vraagstukken en de verschillende militaire tactieken, zoals de belegeringsoorlog, aan de orde.

Ook het soldatenleven zelf krijgt ruimschoots de aan-

dacht. We kunnen ze volgen van af het ogenblik dat ze als recruit tekenen tot aan het maken van hun testament en de strijd van de nabestaanden om nog iets van de nalatenschap (soldij die nog betaald moest worden) binnen te krijgen. Fraai zijn de discussies over het gewenste aantal hoeren per compagnie. De mannen van de praktijk meenden dat vier tot acht voldoende was. De kardinaal-infant, geremd door zijn geestelijke staat?, vond drie publieke vrouwen per compagnie wel voldoende.³

Er was een zekere medische zorg, maar desondanks was het aantal ziekte- en sterfgevallen hoog. Niet de oorlog zelf eiste de meeste slachtoffers, maar venerische ziekten en dergelijke. Een probleem apart vormden de soldaten die geestelijk afknaptten. Onder jonge recruten kwam heimwee veel voor. Het leven was hard. Hun populariteit was zeer gering en de betaling uiterst onregelmatig en dat kon niet altijd goed gemaakt worden door zich de beste soldaten van Europa te weten en te vechten voor het katholiek geloof en Zijne Katholieke Majesteit. Mouterij als uiterste middel kwam meer dan eens voor en droeg mede bij tot de ondergang van dit geduchte leger.

Parker maakt de ondergang duidelijk door de militaire problematiek in een economisch en politiek kader te plaatsen. Hij laat zien hoe Filips II vaak andere prioriteiten moest stellen dan het neerslaan van de opstandige Nederlanden. Er waren de strijd tegen de Turken, het Franse gevaar en last but not least zijn eindeloze financiële ellenden. Vooral de strijd in de Nederlanden verslond geld. In 1574 eiste het onderhoud van het leger hier meer dan de koning aan geld uit Castilië en West-Indië binnenkreeg. Er was een chronisch geldtekort. Men ontving in Brussel ongeveer ¼ van wat men maandelijks nodig had. De muiterijen waren dus niet zonder reden, maar ze hadden als extra nadeel dat de opstandelingen in de Nederlanden hun positie konden versterken.⁴ Parker formuleert het tenslotte aldus:

"Spain's endeavours to suppress the Dutch revolt by force were subject throughout to events independent of both the combatants".⁵

Het is jammer dat we relatief weinig over de tegenstanders van het Spaanse leger te horen krijgen. Het Staatse leger blijft schimmig.⁶ Bovendien concentreert het boek zich voornamelijk op de landoorlog, ofschoon voor het welslagen van de Opstand de superioriteit op zee voor de "rebellens" van doorslaggevende betekenis is geweest. Terecht stelt Parker Geyl's rivierentheorie ter discussie⁷, zonder daarbij de geografisch voordelige ligging van het gebied van de opstandelingen uit het oog te verliezen.

Geoffrey en Angela Parker schreven ook een meer al-

gemeen boekje over het soldatenleven onder de titel *European soldiers 1550-1650*. Cambridge University Press 1977. Dit boekje is zeker geschikt voor leerlingen van het voortgezet onderwijs. Het is in een Nederlandse vertaling bij Fibula-Van Dishoeck verschenen. Zie verder noot 16.

Het bezwaar tegen Parker's eerste boek — het schimmig blijven van de tegenstander — doet zich duidelijk voelen in diens tweede opus G. Parker, *The Dutch Revolt*. Lane, Londen 1977. Ook in dit boek, een in vele opzichten geslaagde synthese van wat er over de Opstand verschenen is, valt het gemak en de kundigheid op, waarmee Parker de internationale situatie schetst en daarin de gebeurtenissen in de Nederlanden weet te plaatsen. Vooral de werking van het Spaanse bestuursapparaat, de verhoudingen aan de hoven te Madrid en te Brussel, de rollen van de "haviken en duiven" in het conflict over de Nederlanden, worden meesterlijk beschreven. In het bijzonder geldt dat voor de intriges rond de benoeming van Alva. De lezer kijkt in Brussel en Madrid als het ware onmiddellijk op de bureaux en luistert met de beraadslagingen mee. Helaas kan dat over de besluitvorming bij de opstandelingen minder gezegd worden. Willem van Oranje en zijn raadgevers komen weinig uit de verf.⁸

Verder vraagt Parker's minimaliseren van de rol van de religie in het gebeuren van de Opstand om enige kritiek. J.W. Smit karakteriseerde de betekenis van het calvinisme als volgt:

"In the 1570s the undogmatic leaders of the revolution, such as William of Orange, either became nominal Calvinist or supported their party. In this later, more clearly bourgeois phase, Catholicism became synonymous with Spain and aristocracy, Calvinism with patriotism and the bourgeoisie, the twin elements in the new order of things."⁹

En dan kan men zeker, zoals Parker ook doet, de aandacht vestigen op de macht die de in godsdienstige zaken gematigde gegoede burgerij in de stedelijke besturen behield. Maar het is een al te eenvoudige voorstelling van zaken om te schrijven:

"the role of religion in the revolt of the Netherlands diminished as soon as an independent state had been created".¹⁰ Dit te meer omdat Parker die onafhankelijkheid met het Bestand al een feit laat zijn. Dan houdt zijn boek ook ongeveer op. Er valt zeker een aantal argumenten aan te voeren om dan de Opstand te laten ophouden en verder te spreken over een formele oorlog tussen de Republiek en Spanje.¹¹ Er valt, zoals uit de bespreking van het boekje van Briels zal blijken, ook veel voor te zeggen dat dan de rol van het calvinisme in de Republiek eerst recht begint. Parker laat zich inzake het calvinisme en zijn aanhang te veel leiden door de geringe aantallen en de zo op het oog zwakke organisatie.¹² Daarnaast hecht hij te veel waarde aan de "dechristianization". Hij verstaat daaronder de meer dan lauwe christenen, ja zelfs volstrekt ongelovigen.

Maar is het wel juist het begrip voor die tijd zo te interpreteren en moet er niet meer aandacht worden geschonken aan de bron waaruit wordt geciteerd? Het calvinisme was evenals het rooms-katholicisme een absoluut geloof. Het wenste de enige ware kerk te zijn en dat was in de Nederlanden niet eenvoudig. Er waren juist in dit gebied talrijke modaliteiten en daar schenkt Parker nauwelijks aandacht aan. Het is toch wel frappant om in een brief uit 1584 van Van Albada aan Van der Myle te lezen: "Zo is het merendeel van hen [aanhangers van het Huis der Liefde van Hendrik Niclaes] die vandaag de dag in Nederland een bestuursfunctie hebben".¹³ Het is begrijpelijk dat in deze gecompliceerde godsdienstige situatie makkelijk met het etiket ongelovig of libertijn werd gewerkt.

Het aantal secten was groot, maar "de generaals zonder leger" zoals L.J. Rogier de calvinisten eens betitelde, hadden een grote invloed, zeker toen de stroom immigranten uit het Zuiden groeide.¹⁴

Ook lijkt mij de veronderstelling dat het gebrek aan taaleenheid geen basis voor blijvende eenheid van de noordelijke gewesten bood wat overtrokken. De voorbereiding in 1607 voor een synode in twee talen (Frans en Nederlands) was vrij normaal gezien de aanwezigheid van veel Walen die hun eigen kerk (de Waalse kerk) hadden. Bovendien zou er naast de taalverdeeldheid (het "Oosters" dialect en het Fries) ook moeten worden gewezen op de invloed die de zestiende eeuwse humanisten op de ontwikkeling en "unificatie" van het Nederlands hebben gehad. De publicaties van Hooft, Spiegel, Douza en Coornhert hebben daarbij een voorname rol gespeeld. Coornhert dreef de spot met het rommelige van vreemde woorden en uitdrukkingen aan elkaar hangende Nederlands dat Willem van Oranje in zijn brieven gebruikte.¹⁵

De door Parker toegepaste strenge compartimentering van de Opstand in verschillende haast los van elkaar staande fasen, roept vraagtekens op. Er zijn toch wel elementen van continuïteit aan te wijzen.

Het register is on-Engels van kwaliteit. Vrij wat persoonsnamen zijn niet opgenomen zonder dat duidelijk is waarom. Compensatie wordt er geboden door een uiterst handige index op de auteurs die in het voortreffelijke bibliografische- en notenapparaat worden aangehaald. Het boek geeft een duidelijk zicht op de heden-daagse stand van onderzoek over de Opstand en als zodanig is het een waardevolle, zij het niet tijdloze bijdrage.¹⁶

In 1978 verscheen een nieuwe studie over de beeldenstormen. Een van de nog steeds controversiële onderwerpen uit de Opstand. Juist bij dit onderwerp is de vraag naar detailstudies groot, met name naar studies over de locale verschijningsvormen van de beeldenstormen. Phyllis Mack Crew heeft in haar boek *Calvinist Preaching and Iconoclasm in the Netherlands 1544-1569*. Cambridge University Press 1978 vooral de aandacht gevestigd op de rol van de predikanten. Haar these is

dat de predikanten van de calvinisten er in de eerste plaats op uit waren gehoorzame dienaren van de Spaanse landsheer te zijn. In de studie over Den Briel rond 1572 wordt deze visie door Troost en Woltjer bevestigd.¹⁷

De schrijfster benadert het verschijnsel van de massabeweging vanuit de sociologische hoek. Op het leiderschap van de predikanten worden Max Weber's en P. Worsley's charismatheorieën toegepast. Het resultaat is genuanceerd. De predikanten brengen meer onder woorden wat er al onder het volk leeft dan dat zij iets nieuws brengen. Zij waren profeet en priester. Bij de behandeling van de heiligenverering en de verering van reliquieën gaat Crew ook van een cultureel-anthropologische zienswijze uit. Het falen van de toegedachte magische kracht maakt vernietiging mogelijk en noodzakelijk. Deze benaderingswijzen zijn nog al en vogue, maar ze maken het betoog in dit boek niet altijd helderder.

Er rijzen ook vragen. In de titel is sprake van de Nederlanden. De schrijfster beperkt zich echter tot de Zuidelijke Nederlanden. Een scheiding tussen Noord en Zuid in die fase van de Opstand is wel erg kunstmatig en dat geldt met name voor de calvinistische kerkorganisatie, hoe rudimentair die ook was.

Professor Crew gaat verder uitvoerig na uit welke milieu's de predikanten afkomstig waren en waar ze hun opleiding genoten hadden. Een duidelijke relatie tussen milieu, opleiding en actieve rol bij de beeldenstormen is er niet. Bij een vergelijking met de beeldenstormen in Frankrijk valt hier het vrijwel ontbreken van het doden van tegenstanders op. Volgens Crew wilden overheid en predikanten de legitieme weg zo lang mogelijk bewandelen. Helaas wordt het waarom van deze houding niet erg duidelijk. Was er van de zijde van de overheid een soort repressieve tolerantie, vooral ingegeven uit vrees voor massale opstanden zoals vroeger met de Wederdopers was gebeurd? Verder zou ook meer aandacht aan het calvinisme zelf moeten worden geschonken. Het was een éensporig denken, dat geen compromissen kende, maar dat gehoorzaamheid aan de overheid zeer hoog stelde.¹⁸ Het is echter mogelijk dat de voorzichtige houding van de calvinisten is ingegeven door praktische overwegingen. Zij moesten hier, zoals de schrijfster ook weergeeft, concurreren met allerlei sectarische groepen.

Naast de mogelijkheid van repressieve tolerantie van de zijde van de overheid moet eveneens de gezagscrisis in het beeld getrokken worden. In de zomer van 1566 waren de verhoudingen tussen Brussel en Madrid slecht. Daarnaast was het onbehagen over de rooms-katholieke kerk zeer groot. Er moest iets veranderen. In die situatie hebben de calvinisten zeker met de gedachte gespeeld dat de overheid hen als de officiële kerk zou erkennen. Zeker is ook, en dat komt in Crew's boek te weinig naar voren dat een aantal predikanten in de zomer wel initiatieven heeft genomen bij het organiseren van de beeldenstormen. Er zijn ook vrij wat bewijzen

dat de overheid een en ander wist te voorkomen of wist te begeleiden.¹⁹ De verklaringen van de beeldenstormen, zoals die in het boek van E. Kuttner te vinden zijn, wijst Crew af. De economische toestand was niet bepalend voor de beeldenstormen.

Merkwaardig is het dat zij in haar boek de knappe samenvatting over de beeldenstormen van O.J. de Jong niet noemt.²⁰ De Jong wijst, zeker ook onder de invloed van de 20e eeuwse jaren zestig, op de rol die vermoedelijk de "angry young men" hebben gespeeld. Zij zouden de oude generatie eens laten zien hoe het moest worden aangepakt. Dit element zal naast de typische religieuze factor, de erkenning van het calvinistisch geloof, voorlopig nog naast het rooms-katholieke geloof, hebben meegespeeld. Daarnaast was er altijd wel een groep desperado's en hongerigen op de been te brengen om voor een paar stuivers het vuile werk op te knappen.

Van calvinisme naar verder geestelijk leven in de zestiende eeuw is een kleine stap en deze voert ons naar een bijzondere biografie over Coornhert. H. Bonger schreef *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert*. Uitgeverij Van Oorschot, Amsterdam 1978, prijs f 59,50.

Op een wat ouderwetse, soms aan een negentiende eeuwse Life and Letters uitgave herinnerende wijze, maar juist daardoor ook uitmuntend in duidelijkheid, voert de auteur ons in de leef- en denkwereld van Coornhert binnen.²¹ Eerst komt er een biografische schets, waarin ook de vele intellectuele activiteiten kort worden aangestipt. Deze worden later onderwerpsgewijze uitgewerkt. Het zijn Coornhert's ideeën over de volmaakbaarheid, de godsdienstvrijheid, de bestrijding van de erfzonde- en predestinatieleer en ter afronding van de religieuze thema's een schets over Coornhert's plaats in het godsdienstig leven van zijn tijd. In dat hoofdstuk, een van de beste, geeft Bonger ook veel materiaal over de groeperingen die tot de "radicale reformatie" behoorden.²²

Verder komen zijn maatschappelijke en politieke denkbeelden aan de orde met zijn studies over het gevangeniswezen en de verbetering van het strafstelsel. Bonger sluit dit boek af met hoofdstukken over Coornhert's scheppend literair werk en zijn vertalingen. Tenslotte geeft hij een overzicht van de stand van zaken met betrekking tot het bestuderen van Coornhert en zijn werk, waarbij hij, zoals ook elders, de studies van de slavist Bruno Becker de volle maat geeft.

Coornhert is alleen al van belang als vormgever van de Nederlandse taal. Hij behoorde tot de humanisten voor wie de landstaal de eerste plaats innam. Dat betekende voor hem trouwens geen minachting voor het Latijn, dat hij zich op latere leeftijd nog eigen maakte. Grieks kende hij niet.

Bekender nog is hij geworden door zijn studies over het gevangeniswezen en de reclassering. Zijn "ruydt-bewerpt" uit 1567 — hij zat toen zelf gevangen —, dat als ti-

tel kreeg *Scadelicke Leechgangen en Gesonde Trogge-
laars* en zijn anoniem verschenen *Boeven-Tucht ofte Mid-
delen tot minderingh der schadelijcke Ledigganghen*.
(1587) stellen het steeds groter wordend probleem van
de bedelarij en landloperij aan de orde. De strenge
plakkaten uit die tijd hielpen nauwelijks bij de bestrij-
ding van het kwaad. Coornhert verkondigde als oplos-
sing heropvoeding door de gestraften nuttig werk te la-
ten verrichten gedurende de strafperiode en hun een
vak te laten leren. De oorzaak van het kwaad zag hij,
zoals alle tijdgenoten, in karakterfouten als luiheid en
gierigheid liggen. Ongelijke inkomensverdeling wordt
niet als oorzaak gezien. Overigens pleitte Coornhert
vanuit ethische motieven wel voor het betrachten van
matiging bij de verwerving van inkomsten.

Naast deze bezigheden moeten zijn theologische ver-
handelingen genoemd worden. Zijn opvattingen heb-
ben hem weinig populair gemaakt en zijn persoonlijke
levensomstandigheden dikwijls verzwaard. Hij gold en
geldt nog steeds als de grote voorvechter van de ver-
draagzaamheid, maar dan in de vorm van grote strijd-
baarheid. Hij streed met hart en ziel voor het wel eens
cynisch getypeerde leven en laten leven. In tal van ge-
schriften, vaak naar de trant van de tijd in dialoog
vorm, kwam hij voor zijn opvattingen uit. Sacramenten
zeiden hem niets. Zijn ontkenning van de erfzonde en
de predestinatieleer maakte hem voor zowel rooms-ka-
tholiek als calvinist onaanvaardbaar. En dat heeft hij
geweten. Met zijn visie:

"Die niet en twyfelt en leert niet: Want blyvende op
zyn oude plaats, en gaet hy niet voort, komt niet daer
hy noyt en was, ende siet niet dat hy noyt en sach, waer
om soude hy dan twyfen?"', maakte hij zich vele "ze-
ker wetters" tot vijand.²³ De harde, weinig fair gevoerde
disputen met de calvinistische predikanten dwongen
hem Haarlem en later Delft als persona non grata te
verlaten. Slechts in Gouda mocht hij blijven.

De godsdienstige conflicten hebben hem ook spoedig
buiten de onmiddellijke strijd tegen Spanje geplaatst. In
de jaren 1566-1572 steunde hij de zaak van de Opstand
daadwerkelijk, maar hij moest tenslotte vluchten voor
Lumey, omdat hij deze aanklaagde om zijn bedreven
wreedheden. Hij week uit naar Xanten, waar hij als gra-
veur en etser zijn brood verdiende. Na zijn terugkeer
nam hij geen werkzaam aandeel meer in de strijd tegen
Spanje. De tegenwerking, die hij van calvinistische zij-
de ondervond, waar men hem al als landverrader uit-
schold, deed hem inzien dat hij weinig nuttigs meer kon
uitrichten. In zijn *Bedencken van der Nederlanden noodt
en hulp*. (1579) zag hij het tolerantievraagstuk als het
alles beheersende probleem, niet alleen in de strijd te-
gen Spanje, maar ook als de kern van de zaak in de Ne-
derlanden zelf. Hij vreesde zelfs voor een burgeroorlog,
als men dit vraagstuk niet goed wist op te lossen.²⁴

De gereformeerden zaten hem voortdurend dwars en al
probeerden de overheden in de steden en in de Staten
te sussen, de vrees voor een "perturbateur" was in die
kringen overheersend. Wel blijkt in de praktijk ook veel

af te hangen van de plaatselijke machtsverhoudingen.

Een van zijn laatste grote daden was zijn dispuut met
Lipsius over het recht dat de overheid zou hebben om
ketteren te doden. Voor Coornhert was Lipsius' *Politico-
rum sive civilis doctrinae libri VI* volstrekt onaanvaard-
baar en strijdig met alles waar hij zijn leven lang voor
gestaan had. Voor hem lag de kern in: "Oock bekenne
ick dat der menschen eeuwighge zaligheydt hoogher by
my is gheacht, dan tijdelijcke oock der landen welvaren.
Alsoo de landen zijn om de menschen, niet deze om
der lande wille." (Bonger, o.c., 146). Een pikante noot
in het geheel was dat Lipsius spoedig daarna de Repu-
blik verliet en weer in Leuven ging doceren. Het was
Coornhert wel toevertrouwd om deze geleerde draaier
aan de kaak te stellen.

Bonger slaagt er op overtuigende wijze in de gecompli-
ceerde denkwereld van Coornhert en zijn tijdgenoten
uiteen te zetten. Hij heeft ons geen gemakkelijk, maar
wel een rijk en helder geschreven werk geboden, waar-
in veel over het zestiende eeuwse geestesleven in de
Nederlanden is ondergebracht en dat als een nuttige
aanvulling op Parker's *Revolt* kan dienen.

Tenslotte nog een werk, waarin de calvinisten een be-
langrijke rol spelen. En dat niet ten onrechte, immers in
1904 kwam de Commissie van Advies voor 's Rijks Ge-
schiedkundige Publicatiën al tot de slotsom: "Hoewel
de hervorming voor onze geschiedenis van overwegend
belang moet heeten, zijn haar loop en op onderschei-
den tijdstippen en plaatsen verschillend karakter toch
nog altijd onvoldoende bekend. De appreciatie dezer
grootte beweging zal wel altijd blijven verschillen naar
mate van het punt waaruit men haar beziet; toch mag
er niet aan gewanhoopt worden het oordeel te louteren
door juiste kennis der feiten."²⁵

J. Briels heeft in zijn studie *De Zuidnederlandse immi-
gratie 1572-1630*. Fibula-Van Dishoeck, Haarlem 1978
(prijs f 20,50) alle aandacht aan de reformatie en een
deel harer kroost, de calvinisten, gegeven en, een grote
verdienste, hij plaatst een en ander in een ruim kader.
In verscheidene studies heeft hij al gewezen op de bete-
kenis van de Zuidnederlandse immigranten voor de
ontwikkeling en bloei van de noordelijke gewesten. En
er is inderdaad geen terrein te bedenken, waarop zij
hun invloed niet hebben laten gelden. Vooral na de val
van Antwerpen zwol hun aantal aan tot een stroom van
duizenden. Briels komt ook tot een hogere schatting
omtrent het aantal emigranten dan A.A. van Schelven
en J.A. van Houtte, die zich ook met deze materie heb-
ben bezig gehouden.²⁶

Zeër evident is hun betekenis geweest voor de ontwik-
keling van de schone kunsten. Maar ook het onderwijs
aan de gymnasia en aan de pas opgerichte Leidse Alma
Mater zou zonder hun inbreng niet tot een zo hoog peil
zijn gekomen. Hun rol in de economische ontwikkeling
is genoegzaam bekend en wordt misschien wel eens wat
overdreven.

Het waren overigens niet alleen felle in de calvinisti-

sche leer gepokte en gemazelde lieden die herwaarts kwamen. Velen kwamen om den brode alleen en ook andere niet-Roomse groeperingen kwamen mee. Hoe groot hun aantallen, zoals bijv. van de Wederdopers, zijn geweest is moeilijk te achterhalen. Dat zij er waren is zeker. Zo nam Coornhert het op voor een doperse "vermaner" afkomstig uit Gent (H. Doornaert), die door zijn noordelijke broeders in de tang werd genomen. Minder vreugde beleefde hij van de Delftse predikant Donteclock, die uit Vlaanderen afkomstig was en hem met zijn collega Cornelis Croese scherp bestreden heeft.²⁷

Volgens Briels heeft het Nederlandse calvinisme veel van zijn dogmatisch en fel karakter aan de Zuidnederlandse inbreng te danken. Deze immigranten werden eensdeels met gejuich ontvangen. Er was werk genoeg en het aantal inwoners van Holland en Zeeland was in de jaren zestig en zeventig gedaald. De politieke toestand was vrij gunstig en bood mogelijkheden tot economische expansie. Niettemin werden de inwijkelingen uit het Zuiden met scheve ogen aangekeken en waren gevallen van vreemdelingenhaat en minachting jegens de nieuwkomers niet zeldzaam. Deze mentaliteit viel in alle lagen van de bevolking waar te nemen. Zo had ook

P.C. Hooft weinig goede woorden over voor de Vlaamse en Waalse immigranten.

Het lukte ze dan ook nauwelijks een politieke plaats in de Republiek te veroveren. Uit de bestuurskringen werden ze zo veel mogelijk geweerd. De gereformeerde kerk bood door zijn organisatievorm een uitwijk mogelijkheid en daar hebben zij zich krachtig gemanifesteerd.

Briels' opvatting dat Maurits door zich aan de zijde van de orthodoxen te plaatsen monarchale aspiraties hoopte te verwezenlijken, zou ik wat duidelijker bewezen willen zien.²⁸

De immigranten brachten echter meer dan een versterking van het calvinisme. In cultureel en economisch opzicht is hun komst voor de jonge Republiek een verrijking geweest. Het wonder van de "tien jaren" is mede aan hun inzet te danken geweest.

Het is een stimulerend boekje dat ook in het geschiedenisonderwijs goede diensten kan bewijzen. Het vraagstuk van de inpassing van minderheidsgroepen is heden in grote mate actueel en de geschiedenis kan ons in ieder geval leren dat het geen te onderschatten vraagstuk is, maar ook dat het niet onoplosbaar is.

Noten

1. Zie J.W. Smit, "The Present Position of Studies Regarding the Revolt of the Netherlands", in: *Britain and the Netherlands*, vl. I, edited by J.S. Bromley and E.H. Kossmann, (Londen 1960) 11-28 en met name blz. 27-28.
2. Zie voor de Nederlandse vertaling noot 16. De verwijzingen zijn naar de tweede druk van 1975.
3. Parker, *Army of Flanders*, 175-176.
4. "Without constant financial support, the expensive army, mobilized to repress the rebellion was liable to fall into revolt itself. In this lay the chief guarantee of Dutch independence". Parker, *Army of Flanders*, 138.
5. Parker, *Army of Flanders*, 268.
6. Over leger en vloot van de opstandelingen zijn nog altijd bruikbaar de opstellen van J.W. Wijn en R.E.J. Weber in J. Presser e.a., *De tachtigjarige oorlog*. Elsevier, Amsterdam (diverse edities).
7. Een forse aanval op deze theorie opende Ch. Wilson in zijn *Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands*. (Londen 1970) 7-12. J.C. Boogman stelde in zijn recensie dat Geyl zijn theorie nimmer tot een dogma had verheven. Zie *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 87 (1972) 94-101.
8. Over Willem van Oranje verscheen in 1978 als uitgave van de Historical Association te Londen een korte maar zeer leesbare en historisch verantwoorde biografie van K.W. Swart, *William the Silent and the Revolt of the Netherlands*. (General Series G. 94)
9. J.W. Smit, "The Netherlands Revolution", in: G.A.M. Beekelaar e.a., *Vaderlands Verleden in Veelvoud*. ('s-Gravenhage 1975) 163. Dit artikel geeft in kort bestek een zeer goed overzicht van de problemen die bestudering van de Opstand oproepen en die op een nader onderzoek wachten.
10. Parker, *Revolt*, 153-155.
11. Het formaliseren van de oorlog tussen Spanje en de Republiek wordt door A.Th. van Deursen met aardige voorbeelden toegelicht in zijn artikel "Holland's experience of war during the revolt of the Netherlands", in: *Britain and the*

Netherlands, vl. VI, edited by A.C. Duke and C.A. Tamse, ('s-Gravenhage 1978) 19-52.

12. Vgl. voor de organisatie van de calvinistische kerk Alistair Duke and Rosemary L. Jones, "Towards a Reformed Polity in Holland, 1572-1578", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 89 (1976) 373-393 en H.A. Enno van Gelder, "Nederland geprotestantiseerd?", *TvG*, 81 (1968) 445-464.
13. Bongers, *Coornhert*, 267. Zie voor de volledige titel bovenstaand artikel.
14. Vgl. Briels, *Zuidnederlandse immigratie*. Zie voor de volledige titel bovenstaand artikel.
15. Bongers, *Coornhert*, 65.
16. Enige opmerkingen over de vertalingen van Parker's werken. Fibula-Van Dishoeck heeft drs. V.B. Voss de vertaling laten maken van *The Army of Flanders*. Het werd *Het Spaanse leger in de Lage Landen*. Haarlem 1978, prijs f 39,50. Dit boek is redelijk vertaald al kan men wel eens van mening verschillen over een bepaalde vertaling. Zo vind ik het jammer dat "sutler" is vertaald door het ons toch wat vreemd in de oren klinkende "marketenter" in plaats van het in die tijd ook vaker gebruikte woord zoetelaar of vivandier (zie *WNT*, dl. 9, kl. 244-245.) Duidelijk fout is de vertaling van "To keep the troops together it is a good thing to owe them something" (p. 173) in "Om de troepen bijeen te houden is het goed om hen niets verschuldigd te zijn" (p. 170). In de vertaling van *The Revolt*, dat gezien de inhoud terecht de titel *Van Beeldenstorm tot Bestand*. Haarlem 1978 (prijs f 37,50) heeft gekregen, heeft mevr. Karina Zegers de Beijl toch wel enige storende fouten gemaakt. "Communion" wordt, wanneer het de reformatische kerk betreft, stelselmatig met "communie" vertaald in plaats van het gangbare "avondmaal". Helemaal onbegrijpelijk is de vertaling van "Even the province's dry land was made up mostly of 'polders' (drained lakes) and land recovered from the sanddunes during the Middle Ages (p. 28/29) in "Zelfs het droge land bestond hier voornamelijk uit polders, gedurende de middeleeuwen op de zandduinen ontstaan" (p. 19). Het citaat van Requesens op p. 26 is fout, in

- plaats van "geen melding" leze men "melding". Jammer is ook dat men enkele fouten van Parker niet meteen verbeterd heeft, zoals Ruychaver i.p.v. Ruyschaver en de verwisseling van C.P. Hooft en P.C. Hooft. Het gaat om de vader C.P., maar die was geen historicus. In de Nederlandse editie is ook de index op de in het bibliografisch- en notenapparaat genoemde auteurs weggelaten. Het gewone register is verder ingekort en de paginaverwijzingen kloppen niet altijd. Het geheel wekt de indruk van haastwerk en dat is jammer. Geoffrey and Angela Parker's *European Soldiers, 1550-1650*. Haarlem 1978 (prijs f 13,50). In plaats van: het Friese plaatsje Wedde, leze men Groningse (p. 14). Het is verder een goed geïllustreerd boekje, waar geïnteresseerde leerlingen hun voordeel mee kunnen doen.
17. Zie W. Troost en J.J. Woltjer, "Brielle in de hervormingstijd", *BMGN*, 87 (1972) 307-353.
 18. Crew stelt het aldus: "If there was one theme which characterized the ministers' attitude with regard to politics, it was less the desire to become the dominant religious cult by challenging the secular and ecclesiastical powers, than to achieve a sense of legitimacy within the larger society." Crew, *Calvinist preaching*, 132.
 19. Coornhert wist in Haarlem door zijn bemiddeling rampen te voorkomen. Zie Bongers, *Coornhert*, 40-41. Als detailstudie, waarin de rol van de overheid en de oppositionele groepen, zeer goed uiteengezet wordt, moet worden genoemd H. van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567*. Nijmegen 1978 (SUN uitgave, prijs f 15,-). Een bruikbaar algemeen overzicht is te vinden in J. Scheerder, *De Beeldenstorm*. Bussum 1974.
 20. "Short but brilliant" noemt Parker in zijn *Revolt*, p. 288 noot 7 de inaugurele rede van O.J. de Jong, *Beeldenstormen in de Nederlanden*. Groningen 1964.
 21. Bongers verdedigt deze opzet in zijn voorwoord, blz. 7.
 22. Tot de "radicale reformatie" worden de aanhangers gerekend van de *Theologia Deutsch*, van Thomas Münzer, Storck, Knipperdollinck, David Joris, Hendrik Nicolaes, Hendrick Jansen Barrefeld (Hiël) en Seb. Franck. Zij werden in die tijd vaak libertijnen genoemd. Zie Bongers, *Coornhert*, 257 vlg.
 23. Bongers, *Coornhert*, 411.
 24. Bongers, *Coornhert*, 81 en 107-108.
 25. Zie Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën, *Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche Geschiedenis*. ('s-Gravenhage 1904) 17.
 26. Briels stelt het aantal immigranten op $\pm$ 150.000, zodat ze ongeveer 10% van de bevolking van de Republiek uitmaakten. Briels, *Zuidnederlandse immigratie*, 21.
A.A. van Schelven schatte het aantal op 60.000 en J.A. van Houtte op 80.000. Beiden gaan ongeveer van dezelfde periode uit als Briels. Zie J.G.C.A. Briels, "De emigratie uit de Zuidelijke Nederlanden omstreken 1540-1621/30", in: *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen, Verslagboek van het Tweedaags Colloquium*. (Gent 1976) 200 en J.A. van Houtte in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (Utrecht 1953) dl. V, 192.
 27. Bongers, *Coornhert*, 130-132 en 84-88.
 28. Briels, *Zuidnederlandse immigratie*, 85.

Prins Willem van Oranje en de Verlatinge

Een historiografische bijdrage ter weerlegging van een verbeelde historie

Historia scribitur ad narrandum non ad demonstrandum. Und wenn sie dennoch etwas beweist, ist das um so besser (Jacob Burckhardt).

Bij gelegenheid van de viering van Calvijns vierhonderdste geboortjaar werd in 1909 te Genève het denkbeeld gelanceerd midden in deze "pépinère du calvinisme" een passend en tastbaar gedenkteken ter ere van de hervorming op te richten. Nog in datzelfde jaar werd hiervoor alvast de eerste steen gelegd. Onder de auspiciën van een internationaal comité kwam het hervormingsmonument goed acht jaar later gereed. Terwijl in Duitsland vanwege de oorlogsomstandigheden een Luther-herdenking bij gelegenheid van vierhonderd jaar "Thesenanschlag" (een thans goeddeels achterhaalde aanleiding) moest worden uitgesteld, kon de onthulling van het monument der reformatie te Genève op zaterdag 7 juli 1917 tijdens een sobere plechtigheid doorgang vinden. Het resultaat van de samenwerking tussen de Zwitserse architecten J. Tailens, E. Monod, A. Laverrière en Ch. Dubois en de Franse beeldhouwers H. Bouchard en P. Landowski mag een even merkwaardig als indrukwekkend monument heten: enerzijds is het een onwrikbaar toonbeeld van onverbiddelijke strengheid en religieuze ingetogenheid, anderzijds moet het worden beschouwd als duurzaam exemplaar van defensieve zegepraal en vooringenomen verbeelding. De historicus van vandaag, die als geestelijke bagage altijd en overal "de waarde van de twijfel" met zich heeft te sjouwen, zal — zelfs met inachtneming van de spreekwoordelijke Zwitserse neutraliteit — dit Geneefse gedenkteken nu eenmaal niet meer argeloos of onbevangen kunnen passeren.

Het monument als geheel bestaat uit een honderd meter lange, op de oude vestingwerken van de voormalige bisschopsstad gebouwde muur, waarop in kloeke kapitalen de zinspreuk van Genève POST TENEBRAS LUX staat ingebeiteld. Midden tegen deze zandstenen wand staan de maar liefst vijf à zes meter hoge standbeelden van vier calvinistische reformatoren: Guillaume Farel die als eerste in 1532 te Genève de reformatie verkondigde; naast hem staat de zes meter hoge statue van Johannes Calvijn, dan diens Geneefse opvolger Theodorus Beza en tenslotte John Knox, stichter van de presbyteriaanse staatskerk in Schotland. Aan weerszijden van deze reformatoren zijn in kleiner formaat zes standbeelden opgesteld van staatslieden die — blijkens ook menige recente reisgids — dienen te worden beschouwd als "les champions de la Réforme dans leur pays"; van links naar rechts figureren als zodanig de

Standbeeld van prins Willem van Oranje tegen de "Mur des Réformateurs" te Genève.

Bas-relief met zinsnede uit de Verlatinge op de "Mur des Réformateurs" te Genève.

grote keurvorst Frederik Willem van Brandenburg, vervolgens prins Willem van Oranje (hier door P. Landowski als "le Taciturne" versteend), dan de Franse hugenotenleider Gaspard de Coligny, voorts Roger Williams, Anglo-Amerikaanse puritein, dan de Engelse lord-protector Oliver Cromwell en tenslotte de Zevenburgse grootvorst Stephan Bocskay. Dit tienkoppige gezelschap wordt aan de zogeheten "Mur des Réformateurs" gecompleteerd met een achttal bas-reliëfs, door middel waarvan evenzovele hoogtepunten uit de geschiedenis van de calvinistische reformatie worden uitgebeeld.¹ Eén hiervan – onmiddellijk links naast de ingetogen-strengte statue van Willem van Oranje – is de voorstelling (door H. Bouchard) van de fameuze Verlatinge uit 1581, geflankeerd door een Frans citaat uit de roemruchte *Apologie* (1581) uit de pen van diens hofprediker Pierre Loyseleur de Villiers. Boven dit bas-reliëf – zichtbaar geïnspireerd door een zeventiende-eeuwse plaat van de Noordnederlandse Staten-Generaal die de Engelse koning Karel II ontvangen (1660) – is op de Geneefse muur, eveneens in kapitalen, als volgt een welbekende zinsnede uit de considerans van de Verlatinge van 26 juli 1581 aangebracht:

D'ONDERSATEN EN ZYN NIET VAN GODT GHE-
SCHAPEN TOT BEHOEF VAN DEN PRINCE OM HEM
IN ALLES WAT HY BEVEELT WEDER HET GODDE-
LICK OFT ONGODDELICK RECHT OFT ONRECHT IS

ONDERDANIGH TE WESEN ENDE ALS SLAVEN TE
DIENEN: MAER DEN PRINCE OM D'ONDERSATEN
WILLE SONDER DEWELCKE HY EGHEEN PRINCE
EN IS OM DESELVE MET RECHT ENDE REDENE TE
REGEEREN.²

Dat een dergelijke, ogenschijnlijk duurzame identifica-
tie van de oudvaderlandse trits Oranje-calvinisme-Ver-
latinge uitgerekend in Genève, evenzeer "la Citadelle
de la Réforme" als de bakermat van gerenommeerde
instituten van supranationaal belang, gestalte heeft
kunnen krijgen, moet met name worden toegeschreven
aan de doorgaans kundige historicus-bronnenpublicist
N. Japikse (1872-1944), onder meer van 1910 tot 1937
als (onder)directeur verbonden aan het Bureau voor 's
Rijks Geschiedkundige Publicatiën in Den Haag. Deze
kenner bij uitstek van de totstandkoming van de Verla-
tinge informeert al in 1913 – vier jaar vóór de feitelijke
voltooiing van de Geneefse Muur – zijn Nederlandse
vakgenoten over "de gelukkige gedachte" van het "co-
mité voor het internationale monument van de hervor-
ming te Genève" namelijk om

"de Nederlandsche geschiedenis daarop te doen vertegen-
woordigen door een standbeeld van den Prins van Oranje en
een bas-relief, voorstellende de vervallenverklaring van Phi-
lips II door de Staten-Generaal. Gelukkig is die gedachte èn
om de beteekenis, die deze gebeurtenis voor onze eigen ge-
schiedenis gehad heeft, èn omdat in haar de invloed van Ge-

nève op ons door het onderwijs van Beza en Hotman duidelijk tot uiting komt".³

Ten overstaan van de vaderlandse goegemeente geeft Japikse zich in 1918 uitvoerig rekenschap van "dit grootsche monument" en van zijn persoonlijke medewerking "naar beste krachten. . . om dan toch zooveel mogelijk van de historie in de voorstelling te doen overgaan".⁴ Eveneens in 1918 verschijnt de door Japikse bewerkte derde band van de *Resolutiën der Staten-Generaal*, waarin de jaren 1580-1582 centraal staan.⁵ Zijn *Inleiding* bevat een relatief summiere vermelding van de wording van de Verlatinge, "een noodzakelijk gevolg van de aanneeming van een nieuwen landsheer" (— in de persoon van de koninklijke onbenul hertog Frans van Anjou, wiens enige verdienste toen was dat hij in en buiten het door "Godsdienstoorlogen" verscheurde Frankrijk werd beschouwd als exponent der groepering van "les politiques" —). Voor Japikse is de gebeurtenis van 26 juli 1581 "gerechtvaardigd met een beroep op de nieuwe, toen vooral door het Calvinisme verbreide staatsleer, dat het geoorloofd was tyrannen af te zetten".⁶ Als Japikse een jaar later, in 1919, zijn ontdekking van de minuut van de Verlatinge wereldkundig maakt⁷, wenst hij deze vondst als een nieuw en sluitend bewijs te beschouwen; de zinsnede in de considerans van het plakkaat: *besondere by deliberatie van de Staten van den lande*, welke bewoordingen in de minuut ontbreken en derhalve expresselijk in de Verlatinge zelf zijn ingevoegd, interpreteert hij als

"een opmerkelijk uitvloeisel van het nieuwe, door het Calvinisme bevorderde staatsrecht. En ziet hier nu een afdoend bewijs, dat onder de "magistratus populares" van Calvijn in Nederland (*sic*) de Staten, althans volgens hun eigen opvatting, moeten verstaan worden: zij laten het zelf inlasschen in een gewichtig van hen uitgaand stuk!"⁸

De onversaagde bronnenpublicist Japikse is zo verguld met zijn eigen ontdekking en bewijsvoering dat hij zeven jaar nadien als geschiedschrijver de dan negen jaar oude Geneefse beeldspraak nog steeds onverkort meent te moeten onderschrijven. Ten overstaan van vakgenoten in binnen- en buitenland bekend hij in 1926 in zijn "auto-ergographie"⁹ met zekere trots:

"Ich untersuchte im besonderen die Kündigung des Philipp II. geleisteten Eides¹⁰ und zeigte, wie wenig feierlich die berühmte Unabhängigkeitserklärung am 26. Juli 1581 vor sich gegangen war; diese Studie bildete dann die Grundlage für die Abbildung, die dieses Ereignis auf dem Reformationsdenkmal in Genf gefunden hat: als erstes öffentliches Zeugnis einer Regierung für die Auffassung des Calvinismus von der Politik hat es hier unzweifelhaft einen Platz verdient. Die berühmten Worte aus der "Absage" an Philipp II., "daß die Untertanen nicht von Gott geschaffen seien um des Fürsten willen, sondern der Fürst um der Untertanen willen, ohne die er kein Fürst ist", prangen als Randschrift um das Bild und zwar in niederländischer Sprache, in der die Originalerklärung, deren Wortlaut ich wiedergefunden und veröffentlicht habe¹¹, abgefaßt war".¹²

Vanaf 1927, reeds één jaar later dus, gaan deze bevingingen van Japikse courante handboekkenntnis vormen; het plakkaat van Verlatinge

"huldigt — en dit voor de eerste maal in een voor openbaarheid bestemd staatsstuk — de Calvinistische staatstheorie, die hier culmineert in de beroemd geworden woorden: dat "d'ondersaten niet en sijn van Godt geschapen tot behoef van den Prince — maer den Prince om d'ondersaten wille, sonder welke hy egheen Prince en is" ".¹³

Als Japikse, inmiddels sinds 1928 tevens als directeur aan het Koninklijk Huisarchief verbonden, zich zo'n tien jaar later nog eens uitlaat over het plakkaat van 26 juli 1581, is zijn oordeel ogenschijnlijk minder monotoon dan voorheen. De Verlatinge heet nu "in redactie, in stijl en in karakter" de mindere van *Wilhelmus* en *Apologie*; in vergelijking hiermee is zij "valer, omdat om politieke redenen de godsdienstkwestie niet wordt aangeroerd", maar zij blijft onverkort "de toepassing van de Calvinistische staatsleer, zoals zij zich ontwikkeld had, door een vergadering waarin naast Calvinisten ook nog Katholieken zitting hadden. . ."; behalve de *Apologie* heeft óók zij "den Orangistisch-Nederlandschen strijd om vrijheid en tot afweer van despotisme in een wijden kring bekend gemaakt en tot zijn juist begrip in hooge mate bijgedragen".¹⁴

De lezer zij gerustgesteld: hier staat geenszins de reputatie van een toegewijd en vruchtbaar (zij het wat ijdel) historicus op het spel, maar enkel en alleen een door hem *mede* ontworpen en gestileerd geschiedbeeld, waarvan het resultaat vanaf 1917 aan en tegen de Geneefse Muur prijkt. Er kunnen ook andere, even gewetensvolle geschiedbeoefenaars — zowel generatiegenoten als geestverwanten van Japikse — worden aangehaald, voor wie de hierboven genoemde trits Oranje-calvinisme-Verlatinge een even natuurlijke als sacrosancte drieëenheid vormt en in wier smederij met vurige ijver steeds maar weer op hetzelfde aambeeld wordt geslagen. Zo bijvoorbeeld de Rotterdamse hoogleraar Z.W. Sneller precies een halve eeuw geleden, die in de thans te herdenken Unie van Utrecht en in de Verlatinge "de geboortepapieren van den Nederlandschen staat" ziet. Aan de hand van een uit de context gerukt, daardoor ten onrechte gebruikt citaat van R.C. Bakhuizen van den Brink constateert hij vervolgens: ". . . de opstand tegen Spanje was allereerst godsdienstig, eerst daarna politiek van aard". Sneller heeft vooral oog voor de "Calvinistische staatsleer", waarvan Calvijn "de schepper" heet, terwijl "Beza, Hotman, Duplessis-Mornay en anderen" als uitbouwers ervan worden genoemd. De considerans van de Verlatinge is dan zonneklaar voor hem rechtstreeks uitvloeisel van de leer van de zogeheten monarchomachen en zij verkondigt "aan een iegelijk luid de staatsrechtelijke theorieën, voortgekomen uit de school van Calvijn, welke het verzet van de onderdanen rechtvaardigden tegen den tyrannigen vorst". Weliswaar geeft Sneller — zij het in één regel — toe dat de opvatting, volgens welke de

onderdanen niet door God geschapen zijn ten behoeve van de vorst om hem in alles. . . onderdanig te zijn en als slaven te dienen, maar dat de vorst er is omwille van de onderdanen, zonder dewelken hij geen vorst is, "reeds uit de Oudheid dagteekent", maar zijn exposé verwijst grif naar Japikse, en negeert volledig de middeleeuwse voorgeschiedenis van de verantwoordelijkheid en bevoegdheid van de staten (standen), als instanties die de (vanouds geconstitueerde geledingen van) onderdanen hebben te vertegenwoordigen ten overstaan van de vorst of landsheer.¹⁵

De kerkhistoricus W.F. Dankbaar is – mede als gevolg van de druk der oorlogsomstandigheden? – nog in 1946 een onvervalst exclusieve opvatting toegedaan; hij vindt in de Verlatinge zelf "de Calvinistisch-theocratische leer" uitgedrukt. Dat in 1581 "uitsluitend het natuurrechtelijk motief voor de afzetting [van landsheer Filips II] geldt", verwerpt hij omwille van een "fundamentele gedachte", waarin nauwelijks plaats voor traditionele gedachtengang of bewijsvoering is ingeruimd:

"De considerans zegt immers, dat "een Prince van Godt ghestelt" is en van God geschapen "om d'ondersaten wille". De vorst ontvangt zijn macht van God en mag, bij misbruik van die macht, door het volk worden afgezet. Dat is het theocratisch beginsel en alle juridische overwegingen, hoe uitvoerig die ook, om de genoemde politieke redenen, in dit stuk worden voorgedragen, blijven aan dit beginsel ondergeschikt. De Calvinistische geloofsovertuiging als constitutief element voor staatsrechtelijke theorieën, gelijk wij die bij Willem van Oranje en zijn medewerkers aantreffen, is ook in de acte van verlating terug te vinden. Op het oogenblik, dat de vrije Nederlandsche staat gereed stond om voortaan zijn eigen bestuursorganisatie te regelen, heeft hij, hoeveel moeilijkheden, tegenstand en mislukkingen er dan ook nog te wachten stonden, dit Calvinistisch grondelement in zich opgenomen".¹⁶

Een derde, meer recent en – historiografisch beschouwd – meer verantwoord voorbeeld biedt de bijdrage, die H. Smitskamp in 1964 als afzonderlijk hoofdstuk levert aan *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden*, een nogal obligaat gedenkboek. Ook deze historicus oordeelt met betrekking tot de gebeurtenis van 26 juli 1581 "zowel de daad zelf als haar motivering van grote historische betekenis". Hij onderkent de in de Verlatinge aangevoerde argumenten als "verschillend van karakter en herkomst". De opsomming ervan is weliswaar nagenoeg compleet, maar zij is in een even merkwaardige als onjuiste volgorde gesteld; eerst registreert hij immers een "weerklink van de leer der monarchomachen, de theoretici van de tirannenbestrijding, en tevens een herinnering aan de calvinistische opvatting omtrent het verzetsrecht der magistratus populares", dan pas een beroep op het natuurrecht en tenslotte "de argumenten, gebaseerd op de positief-rechtelijke theorie en praktijk van de contractverhouding tussen vorst en Staten".¹⁷

Tegen traditioneel-eenzijdige en eng-nationalistische (Hollandocentrische) opvattingen van historici-tijdge-

noten is de geschiedschrijver-polemist P. Geyl (1887-1966) even alert als consequent met puntige pen van leer getrokken. Voor deze weerbarstige groot-Nederlander is de zestiende-eeuwse scheuring in de "zeventien" Bourgondisch-Habsburgse gewesten geen vanzelfsprekende aangelegenheid, geen natuurlijke onvermijdelijkheid geweest. In de Nederlandse Opstand wenst hij bij voorkeur een conservatief karakter te onderkennen, reden waarom hij beginselvast met name het aloude verzetsmotief van het *haec libertatis ergo* blijft blootleggen. De steeds bijgestelde visie van Geyl op de Verlatinge mag dienaangaande een instructief voorbeeld zijn. In 1930 verschijnt het eerste deel van de *Geschiedenis van de Nederlandsche stam*, zijn baanbrekend maar onvoltooid gebleven *magnum opus*, en hierin wordt het plakkaat van 1581 vooreerst aldus getypeerd:

"Zij die betoogden, dat onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de vorst de plicht van iedere Katholiek was, vergisten zich: de geheele middeleeuwse geschiedenis is daar om hen te logenstraffen. Inderdaad was "het plakkaat van verlatinge", opgesteld door de Brabander Van Asseliers, veeleer een schitterende zij het late uiting van de stoere middeleeuwse vrijheidstraditie, die het overal tegen het moderne absolutisme begon af te leggen, dan wel een specifiek Calvinistische geestesvrucht. Zeker was aan het Calvinisme, met zijn sterk besef van individuele rechten, en dat zich in de Nederlanden als vanzelf in de oude banen van privilege-zucht gevoegd had, veel van de innerlijke kracht die de doorvoering van het beginsel vereischte te danken. En ook was de opstand nu zoozeer met de zaak van het Calvinisme vereenzelvigd, dat het niet anders kon, of de afzwering moest de Katholieken voor de borst stuiten".¹⁸

In de herziene, in 1948 verschenen uitgave van dit werk nuanceert Geyl – met inachtneming van enkele wijzigingen in spelling en interpunctie – dit oordeel, zulks dan door invoeging van de volgende markante regels vóór de laatste zin van bovenstaand citaat:

"... Toch als men het stuk doorleest, wordt men getroffen door de afwezigheid van het zuiver religieuze argument. Waar men voornemens was zich in Anjou een katholiek vorst te geven, kon men ook moeilijk verklaren dat men ruimte wilde hebben om het land aan "de ware christelijke religie" te wijden. Men wilde ongetwijfeld de gewetensbezwaren der katholieke ingezetenen ook niet nodeloos krenken. In ieder geval werd het stuk een volslagen werelds betoog, een manifest van die politiek "omderwille van de vrijheid", die Oranje en een kringetje Generaliteitspolitici en -ambtenaren voorstonden en die zij steeds meer moeite hadden om in de praktijk tegen de Calvinistische geest van de Nadere Unie en van Gent te verdedigen."

Geyl voorziet deze in 1948 ingelaste regels dan van een opmerkelijke voetnoot, waarin hij de ingebeitelde zinsnede uit de Verlatinge op de Geneefse Muur signaleert en afkeurt als:

"een opmerkelijk staaltje van "protestants imperialisme", . . . een uitspraak die toch van alle specifiek Calvinistisch karakter verstoken is".¹⁹

De opvatting van "Nederland als protestants-christe-

lijke natie", waarbij uitgerekend protestanten prat gaan "op hun bijzondere band met de Oranjedynastie" is door Geyl stelselmatig gelogenstraft.²⁰ Aldus komt bij de derde editie van zijn *Nederlandse stam* in 1961 de Verlatinge nog pregnanter dan voorheen ter sprake:

"... Het "plakkaat van verlatinge", opgesteld door de Brabander Van Asseliers, was dan ook geen specifiek Calvinistische geestesvrucht. Veeleer was het een schitterende, zij het late, uiting van de stoere middeleeuwse vrijheidstraditie, die, voor het verzet tegen het allerwegen triomferende moderne absolutisme nieuwe kracht ontleende aan de – in het Katholieke kamp zogoed als het Calvinistische – nieuw opgekomen theorie van het natuurrecht. Wat het Calvinisme bertreft, zeker was aan zijn sterk besef van individuele rechten, dat zich in de Nederlanden als vanzelf in de oude banen van privilege-zucht gevoegd had, veel van de innerlijke kracht die de doorvoering van het beginsel vereiste te danken. Toch, als men het stuk doorleest, wordt men getroffen door de afwezigheid van het zuiver religieuze argument. . . ."²¹

Vier jaar later, in 1965, komt Geyl in een voordracht nog eens terug op de "indrukwekkende Acte van Verlatinge", die "de grondslag heeft gelegd voor de Nederlandse onafhankelijkheid": al zijn hierin "de oude vrijheden en privilegiën niet vergeten, . . . de wet der natuur, die al zo dikwijls was aangevoerd, beheerst de gedachtengang" van het plakkaat, waarin "in elk geval . . . enig positief-calvinistisch geluid" ontbreekt.²²

In het voetspoor van Geyl noemt diens vakgenoot L.J. Rogier (1894-1974), die al – mede naar aanleiding van een voorbeeldige monografie van een veelzijdig mediaevist²³ – gefundeerd bezwaar had aangetekend tegen een voorstelling van Willem van Oranje als "paladijn van het calvinisme"²⁴, in 1966, onder verwijzing naar de Geneefse Muur, de Verlatinge der Staten-Generaal op 26 juli 1581 "een hamerstuk", dat met geen woord rept over de religie;

"... Dit staat evenwel vast: werd die stenen Calvinijn daar te Genève eens levend, dan zou hij onmiddellijk bedanken voor het gezelschap van een prins van Oranje, die alles liever geweest zou zijn dan een ijveraar voor het calvinisme".²⁵

De door Geyl vanaf 1930 achtereenvolgens gevestigde aandacht op de "stoere middeleeuws(ch)e vrijheidstraditie", de "oude banen van privilege-zucht" en op "de nieuw opgekomen theorie van het natuurrecht" vormen variaties op thematieken van studies, waarin een aantal (rechts-)historici sindsdien hun nader onderzoek hebben verricht.

In 1931, precies 350 jaar na de Verlatinge, is zij als "de Onafhankelijkheidsverklaring der Verenigde Nederlanden" te Den Haag voor de afdeling Nederland van het Algemeen Nederlandsch Verbond herdacht. De bij die gelegenheid gehouden rede van de jurist J. van der Grinten²⁶ behandelt de Verlatinge "in het licht van de staatstheoriën en het staatsrecht van dien tijd", want het zijn vooral "de zestiende-eeuwse staatstheoriën", die "grooten invloed" hebben uitgeoefend op de formuleringen van het plakkaat. Het ligt voor de hand dat in deze bijdrage van een katholiek auteur toen óók is

opgemerkt, dat de "tyrannenleer" diep in de middeleeuwen wortelt, maar tegelijkertijd wordt toegegeven dat het "de Calvinistische monarchomachen" zijn geweest,

"die de zuiver staatkundig gehouden argumentatie van deze considerans van het Plakkaat hebben beïnvloed", doch: "... dit neemt niet weg dat de theoretische stellingen van den considerans zóó zijn geformuleerd, dat ook de katholieke tyrannenbestrijders deze konden aanvaarden".²⁷

Als juridisch motief, als "argument van positief-staatsrechtelijken aard" wijst Van der Grinten dan onder meer op de fameuze Blijde Inkomste (1356), op grond waarvan formeel alleen het gewest Brabant zijn rechtspositie ten overstaan van de hertog-landsheer gewaarborgd wist.²⁸

Een jaar later wijdt A.C.J. de Vrankrijker in zijn Amsterdamse dissertatie ruime aandacht aan de Verlatinge.²⁹ Nu wordt met name het natuurrechtelijk motief van het plakkaat, dat "een rechtvaardiging tegenover de wereld, niet tegenover God" inhoudt, benadrukt:

"Zoo was het vooral; het plakkaat geeft de meening van de staatslieden, die zich weinig om godsdienstige motieven bekommeren, maar zich tegenover keizer, vorsten en volken rechtvaardigen, tegenover het buitenland vooral, waar afdrukken van het stuk veelvuldig verspreid werden. Het natuurrechtelijke speelt de hoofdrol, al is het slechts in weinig woorden aangeduid. De beredeneering van het plakkaat berust dus niet op den grondslag van Calvinijn. Alleen door te oppervlakkige beschouwing is de theorie in het plakkaat nog al eens op hem teruggevoerd of als niet essentieel verschillend beschouwd".³⁰

Een proefschrift in de rechtsgeleerdheid van een twintig jaar later³¹ vormt een andere, maar geen wezenlijk nieuwe bijdrage tot de gedachtenwisseling over de aard en inhoud van de motieven, argumenten en de staatsrechtelijke denkbeelden, die in de Verlatinge (zouden) zijn vervat. Onbegrip van de auteur inzake de aard, omvang, motieven en de onderscheiden fases van de Nederlandse Opstand en van de omstandigheden der direct betrokkenen doet hem in zijn "Slotopmerkingen" onder meer bekennen, dat in de considerans "een korte krachtige uiteenzetting" zou zijn te verwachten; nu moet hij er "in plaats daarvan een tirade, die niet op alle plaatsen een sterke indruk maakt", in lezen.³²

Ofschoon de totstandkoming en de motivering van het Plakkaat zelf al zo'n vijftientig jaar niet meer afzonderlijk voorwerp van nader onderzoek zijn geweest, terwijl de Verlatinge anderzijds in elke respectabele studie over de Opstand figureert, mogen hier nog enige opmerkelijke historiografische uitlatingen en oordelen worden genoteerd. Zo is de mening van de Vlaamse historicus L. Delfos in een betrouwbare monografie, waarvan alleen het tijdstip van verschijning en de gehanteerde taal inopportuun moeten heten, dat de motivering van de Acte van Verlatinge niet slechts is gebaseerd op de calvinistische staatsidee en de monarchomachen-theorieën, maar ook op de oude scholastieke opvattingen.³³ Dat het voortdurend beroep op de privi-

leges, met name dan op de hier reeds genoemde Blijde Inkomste in én buiten het hertogdom Brabant, als "echte oorlogspropaganda" een "wezenlijk onderdeel" heeft uitgemaakt van de motivering van de Opstand, is door P.A.M. Geurts aangetoond; deze auteur wijst er ook op dat ter versterking van de natuurrechtelijke motivering van het verzet ook de Verlatinge "zeer duidelijk" op de Blijde Inkomste zinspeelt, die dan te beschouwen is als belangrijk voorbeeld van de positief-rechtelijke band tussen vorst en onderdanen.³⁴ De in de fameuze *Vindiciae contra tyrannos* (1579) neergelegde opvattingen inzake het recht van verzet zijn onder meer via de Staatse onderhandelaar Aggaeus Albada tijdens de rampzalig verlopen vredehandel te Keulen (1579/80) in de Nederlanden doorgedrongen en verbreed. Nog tijdens deze Keulse onderhandelingen zou bij (een deel van) de Staatse gezanten de volgende opvatting opgeld doen:

"Het is een "gemeyne spreekwoord, te weten dat de Princen ghemaect ende inghestelt zijn om de ondersaeten, maer d'ondersaeten niet om de Princen". Het is de algemene opvatting, de "seer ghemeyne opinie van de Philosophen, Wetgeuers, Heyligen ende Doctoren" ".³⁵

Ook al omdat de zogeheten monarchomachen-theorieën zonder meer van katholieke en calvinistische oorsprong heten, mag hier onzerzijds — met het oog op de Geneefse Muur — van die te Keulen in herinnering groepen "Doctoren" met betrekking tot de dan ongemeen actuele verhouding vorst-onderdanen er althans één worden genoemd: Maarten Luther. In 1525, dus ruim een halve eeuw vóór de Verlatinge, laat de Wittenbergse Doctor in zijn *Ermahnung zum Frieden auf die XII Artikel der Bauern* zich onder meer ontvallen: deze artikelen

"sind ja auch billig und recht, da die Obrigkeit nicht deshalb eingesetzt ist, damit sie Nutzen und Mutwillen an den Untertanen suche, sondern Nutzen und das Beste bei den Untertanen schaffe."³⁶

Toegegeven, de discussie over de aard en oorsprong van de in de Verlatinge gehanteerde argumentatie is niet afgerond, mede omdat (door de betrokkenen zelf) "natuur- en positief recht beide gebruikt worden op een oncritische en daardoor weinig vruchtbare

manier"³⁷, maar vooralsnog mag worden ingestemd met de constatering dat het plakkaat van 26 juli 1581, waarbij de legitieme landsheer formeel de gehoorzaamheid wordt opgezegd, inzake argumentatie niets toevoegt aan hetgeen er gedurende al de tijd ervoor al zo vaak was geformuleerd.³⁸ Dit gegeven mag dan ook de uniciteit van deze Verlatinge relativeren, zodat een bindende uitspraak of een Salomonsoordeel gevoeglijk kan worden gemist.

Al ligt de conclusie voor de hand, dat de Nederlandse geschiedschrijving achteraf — óók nog gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw — veel meer in de Verlatinge heeft *willen* zien dan er geschiedkundig beschouwd in *mag* worden gezien, het plakkaat als zodanig is in elk geval niet uit de lucht — en al helemaal niet uit de hemel — komen vallen. Wat vier juristen op generaliteitsniveau — respectievelijk Andries Hessels uit Brabant, Lieven Tayaert uit Gent, Jacob Valcke uit Zeeland en Pieter van Dieven uit Mechelen³⁹ — op grond van een principe-besluit van de inmiddels al deerlijk uitgedunde Staten-Generaal van 22 juli 1581⁴⁰ te Den Haag concipieerden en hetgeen vervolgens door de Brabander Jan van Asseliers nader werd gere-digeerd, was een door deze Staten-Generaal aldaar op 26 juli 1581 genomen beslissing *ad hoc*, die pas achteraf nationale implicaties en religieuze sentimenten zou opleveren. De Verlatinge zelf is overigens bepaald niet rimpelloos verlopen. Een gewest als Overijssel heeft consequent geweigerd deze Acte te accepteren⁴¹, terwijl in het hertogdom Gelderland ná 26 juli 1581 — dus in het kader van de feitelijke *Afzwering*, die letterlijk een eed van de gewestelijke functionarissen eiste⁴² — bij velen "in haar boezem een inwendighen schrick en wroeginghe" tevoorschijn zijn gekomen om "sijn ouden en wettighen Erfheer te verweeren ende een vreemd in de plaets te stellen".⁴³

Hoe het ook zij, historische monumenten, die geschiedkundig gezien achterhaald zijn, kunnen rotsvast blijven staan waar ze staan, niet alleen omdat het te delicaat en te duur zou zijn ze te verwijderen en ze in de richting van het museum te verplaatsen, maar ook omdat zij voor de omfloerste twijfel van de historicus een bevestiging inhouden; hij herkent erin elke keer weer de inge-beelde vorm, waarin een "cultuur" rekenschap wenst af te leggen van haar verleden.

Noten

1. Een gedetailleerde beschrijving van (de totstandkoming van) het Geneefse reformatie-monument in: D. Buscarlet, *Le Mur des Réformateurs*, Genève z.j.
2. De lezer (én de bezoeker aan Genève) zij er op gewezen dat de hier geciteerde muurtekst naar woordschikking en spelling afwijkt van de officiële tekst van de Verlatinge, zoals die in 1929 door Z.W. Sneller is gepubliceerd in diens *Unie van Utrecht en Plakkaat van Verlatinge. De wording van den Nederlandschen staat*, Rotterdam 1929, p. 59 vv.
3. N. Japikse, "Onafhankelijkheidsdag (26 Juli 1581)", in: *Bijdragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* (= *BYGO*) vijfde reeks, I (1913, pp. 213-240), p. 226. De resultaten van zijn onderzoek noemt Japikse vooralsnog "bedroe-

vend", zulks bij gebrek aan genoegzame documentatie (*l.a.p.*, p. 236, vgl. ook p. 214 en p. 216).

4. N. Japikse, "Nederland op het Internationale Monument der Hervorming te Genève", in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* jrg. 28, deel 56 (1918, pp. 151-164), p. 154, resp. p. 164; niet zozeer de in dit met foto's verlichte artikel verkondigde, inmiddels ruimschoots achterhaalde opvattingen met betrekking tot de Nederlandse Opstand, maar veeleer het zelfvoldane Hollando-chauvinisme van Japikse, die persoonlijk nogal prat ging op zijn Friese afkomst (zie zijn in noot 9 hieronder aangehaalde pennevrucht, p. 134), wekt bij een hedendaags-lezer zekere irritatie op.
5. *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, deel III:

- 1580-1582, ed. N. Japikse, 's-Gravenhage 1918 (= RGP nr. 41).
6. A.w., p. XVI.
 7. N. Japikse, "De Minuut van het Plakkaat der Afzwering (*sic*) van 26 Juli 1581", in: *BVGO* vijfde reeks, 6 (1919), pp. 39-63.
 8. *T.a.p.*, p. 45.
 9. Dit in de Nederlandse geschiedbeoefening nogal unieke, zij het ietwat te onthullend ego-document, in: *Die Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, ed. S. Steinberg, deel II, Leipzig 1926, pp. 133-167; vgl. het levensbericht van Japikse door A.A. van Schelven in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1943-1945*, Leiden 1946, (pp. 128-137), p. 131.
 10. Japikse verwijst hier naar zijn, hierboven in noot 3) aangehaalde studie: "Onafhankelijkheidsdag. . .".
 11. Hier verwijst Japikse naar zijn, hierboven in noot 7) geciteerde bijdrage: "De Minuut van het Plakkaat. . .".
 12. "Auto-ergographie", *t.a.p.*, p. 149.
 13. I.H. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland*, 's-Gravenhage 1927², p. 384-385.
 14. N. Japikse, *De Geschiedenis van het Huis van Oranje-Nassau*, deel I, Den Haag 1948², p. 121-122 (de eerste druk van dit werk verscheen in 1937).
 15. Z.W. Sneller, *t.a.p.*, respectievelijk p. 1, p. 6, p. 21, p. 26 en p. 27. Curiositeitshalve nog het volgende: schr. dezes wist in 1969 tijdens een veiling te Leiden het exemplaar van dit werk van Sneller uit de boekerij van P. Geyl te bemachtigen. Naar aanleiding van Snellers uitlatingen over de monarchomachen en de calvinistische opvatting over de bevoegdheid der lagere magistraten tekent Geyl in de marge onder meer het volgende aan: "precies: de zwakheid van heel dit betoog is dat Sneller de middeleeuwse voorgeschiedenis verwaarloost en daarin wordt de macht der Staten voldoende gefundeerd om het zonder Calvijn te kunnen stellen; de Staten die met Matthias en Anjou onderhandelden haalden hun eisen niet uit de Institutio. . ." (*t.a.p.*, p. 23).
 16. W.F. Dankbaar, "Willem van Oranje. Zijn verdediging van het recht van den opstand en zijn strijd voor vrijheid van godsdienst", in: dezelfde, *Hoogtepunten uit het Nederlandsche Calvinisme in de zestiende eeuw*, Haarlem 1946 (pp. 86-125), p. 108-109.
 17. H. Smitskamp, "Van lotwissel en menigerlei geval (1555-1593)", in: *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van Statenvergadering tot Volksvertegenwoordiging* (onder redactie van S.J. Fockema Andreae en H. Hardenberg), Assen 1964 (pp. 28-63), p. 52-53.
 18. P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandsche stam*, deel I, z.p. 1930, p. 583.
 19. P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, deel I, Amsterdam/Antwerpen 1948², p. 272; vgl. ook het in noot 15) opgenomen citaat uit Geyl's pen.
 20. P. van Hees, "Verantwoording", in: *Verzamelde Opstellen van Pieter Geyl*, ed. P. van Hees, deel I, Utrecht/Antwerpen 1978 (= Aula-reeks 626), p. XII.
 21. P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, deel II, Amsterdam/Antwerpen 1961³, p. 340.
 22. P. Geyl, "De Nederlandse Opstand", in: *Opstand en revolutie* (= *Polemologische Studiën* 5) ed. B.V.A. Röling, Assen 1965 (pp. 45-66), p. 62-63.
 23. J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Oranje en de vestiging van de Nederlandse Staat*, Amsterdam 1946¹ en 1960².
 24. L.J. Rogier, "Oranje en de katholieken", in: *Herdenken en herzien; verzamelde opstellen van L.J. Rogier*, Bilthoven 1974 (pp. 182-192), p. 185; vgl. ook van dezelfde auteur, "Evoluties in het historisch portret van het huis Oranje", in: *Terugblik en uitzicht. Verspreide opstellen van L.J. Rogier*, deel I, Hilversum/Antwerpen 1964, pp. 109-124.
 25. L.J. Rogier, "Oranje en de Nederlandse staat", in: *Herdenken en herzien. . .* (pp. 271-292), p. 275.
 26. J. van der Grinten, "Het Plakkaat van Verlatinge", in: *BVGO* zevende reeks 2 (1932), pp. 161-178.
 27. *T.a.p.*, p. 162, p. 165-167 en p. 175.
 28. *T.a.p.*, p. 175-176.
 29. A.C.J. de Vrankrijker, *De Motiveering van onzen Opstand. De theorieën van het verzet der Nederlandsche opstandelingen tegen Spanje in de jaren 1565-1581*, Nijmegen/Utrecht 1933, p. 123-132, p. 146-149, p. 159-161.
 30. A.w., p. 148.
 31. P.F.Ch. Smit, *Enige opmerkingen over de considerans van het Placaet van Verlatinge van 26 Juli 1581*, Leiden 1952.
 32. A.w., p. 86.
 33. L. Delfos, *Die Anfänge der Utrechter Union 1577-1587. Ein Beitrag zur Geschichte der niederländischen Erhebung, insbesondere zu deren Verfassungsgeschichte*, Berlin 1941, p. 211. Vgl. ook van dezelfde auteur: "Alte Rechtsformen des Widerstandes gegen Willkürherrschaft", in: *Widerstandsrecht* (ed. A. Kaufmann/L.E. Backmann), Darmstadt 1972, (pp. 59-86), p. 83.
 34. P.A.M. Geurts, "Het beroep op de Blijde Inkomste in de pamfletten uit de Tachtigjarige Oorlog", in: *Standen en Landen* 16 (1958), (pp. 3-15), p. 15 en p. 9; P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, Nijmegen/Utrecht 1956¹ en 1978², p. 146-147.
 35. A.w., p. 146.
 36. In: *WA*, Band 18, p. 299. Overigens blijkt Luther verderop in zijn *Ermahnung* weliswaar te verwijzen naar het natuurrecht, maar: "wann sie (= de twaalf artikelen) auch gleich alle nach natürlichem Recht recht und billig wären, so habt Ihr doch das christliche Recht vergessen" (*t.a.p.*, p. 319); deze verwijzing naar Luther heb ik te danken aan Dr. E. Honée te Nijmegen.
 37. E. Kossmann, "Bodin, Althusius en Parker, of: over de moderniteit van de Nederlandse Opstand", in: *Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan Dr. F.K.H. Kossmann*, 's-Gravenhage 1958 (pp. 79-98), p. 86.
 38. E.H. Kossmann en A.F. Mellink, "Introduction", in: *Texts concerning the Revolt of the Netherlands*, Cambridge 1974 (pp. 1-51), p. 37.
 39. L. Delfos, *Die Anfänge der Utrechter Union. . .*, p. 211.
 40. *Resolutiën der Staten-Generaal. . .*, p. 293-296.
 41. J.C.H. de Pater, "Leicester en Overijsel", in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 64 (1951), p. 259-263.
 42. De eedsformule van deze Afzwering als bijlage gepubliceerd door Japikse in: *BVGO* 5de reeks VI (1919), p. 63. De zogeheten Afzwering voltrok zich dus beslist niet op 26 juli 1581, en was geenszins een handeling van de Staten-Generaal, maar zij vond plaats in de afzonderlijke gewesten, die bij de Verlatinge betrokken waren. Voor een alleszins passende "herdenking" in 1981 moge hier de suggestie worden gedaan dat vanaf dat jaar in de Nederlandse geschiedschrijving, respectievelijk hand-, school- en leerboeken *nooit* meer zodanige begripsverwarring voorkome.
 43. De Geldere geschiedschrijver Arend van Slichtenhorst, hier geciteerd uit de *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*, Zutphen 1975, p. 121.

Het grote Boek van de wereld: "bron" van lering en vermaak

In de levensbeschrijving van menig beroemd man uit de Gouden Eeuw wordt gewag gemaakt van een reis naar het buitenland, als sluitstuk van de opvoeding: Hugo de Groot genoot na zijn studies te Leiden het voorrecht in 1598 een reis naar Frankrijk te maken, in het diplomatieke gevolg van Oldenbarnevelt en Justinus van Nassau¹; Pieter Cornelisz. Hooft maakte na zijn humaniora een reis van bijna drie jaren (1598-1601) door Frankrijk en Italië, waarvan de wederwaardigheden werden neergelegd in zijn dagboek of "Reisheuchenis"² en ook Jacob Cats kan in zijn autobiografisch gedicht *Twee en Tachtigh-Jarigh Leven* een reis in den vreemde boekstaven:

"En na ick van mijn doen veel preuven had gegeven,
Scheyd' ick van Leyden af, en reysde uyt het lant,
Op dat een vreemde kust moght wetten mijn verstant".³

Vele andere voorbeelden zouden nog gegeven kunnen worden, want zoals Justus Lipsius in zijn tractaatbrief van 1578 *De Ratione cum fructu peregrinandi* schreef: "... grote mannen hebben zowel vroeger als in onze tijd een reis gemaakt.⁴ Verschillende hoogleraren en geleerden in binnen- en buitenland wijdden dan ook aan dit onderwerp een tractaat of publiceerden de neerslag van hun eigen reiservaringen in *Itineraria*, en behalve deze vaak geleerde en derhalve in het Latijn geschreven tractaten verscheen er in de loop van de 17e eeuw ook een steeds groter wordend aantal handzame en praktische reisgidsen voor een breder publiek. In deze *itineraria* en wegwijzers vond de aanstaande reiziger niet alleen informatie over allerlei bezienswaardigheden in het buitenland, maar vaak ook vele nuttige wenken voor een optimale voorbereiding. Of het nu ging om de meer toeristisch ingestelde reiziger, die zijn "grand tour" maakte of om de jonge geleerde die een echte geleerdenreis aanvaardde, ook wel *peregrinatio academica* genoemd, voor allen was het in de 16e, 17e en 18e eeuw duidelijk, dat "een vreemde kust" het verstand mocht "wetten", dat een goed geplande reis kon bijdragen tot meer *Prudentia*, *Scientia* en *Mores*.⁵ Met name door al degenen die het op humanistische leest geschoeide onderwijs aan de Latijnse Scholen en de pas opgerichte Noordnederlandse universiteiten hadden gevolgd, werd de lectuur in het "Grote Boek van de Wereld"⁶ als ideaal beschouwd. Want behalve schoolkennis en theoretische bespiegelingen wensten zij zich te verdiepen in de *philosophia practica*, de praktische levenservaring.⁷ Puur theoretische kennis kon zo onder meer op adequate wijze via een reis worden aangevuld tot echte wijsheid. De noodzaak van een dergelijke praktische ervaring wordt door de Franse auteur M. Baudelot de Dairval in de verhandeling *De l'Utilité des*

voyages. . . (1686) aardig geïllustreerd met het voorbeeld van een ambassadeur aan het Zweedse hof. Toen koningin Christina van Zweden deze gezant uitnodigde één van haar beste paarden te bestijgen, antwoordde deze geletterde man, verstoken van iedere rijervaring, daarvoor niet bevreesd te zijn, omdat hij alle tractaten *Over de Ruiterkunst* bestudeerd had. Pas toen hij het paard bestegen had ontdekte hij dat ook dit soort hoogmoed ten val komt: "toute sa science (. . .) ne lui servit de rien. . ."⁸ Reizen was dan ook volgens Justus Lipsius niet alleen een aangename bezigheid, maar tevens een middel om praktische ervaring op te doen met de dingen, die men geleerd had.⁹ Bovendien kon men tijdens een reis de eigen zeden en gewoonten confronteren met die van anderen en aldus verrijken. "Zoals in de muziek uit verschillende stemmen naar een harmonie wordt gezocht, zo wordt deze ook door mensen in het leven uit een verscheidenheid van mogelijkheden gevonden".¹⁰ De omgang met mensen in vreemde streken en de kennismaking met hun opvattingen en gebruiken garandeerden de jonge reizigers in voldoende mate een zekere levensharmonie te ontdekken.

Wie reisden in vroeger eeuwen?

Maar wie hebben de gelegenheid gehad hun kennis te spiegelen in het boek van de grote wereld? En hoe talrijk waren zij? Allereerst is er dan de groep van peregrinerende studenten. Hun aantal mag echter niet worden overschat. De oprichting van de Leidse Akademie in 1575 was immers ook voortgekomen uit de noodzaak bij het voortschrijdende protestantiseringsproces op eigen bodem en dicht bij huis een universitair opleidingsinstituut te hebben, waar het vele calvinisten aan de financiële middelen ontbrak hun zonen verre reizen te laten ondernemen naar buitenlandse academies, nu Keulen en Leuven voor deze groep niet meer in aanmerking kwamen. Bovendien was menig student ook in vroeger eeuwen al aangewezen op een beurs of de opbrengsten van een kerkelijk beneficium om zijn studies te kunnen financieren. Deze minder gefortuneerde studenten, de zogenaamde *pauperes*, konden zich dan ook zeker niet de luxe veroorloven hun studies te bekronen met een buitenlandse reis. Maar ook van degenen, wier studie door de eigen ouders bekostigd werd – zij vormden nog de grote meerderheid – was slechts een beperkt aantal in staat na de studies in de Republiek een buitenlandse reis te maken.

Een door ons verricht onderzoek naar het studiecurriculum van ongeveer 6000 Noordbrabantse studenten

over de periode 1550-1750 heeft uitgewezen dat nog geen 5% van hen een *peregrinatio* heeft ondernomen.¹¹ Voor zover deze studenten meer dan één universiteit bezochten – en dat waren er velen – stelden zij zich over het algemeen tevreden met een korter of langer verblijf aan één van de andere Academies in de Republiek of Leuven. Voorts is uit nader prosopografisch onderzoek komen vast te staan, dat 95% geen buitenlandse academies bezocht, geen *peregrinatio academica* op zijn studies liet volgen, maar zelfs in het geheel geen reis maakte, die als een "grand tour" bestempeld kan worden. Ook wanneer het percentage reizigers voor de andere gewesten van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën iets gunstiger zou uitvallen – Noord-Brabant neemt immers als overwegend katholiek gebleven generaliteitsland een bijzondere positie in – dan nog heeft zeker niet meer dan 10% van de Noordnederlandse studenten in de 17e eeuw een buitenlandse reis gemaakt. Noch een rondreis langs universiteiten, noch de "grand tour" meer in het algemeen kunnen in het 17e-eeuwse Noord-Nederland voor de student als "de règle" worden beschouwd.¹² Om de vraag te kunnen beantwoorden wie van deze studenten en welke andere jongeren in de gelegenheid zijn geweest een "Bildungsreis" te ondernemen, staan behalve reisjournalen, ook alba amicorum, universiteitsmatrikels en correspondenties als bronnen ter beschikking.¹³ Hoewel tot op heden ongepubliceerde journalen van Nederlandse reizigers door Europa nog niet systematisch geïnventariseerd zijn, krijgt men uit datgene wat via de inventarissen van onderscheiden archieven en handschriftenverzamelingen van grote bibliotheken gemakkelijk toegankelijk is, wel de indruk dat deze reizigers over het algemeen gezocht moeten worden onder het meer welgestelde en invloedrijke deel der natie. Hun ouders behoorden meestal tot de klasse die, al was ze niet altijd even draagkrachtig, de wegen wist te vinden naar zonen via relaties een reis te laten maken. Zo konden sommige reizigers zich als secretaris aansluiten bij een diplomatieke missie naar Frankrijk, Engeland of een ander land en anderen een jong edelman als gouverneur begeleiden tijdens diens "peregrinatio academica". Vaak waren het de pas afgestuurde zonen van magistraten, vooraanstaande regenten, humanisten of kooplieden, die een "grand tour" hebben ondernomen, maar behalve deze studenten maakten zich in de loop van de 17e eeuw ook steeds meer jonge lieden reisvaardig, die weliswaar onderwijs hadden genoten aan een Latijnse of Franse school, maar nimmer aan een universiteit of hogeschool hadden gestudeerd.¹⁴ Van huis uit voorbestemd voor de handel, vonden deze reizigers in een "tour" door Europa een goede voorbereiding op de latere beroepsuitoefening, temeer waar de Hollandse kooplieden betrekkingen onderhielden met handelscentra in geheel Europa.

Met name Frankrijk, waar sinds 1599 moerassige gronden en meren door Nederlanders werden drooggelegd, en waar sinds geruime tijd diverse industrieën door hen

werden gedreven, genoot bij de Hollandse ondernemers een bijzondere belangstelling.¹⁵ Dat de Hollandse kolonies, die zich op het Franse grondgebied hadden gevormd (bijv. Petite Flandre in Saintonge!), somtijds door vertegenwoordigers van de in het vaderland achtergebleven familieleden werden bezocht, is natuurlijk nauwelijks verwonderlijk.

Het reizen moet evenwel voor allen een dure onderneming zijn geweest. Een paar voorbeelden mogen dit illustreren. Als Christiaan Huygens samen met zijn broer Lodewijk in juli 1655 zijn eerste reis naar Frankrijk maakt, klaagt hij meermalen in de brieven aan zijn vader, de dichter Constantijn, over geldzorgen. Vader Huygens moet zich niet verbazen over de hoge uitgaven, want "pour hanter les hommes de qualité, il en faut passer par là".¹⁶ In een brief van 26 november 1655 laat Christiaan zich zelfs gedetailleerd over de kosten uit: "Au reste nous vous prions, mon pere, de examiner vostre compte qui vous fait monter la despense à nous deux jusqu'à 1000 francs par mois". De gebroeders Huygens blijken zo in één maand meer dan het dubbele uit te geven van het salaris waar menigeen een jaar mee moest rondkomen.¹⁷ Nicolaas Heinsius die zich, voornamelijk dankzij zijn moeders versterf een reis van drie jaren kon permitteren naar Frankrijk en Italië, maar tijdens zijn reis afhankelijk was van de financiële bemiddeling van zijn familieleden, die hem het geld moesten overmaken, klaagt voortdurend over de trage verzen- ding van de hem toekomende geldbedragen.¹⁸ Zo leest men in een brief van 18 september 1648 aan zijn vader, dat hij waarschijnlijk niet te Caen in de rechten zal kunnen promoveren, omdat hem dit nog eens ongeveer 100 gulden zou kosten, die hij op dat ogenblik niet meer heeft.¹⁹ En Arnout Hellemans Hooft, de zoon van Pieter Corneliszoon, betaalt tijdens zijn twee jaar en drie maanden durende reis naar Italië en Frankrijk alleen al aan zijn knecht een bedrag van 225 gulden uit.²⁰ Natuurlijk zullen niet alle reizigers dezelfde hoge onkosten hebben hoeven te maken, maar de beschikbare bronnen tonen overduidelijk aan, dat relatief slechts weinigen zich de luxe van een reis, die altijd vele maanden in beslag nam, konden veroorloven.

Reisroutes

Het reisdoel was over het algemeen van zowel politieke en economische als intellectuele en religieuze omstandigheden afhankelijk.²¹ Vanzelfsprekend was een reis naar Italië, de *iter italicum*, voor de jonge humanist van oudsher een vurig gekoesterde wens. Toch worden de indrukken over dit land, die de reizigers in hun journalen en brieven neerleggen vanaf 1600 steeds ongunstiger.²² De inwoners van dit schiereiland wordt vooral verdorvenheid en sluwheid verweten. Hun zedelijk gedrag liet alleszins te wensen over en prostitutie en misdaad tierden er welig.²³ Nicolaas Heinsius is zó teleurgesteld over zijn contacten met Italianen, dat hij er niet

voor terugschrikt ze barbaren te noemen.²⁴

Door studenten werd op het einde van de 16e en het begin van de 17e eeuw ook vaak een reis gemaakt naar de Duitstalige landen, bij voorkeur naar een aantal universiteitssteden (*iter germanicum*), welke dan als étapes op weg naar Italië werden aangedaan. Maar met het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog en de daarmee gepaard gaande gewelddadigheden werd het reisdoel steeds meer naar Frankrijk verlegd, waar inmiddels na de godsdienstoorlogen een betrekkelijke rust was teruggekeerd en waar nu een "beata Pax tranquilla" heerste.²⁵ Frankrijk was dan ook vanaf het begin van de 17e eeuw steeds meer de plaats van Italië als uiteindelijk doel van de "grand tour" voor de jonge Nederlanders gaan innemen. Het intellectuele en culturele prestige, ja zelfs het geestelijk primaatschap, ging in Europa van Italië op dit land over. Het rijk gevarieerde landschap werd er door de reizigers alom bewonderd en de universiteiten (Orléans, Bourges, Angers) waren met name voor de studenten grote trekpleisters. Vanzelfsprekend vormde Parijs, zoals ook nu nog het geval is, het centrum bij uitstek en deze stad werd beschouwd als een "microcosme du savoir et de toute expérience humaine". In deze "pronckstar aller steden"²⁶ weerspiegelde zich in het midden van de 17e eeuw het geestelijk klimaat van geheel Europa, zoals twee jonge Nederlanders Messieurs de Villers in hun reisjournaal van 1656 getuigen: Parijs is een stad:

"où l'on peut estudier toutes les autres de l'Europe, et où par l'assemblage de plus d'un million d'ames qui l'habitent, on rencontre tout ce qui peut façonner l'esprit et le corps et donner de belles lumières à l'un par la conversation, et un beau port, de l'adresse et de la vigueur à l'autre, par les exercices qui s'y enseignent parfaitement bien".²⁷

In dit "Abbrégé du Monde"²⁸ kon inderdaad een ieder ruimschoots aan zijn trekken komen. De meer toeristisch ingestelde reiziger kon er niet alleen de vele fraaie gebouwen en paleizen bewonderen, maar er zich tevens bekwamen als een echte "honnête homme" aan een ruiters- of dansacademie; de jonge geleerde had er bovendien volop de gelegenheid Parijse geletterden te ontmoeten in de vele kabinetten en kringen, die de stad rijk was. Geen wonder dat menig jong reiziger zich in lyrische bewoordingen uitlaat, wanneer in het journaal deze stad wordt beschreven. Worden Spanje en Scandinavië in de 17e eeuw in veel mindere mate door reizigers bezocht, steeds meer Nederlanders steken daarentegen, vooral in de tweede helft van de eeuw, de Noordzee over voor een verblijf in Engeland; het Iberisch schiereiland, evenals Zweden en Denemarken, vormt immers meestal slechts een onderdeel van een "grand tour", waarin bijvoorbeeld ook Frankrijk of een deel van Noord-Duitsland in het reis-schema zijn opgenomen; voor de Engelandvaarders is dat veel minder het geval: dit land wordt vaak als doel op zich uitgekozen. Maar waar de reis ook naar toeging, in de kennismaking met het vreemde, het andere vond de jonge reiziger altijd voldoende mogelijkheden

om de verworven schoolkennis te toetsen, de eigen zeden en gewoonten te relativeren en zich aldus een sleutel tot de ware wijsheid te verschaffen.

Reisgidsen

De zeventiende-eeuwse reiziger hoefde beslist niet onvoorbereid op weg te gaan; hij kon immers, zoals reeds werd opgemerkt, beschikken over een uitgebreide serie gepubliceerde reisverslagen en routebeschrijvingen, evenals over geografische en politieke verhandelingen met betrekking tot een aantal Europese landen. In het begin van de 17e eeuw waren deze publicaties bijna allemaal nog in het Latijn geredigeerd, terwijl meer Franse en Nederlandse "reisgidsen" vanaf rond 1640 op de markt komen. Dankzij een steekproef in een kleine honderd auctie-catalogi, welke bewaard worden in de Bibliotheek van de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels in Amsterdam, is het mogelijk zich een idee te vormen over de meest geraadpleegde reisliteratuur. Wel dient hierbij onmiddellijk te worden opgemerkt, dat de oorspronkelijke bezitters van de geveilde bibliotheken over het algemeen geletterde lieden waren, die vaak ook een academische vorming hadden genoten. Men treft onder hen voornamelijk magistraten, advocaten, hoogleraren, medici en predikanten aan en het is zeker niet zó dat deze groep van bibliotheekbezitters volledig identiek is met die welke in de 17e eeuw een reis heeft kunnen ondernemen. Toch lijken de uitkomsten op grond van nader literatuuronderzoek overeen te stemmen met het algemene beeld. Als meest geraadpleegde geografische werken werden de volgende boeken genoteerd:

P. Merula, *Cosmographiae generalis libri tres: item geographiae particularis libri quatuor: quibus Europa in genere; speciatim Hispania, Gallia, Italia describuntur*... Lugd. Batav. 1605.

Abrah. Gölnitz, *Compendium geographicum succincta methodo adornatum*... Amsterdam 1643.

Bernhardus Varenius, *Geographia generalis, in qua affectiones generales Telluris explicantur*, Amsterdam 1650.

Vanzelfsprekend is het aantal *itineraria*, *voyages* en *wegwijzers* veel groter. Hier volgen slechts de titels van werken, die het meest in de catalogi voorkomen:

Het reisjournaal van de Antwerpenaar Franciscus Schottus: *Itinerarii Italiae rerumque Romanarum libri tres*... (Antwerpen 1600), dat verschillende heruitgaven heeft gehad, leverde de hoogste score op. De gebruiker vindt in dit werk een gedetailleerde beschrijving van routes en van een groot aantal Italiaanse steden. Even vaak werd het werk geteld van de Duitser Abraham Gölnitz, *Ulysses Belgico-Gallicus, fidus tibi dux et Achates per Belgium Hispan., regnum Galliae, ducat Sabaudiae*... (Leiden 1631). Naar deze reisgidsen welke als Baedekers "avant la lettre" van Italië en Frankrijk kunnen worden beschouwd²⁹, wordt herhaaldelijk door de reizigers in hun journalen verwezen. Beide

boekjes verschenen, zoals gebruikelijk was voor deze gidsen, in klein formaat (-12) en konden gemakkelijk op reis worden meegenomen. Men krijgt dan ook de indruk, dat veel bezienswaardigheden in Italië en Frankrijk aan de hand van deze wegwijzers worden bewonderd, dat sommige beschrijvingen door de reizigers in hun journalen zelfs werden overgeschreven en dat door deze auteurs gemaakte fouten hierin werden genoteerd en verbeterd.³⁰ Voorts blijken ook nog de volgende werken vaak te zijn geraadpleegd:

Jodoci Sinceri, *Itinerarium Galliae. . . cum appendice de Burdigala*, s.l. 1617. (verschillende heruitgaven, o.a. in 1627, 1649 en 1655) en de Franse versie van dezelfde auteur: *Le voyage de France dressé pour l'instruction et commodité tant des François que des Estrangers*, s.l. 1639 (edities en verbeterde uitgaven in 1641, 1643, 1647, 1655, 1662, 1665, 1673 en 1679); Georgius Hornius, *Ulyssea, sive studiosus peregrinans, omnia lustrans littora*, Leiden 1671; Joh. Isaac Pontanus, *Itinerarium Galliae Narbonensis cum duplici Appendice id est universae fere Galliae descriptione Philologicae et Politicae*, Leiden 1606; François-Savinien d'Alquié, *Les délices de la France, avec une description des provinces et des villes du royaume*, Paris 1670 (edities Amsterdam 1670, 1699 en Leiden 1728); *Le prudent voyageur, contenant la description politique de tous les Etats du Monde* par Louis Dumay, Genève 1681 en Thomae Erpenii, *De peregrinatione Gallica. . . item. . . Galliae descriptio et Justi Lipsii epistola de peregrinatione Italica*, Leiden 1631.

Tenslotte levert de depouillering van deze auctie-catalogi nog ruim twintig andere, voor het merendeel in het Frans of Nederlands geschreven, gidsen op welke meestal slechts één enkele maal of hoogstens twee keer konden worden geregistreerd.

Het is opvallend, maar anderzijds ook nauwelijks verwonderlijk, dat niet alleen de routebeschrijvingen en commentaren bij allerlei bezienswaardigheden, maar ook de adviezen en meer algemene betogen die men in deze boekjes over het reizen zelf en de voorbereiding erop aantreft, nauwelijks van elkaar verschillend zijn. Is de ene auteur soms meer gedetailleerd in zijn aantekeningen en geeft hij meer praktische wenken voor de aanstaande reiziger dan de ander, in grote lijnen blijken zij elkaar over te schrijven en vaak keren dezelfde overwegingen in de algemene inleiding terug. Vanzelfsprekend geldt dit ook voor al die reisjournalen welke tot op heden ongepubliceerd in de archieven bewaard worden.

Een goed voorbeeld van dergelijke niet gepubliceerde reisverslagen is het in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage gedeponeerde handschrift (Signatuurnummer 70 J 3): "Journaalen van reysen". Dit handschrift dat helaas niet werd gesigneerd en waarin tot op heden geen aanwijzingen werden gevonden die de lezer in staat stellen om de naam van de samensteller te achterhalen, bevat de verslagen van drie reizen: "Reize door Duitsland na Italien en Vranckrijk vertrocken den 21 December 1677 en in Aug. 1679 weder t'Amsterdam

gekomen" (ff. 9-46); "Reize in Engeland A° 1683 gedaan" (ff. 47-69); en "Reize door Duitsland na Hungarie gedaan A° 1696" (ff. 70-116). De definitieve redactie van de gehele tekst is ongetwijfeld pas na de verschillende reizen, op grond van de eerder vergaarde notities, eind 17e of begin 18e eeuw tot stand gekomen. Het is zéér goed mogelijk, dat de auteur die zijn journalen in een uitermate verzorgd en regelmatig handschrift heeft neergeschreven, toen de bedoeling heeft gehad zijn verslagen in druk te laten verschijnen, temeer waar de tekst bijna van het begin tot het einde een algemeen karakter draagt en gespeend blijft van ieder persoonlijk detail of element. Bovendien gaat aan de drie journalen, zoals dat soms het geval is in de gedrukte reisgidsen, een korte inleiding vooraf, welke als titel draagt "Onderrigt van 't geen een Reiziger dient waar te nemen" (ff. 1-8).

Deze korte verhandeling nu wordt hier integraal weergegeven om de lezer een beeld te verschaffen van de wijze waarop een reiziger in de 17e en 18e eeuw zich op zijn "grand tour" diende voor te bereiden, hoe hij zich tijdens de reis had te gedragen, en welke zaken meer in het bijzonder zijn aandacht verdienden.

Onderrigt

van t geen een Reiziger dient waar te neemen³¹

f.l.r Eer men zig na een ander gewest begeeft, dient men voor al de taale van dat land kundig te zijn; want zonder die, is'er niet veel met de Inwoonderen te profiteeren, en men is over al met zig zelven verleegeen; men siet veel, maar men leert weinig.

Het is ook goed dat men eenige kennis van de Mathesis heeft; en voornamentlijk de Geometrie, de Geographie, de Architecture, en de Mechanica; dese wetenschappen brengen groot light aan om met kennis en oordeel yets te sien.

De Tekenkonst dient een curieus Reiziger voor al te weten, om de schoone gesigten van lands-douwen, gebouwen, Mechanische Instrumenten etc. op 't papier te brengen, waardoor men naderhand met groot vermaak de geheugenis ververscht; ook zijn de meeste Mechanische Werktuigen bij een simpele beschrijvinge duister, als 'er de figuren niet bij getekent staan.

Men behoort noit te reizen, zonder verscheide soorten van Voetmaaten, Land-kaarten, Verrekijsker en compas bij sig te hebben. Het Compas is van groote nut als men zig in groote Bosschen of op heyde, en in een dicken mist of nevel bevind. Niets is er aangenaamer als de landkaarten na te sien, wat weg/ dat men doet, en nog doen moet; te remarqueren hoe groot de Jurisdictionen zijn en waar die aangrensen, en zoo men fouten daarin vind, die aan te merken. Daarenboven ook in Uw dag-register of Journal aan te tekenen 't geen men dien dag merckwaardigs gehoord of gesien heeft. Een rotting met vodten afgedeelt; als oock een gecouleert smal lint van eenige vademmen lang van gelijken met vodten afgedeelt, is genoeg om alle hoogte, dickte en distantien af te meeten: en beslaat niet veel plaats als 't opgerolt is.

Eer men zig buitens lands begeeft is 't van noden dat

men zig versiet van een Pas van dien Staat of Stad, waarvan men een Onderdaan of Inwoonder is, om over al waar die gevordert word, te kunnen vertoonen. Een Reiziger dient zig ook te versien van Recommandatie en Creditbrieven op alle groote Steden daar hij gedenkt door te passeren of wat te verblijven. Want zonder die zoude hij zeer verlegen zijn, als hem een onverwagten toeval overquam. Daarenboven dienen se hem ook om onderrigting te bekomen van wat 'dr raars te sien is, als mede om in geselschappen gebragt te werden.

f.2r Men dient oock die omsichtigheit te gebruiken dat men aan dien Koopman, die U van Creditbrieven versorgt, Uw naamtekeningen op een/klein papiertje te geven, op dat hij die aan sijne Correspondenten zende, om in geval dat men deselve brieven onderwegen verloor of daarvan berooft wierd, geen ander daarop geld soude kunnen ontvangen.

Behalven de Creditbrieven dient men altijd een goudbeursje tot reserve bij zig te hebben, om of het gebeurde dat soo een Banquier waaraan men geaddressseert is, of gefailleert of buiten de Stad was. Het dient tot een generaele Maxime voor alle Reisigers noyt op weg, nog in herbergen, geld of juweelen te laten sien, want door zoodanigen onvoorsigtigheit word 'er aanleyding gegeven om gespolieert of vermoort te worden.

Speelt noyt op reys met onbekende, nog met de kaart of andere dobbelspellen, want weinige zijn 'er die het zig niet beklagt hebben.

Het zal hier niet qualijk tot een waarschouwing voegen het geen 'er op dit subject in mijnen tijd te Parijs voorviel.

f.2v Een vreemdeling, wat speelziek, vervoegde zig aan 't hôtél van den hertog van Crequi³², gouverneur van die Stad, alwaar men alle avonden publijk speelt, zoodanige plaatsen worden daar Academien genaemt: hij begeeft zig met den hertog aan/ 't speelen, en verliest een groote somme waarover hij aan een Vriend sijn beklag deed; die hem raade zig noyt meer met den hertog t'engageren, alsoo die voor een van de grootste Valse speelder van 't gantse Rijk gehouden wierd, den ander dat niet geloven willende, zeide, ik zal 't nog eens met hem wagen, en zoo op sijn handen passen, dat ik 't haast weten zal of 't waar is of niet. Hij hervat het, en betrapt den hertog op de daad: zeggende ha mijn heer! wat doet gij daar? Den hertog neemt stilletjes sijn geld op, en antwoorde met een grimlach, mijn armen bloed, begin je dat nu eerst te mercken, het is al over lang dat ik dat gedaan heb. De Vreemdeling meende een groote zaak ontdekt te hebben, moest daarenboven nog met groote confusie ten huysse uyt, of de garde des hertogs zou hem voeten gemaakt hebben. Een ander geval zal ik hier bij nog voegen, de Vicomte d'Arsi, een man van, groote geboorte, maar van een quaad leven, en een doortrapte gut, had geremarqueert, dat een jong duytsse graaf wat figuur te Paris maakte, gaat eenige malen in het Ordinaris eeten daar deesen gelogeeert was, (de fransen besitten dit talent dat se zig ten eersten wonder wel in yemands gunst weten t'insinueren) op een tijd komt d'Arsi hem zeggen, dat hij in de Comedie in een loge bij de gravinne N.N. zittende, sij/ besonder het oog op hem had, en niet anders deede als sijn goed air en welgemaaktheit t'admireren, dat dit groote tekenen waeren, dat se op hem verliefte was; bied met eenen sijn

dienst aen om hem in haar geselschap te brengen. Zoo geseyt zoo gedaan. Men ontfangt dit graafje zeer vriendelijk, men stelt hem een partye voor om te speelen, hij excuseert zig daarvan, men dringt daar niet verder op aan: 's avonds versoekt men hem bij 't geselschap te blijven eeten; daar ijder zijn werck maakte van hem zoveel gesondheden toe te drincken, dat hij smoor droncken wierd, toen nam men hem sijn goudbeurs af, steeckt hem een deel gescheurde kaarten in de zakken, bespuwt deerlijk zijn kleed, en zoo in een koets na sijn logement gesonden, 's anderen daags 's morgens komt d'Arsi hem sien, zeggende, Parbleu mon beau Comte, je vous prenois pour un homme de qualité, mais je me suis trompé, et je me donnerai bien garde à l'avenir de mener des Etrangers en de si bonnes compagnies. R. Qu'ay je donc fait? R. Mort bleu pour cent miserables Louis d'or que vous perdités, vous fites un vacarme du diable, grondant, pestant, deschirant les cartes, renversant la Banque, cassant les verres etc. R. Quoi ai-je joué moi? R. Allez, allez Monsr. L'Ivrogne je suis ton serviteur pour jamais, en hier meê liet hij hem zitten/

f.3v Het geld in Duytslant en in Italien verandert bij na zoo dickwels als 'er Souvereine Staten zijn: waarom men niet meer goud dient te verwisselen, als men effen van nooden heeft, of andersints doet men groot verlies. Het geld dat in Duytsland gangbaarst is, en over al zonder schaade gaat, zijn de Saxische, de Brandeburgse, en de Luneburgse Drittels: ende de enkelde goude ducaten. De franse ende de Kruis-Rijksdaalders zijn ook goed, maar de Keyserse willen niet niet wel aan de man. De hollandse en Spaanse ducats gaan tot Franckfurt toe, maar verder niet wel. In Italien zijn de Spaanse pistolen, die wigtig zijn, het meest gewilt. De silvere munt van den Paus, is daar over al gangbaar, maar die van andere Souvereinen, gaan meesten tijd niet verder als derselver Jurisdicctie.

Men dient zig van goede laersen en Zadel te versien, of anders zijn de fatigues te paard, niet wel uyt te staan, voornamentlijk als men de post loopt.

Het is ook noodig dat men een zijde kap, op 't fatsoen, als de kooldragers of schoorsteenvegers hebben, laat maeken, met een armosijne zijde masque daar boven vast aangenayt; daar floerse oogen instaan, om zig daar door in 't gebergte tegen de Jagtsneeuw te vrijen/

f.4r Om een goed paard te hebben, zoo verneemt wie de compagnie geleiden zal, geeft hem aanstonds een klein drinckgeld, met belofte, dat zoo het paard goed is, gij hem nog een ander geven zult: bij dit doen, heb ik mij beter bevonden als andere die groote beloften deeden, en niets voor af gaven. Weest liever d'eerste als de laatste in 't huuren der paarden, eer de beste weg zijn.

Het voornaamste dat men in 't Reizen waar te neemen heeft, kan onder vier hoofdpunten gebragt werden: te weten, de Natuur, de Konst, de Politie, ende de Religie. Op het eerste te weten de Natuur staat te letten: de gematigtheit van de lucht: de gelegenheit of situatie van de plaatsen en derselver groote: of het land vlack, heuvel- of Bergagtig is: den aart van de grond, of die kley, zand, steen, veen, hey, moerassich etc. is: de Rivieren, de Meiren, de Bosschen: wat vrugten, zoo van geboomte als zaad, kruiden, en Mineraelen het voortbrengt: de soorten van tamme en wilde beesten: 't Naturel, de gestalte en phisionomie der Inwoonderen: wat ziekten

die meest onderworpen zijn, en wat remedien se daar tegens gebruiken.

f.4v Aangaande de Konst staat aan te mercken, al het geen tot het gemack van 's menschen/leven dient: als den landbouw, de Manufacturen, de Bouwkunde, de Wercktuigen en gereedschappen, die door de Mechanique zijn uitgevonden, en bij ons nog onbekent. Ook zig naeukeurig t'informereren hoeveel de landereyen in prijs waard zijn, wat jaarlijkse inkomsten sij opbrengen; hoe se bebouwt worden: de vermogentheit der boeren, haar getal, wat haar gemeen voedsel is, hoeveel sij 's daags met haaren arbeyd winnen etc.: de Fortificatien dienen met een voorsigtig oog besien te worden; de Arsenalen, de havens: de publike en particuliere gebouwen etc.

Onder de Politie stel ik de form van Regeering, soo geestelijk als Wereldlijk; de Inkomsten, de Magt soo te water als te land; 't Interest van Staat; de Justitie ofte manier van Regtspleging, soo in 't Civil als Crimineel; de voornaamste Wetten en Costumen; der Ingesetenen manier van leven, Trouwen, Begravenissen; 't opbrengen haarer kinderen; wat Ambagten en voornaamste Neeringen daar ter plaatse zijn; wat Koophandel sij drijven; haare Maaten, Gewigten, en Munt. Wat voor geleerde lieden daar gevonden worden. Wat Verlustingingen en oeffeningen sij hebben, etc.: de historien van dat land en die der voornaamste Familien: in een woord al 't geene dat tot de burgerlijke Societeit behoort en dienstig is.

f.5r Omtrent den Godsdienst moet men zeer ingetogen/zijn, zonder zig oyt daarontrent in disputeren in te laeten; het is voor een Reizer genoeg, dat hij weete, welke aldaar de dominante is, en in wat gestalte en form het geestelijke governo en desselfs Discipline geoeffent word. Van dit alles bekomt men weinig onderrigt in de herbergen, maar men moet tragten aan fatsoenelijke luiden kennis te bekomen, en daarmede omgaan, en zig in goede geselschappen begeven. Onder goed geselschap verstae ik niet de luyden van de eersten rang en qualiteit, welkers ommevang zwaarlijk voor een Vreemdeling te bekomen is, ook zijn de grootste meenigmaelen niet de beste in haar manier van leven; maar dat hij trachte zoodanige te frequenteeren die bij ijder d'agting en naam hebben van deugdelijke menschen te wesen, bij welkers ommevang hij een geduerige leering en onderwijs zal vinden, en schoon een jongeling niet bequaam is om met deselve te raisonneren, soo is 't egter genoeg dat hij maar toeluistere, en niet in derselver discours valle, dan gevraegt, of om onderrigting te begeeren, en dat met een behoorlijke zedigheit. Dog veele stellen zig in 't reyzen niet anders voor als alleen om uyt het gezag hunner Ouders te zijn, en dat se naar haar eigen sin mogen leven: brengende haaren tijd door in Kaatsbaanen, Speelhuisen, en Kroegen; daar f.5v zijn 'er die geen ander verlangen hebben om Italien/te sien, dan omdat se gehooft hebben, dat 'er veele schoone Courtisanes zijn; en loopen soo een stuk wegs af, alleenlijk om bij een vuile hoer te slapen. De meeste zijn te vergelijken bij de Oost-Indie-vaarders, die in plaats van paerlen en diamanten, papegayen en Aapen tot retour mede brengen: al het geen dat se buitens lands geprofiteert hebben, bestaat in nieuw mode's kleejde met meenigte bonte linten, pluymen, etc.: en in

wat gemaakte grimassen en belaggelijke gesten.

Onse luiden worden meest te jong op reis gesonden, die dan wel een Gouverneur dienen te hebben; maar de meeste gouverneurs die ik buitens lands gevonden heb, waeren zelfs of groote debauchanten, die haare pupillen tot alle ligtvaardigheid aanleiding gaven, of groote pedanten, die deselve in een kamer opslooten om een latijns Auteur t'explicereen: daarenboven laten 't dese jonge borsten alles op haare gouverneurs aankomen om remarques en reflectien te maken; gevende zig geheel end' al over aan het drincken, spelen en andere ongeoorlofde playsieren.

f.6r Maar een ieder die wat meerder bejaart is, en wien de reden en voorsigtigheid d'oogen geopent hebben om te oordeelen wat tot sijn voordeel of tot sijn naadeel strekt; die omzigtig en zeedig is, die den ijdelen schijn van 't wesenlijke weet t'onderscheiden, /en die een heusche en obligeante manier in sijn ommevang met alderhande slag van persoonen houd; soo een zeg ik, is bequaam om in sijne reizen te profiteeren en nut te doen, en zal overal bij fatsoenelijke menschen eenen goedgunstigen toegang vinden om hem in alles t'onderregten. Soo een zoude ik wel bij mijn Soon tot een Compagnon of Reisgesel wenschen, indien hij zelfs van die qualiteiten ontbloot was; daar en boven is zoo een, boven een Gouverneur te prefereren, want de jeugd luistert veel meer na 't geen haar door haare Mackers gesegt word, dan na alle lessen en vermaaningingen van Ouders of van gouverneurs.

Een vader al heeft hij sijn Soon niet onder de oogen kan ten naasten bij wel mercken, hoe hij zig buitens lands gedraagt, als hij denselve van tijd tot tijd doet brieven schrijven, waarbij hij hem een net omstandig berigt zend van alles wat hij op sijne reys gesien, gehooft en geobserveert heeft; en hem dan alle drie maanden rekening afeyscht, om te sien hoe hij sijne penningen aanlegt: door dese twee middelen kan hij haast vernemen, wat Oeconomie en conduite sijn Soon houd, en of hij sijnen tijd wel besteed.

f.6v Men moet zig ook in geen groot geselschap van sijne landslieden op reys begeven, want veel hoofden veel zinnen, daarenboven schooren sij/altijt te zamen, en zonderen zig van de vreemde Natien af, waardoor men bij die alsoo onkundige, als men zelfs is, blijvende, weinig of niets van de taal, gewoontens, Regeering der landen, etc. profiteert. Maar een eenigen landsman tot Reisbroeder te hebben, en dan op de route zig bij dat geselschap te voegen, dat men daar vind, is van grooter nut. Gemeenlijk beginnen wij onse reizen met Vranckrijck, dan Italien en door Duytsland weder te rug; maar ik ben van een ander gevoelen, en dat met Duytsland eerst te beginnen, dan Italien, Vranckrijck en Engeland voor 't laatst reserverende. De redenen zijn dese. Het voornaamste oogmerk in het reizen is, dat men een Jongeling zeediger en niet opgeblasender; bedagtzamer en geen ongebonden windbuil tragt te doen worden, ten dien eynde is 't beter, dat hij eerst landen besie, daar de humeuren bezadigt en omzigtig zijn en 't zijne daarna formeere, en aldaar om soo te spreken sijn eerste voedsel trecke, en bemercke dat de zeedigheid een groot cieraad is. Maar hebbende sijn reys van de andere kant begonnen, sal hij zig die manieren sterk inprenten, en geen ander vermaak scheppen als in IJdelhe-

f.7r den, /in extravagante kleedingen, in danssen, in kostelijke livereyen en in alderhande uytsporigheden; daarenboven zijn de Franse genegen tot raillerien, qualijk van de Vrouwen te spreken, onophoudelijk met de Waarden in de herbergen te kraeckelen en die qualijk te handelen, etc. Een jong borst meent dat dit soo behoort en fraay staat, en wil dese manier over al na-apen, maar in Italien komende, gaat dat niet aen, en zoude zeer ligt aldaar zijn kerckhof vinden.

Veele Ouders maken zwaarigheid om haar kinderen na Italien te laten gaan, omdat se gehooft hebben, dat de liberteit der Courtisanes daar zeer groot is, en dat deselve daar ligtelijk tot debauches vervallen. Groot abus! In Vranckrijk hebben se veel meer occasie tot quaad doen, om 't vrije acces dat men bij alle soorten vind, daar in tegendeel de Italiaenen zeer geretireert leven, en weinig gemeenschap met Vremdelingen houden; 't is zeker dat die in Italien zig niet kuysch kan houden, het-selve in Vranckrijk nog veel minder doen zal.

Een reiziger dient overal waar hij passeert van 't goede zijn voordeel te maken, en d'ondeugden niet na volgen: bij voorbeeld, ik wil dat hij de duytsche imiteere, als haar yemant komt besoecken, dien een glas wijn te presenteren; maar niet dat hij denselven dwingen meer te drincken als 't hem lust, en hem/onbequaam naar huis toezend: ik vind goed dat men bij wijlen sijne Vrienden een Schotel eeten geeft, maar misprijsse dat men 7 of 8 uren over eene boeg aan tafel zit. De Switsers plachten voor desen op haare groote Feesten drie dagen en drie nachten bij een te zitten, dog de hoffelijke Cantons hebben dat exces op 24 uren bepaalt.

f.7v Dat hij van de Franse leere op een aangename manier zig in een geselschap te voegen en te gedraegen, maar haer niet navolge van in 't huis te vallen, zonder alvorens eerst te vraegen of het gelegen komt. Ik wensche dat hij zig kon eigen maken die aangenaeme manier van doen, waarmede sij yder een ontfangen en aanspreken, maar niet haar volge in haare wispeltuerigheid; dat hij van haar het danssen leere, en daardoor een goeden zwier bekome, maar niet dat hij, gelijk zommige, met een geaffecteert air langs de straat loope als of hij danste.

De Italiaenen kan hij volgen in de goede ordre en Symmetrie van haare gebouwen; maar sijn huis niet grooter aanlegge dan hij uitvoeren kan. Haare matigheid in 't eeten en drincken, haaren zeedigen en voorzigtigen ommevang konnen hem tot voorbeelden dienen, maar niet hare Jalousien of hare vervloekte wraakgierigheid. Veele diergelijke fauten en deugden gae ik verbij om korthets halven, die een Reizer daar ter plaatse zijnde, haast remarqueren zal.

De auteur van dit "onderrigt" werkt hier op eigen wijze een schema van richtlijnen uit, welke grotendeels als de zogenaamde *In peregrinationibus Observanda* bekend waren en voor het eerst op het einde van de 16e eeuw in de *Deliciae* van Nathan Chytraeus (1594) en later nog in de gidsen van Fr. Schott en Paulus Hentzner (1629) werden gepubliceerd.³⁴ Hij blijkt zonder meer op de hoogte te zijn van de algemene ideeën en bespiegelingen, zoals die over het reizen onder meer kunnen worden aangetroffen in het *Pervigilium Mercurii*. . . (Spirae

De auteur van dit "onderrigt" werkt hier op eigen wijze een schema van richtlijnen uit, welke grotendeels als de zogenaamde *In peregrinationibus Observanda* bekend waren en voor het eerst op het einde van de 16e eeuw in de *Deliciae* van Nathan Chytraeus (1594) en later nog in de gidsen van Fr. Schott en Paulus Hentzner (1629) werden gepubliceerd.³⁴ Hij blijkt zonder meer op de hoogte te zijn van de algemene ideeën en bespiegelingen, zoals die over het reizen onder meer kunnen worden aangetroffen in het *Pervigilium Mercurii*. . . (Spirae

1600) van Georgius Loysius, de *Monita Peregrinatoria* — een bijlage bij het *Itinerarium* (1629) van P. Hentzner — en in het reeds genoemde tractaat van Thomas Erpenius *De peregrinatione Gallica*. Het "onderrigt" is zelfs grotendeels als een aardige samenvatting van deze ideeën en richtlijnen te beschouwen.³⁵ Maar er moet op gewezen worden, dat de auteur lering heeft getrokken uit zijn eigen reiservaringen en een aantal praktische wenken heeft toegevoegd, die, voor zover bekend, als zodanig niet in de gedrukte tractaten en journalen voorkomen. Uit het merendeel van deze raadgevingen spreekt zelfs een vaderlijke bezorgdheid en het is zeker niet uitgesloten dat de auteur zijn *onderrigt* heeft gereedgemaakt naar aanleiding van het voornemen van een eigen zoon om een buitenlandse reis te ondernemen; want waar hij de deugden en goede eigenschappen heeft opgenoemd, die van een gouverneur mogen worden verwacht (f. 6r), wenst hij zijn eigen zoon zulk een reisgezel toe. Met meer nadruk ook dan elders wordt gewezen op de gevaren, die het reizen voor jonge lieden met zich mee kon brengen en de indruk wordt gevestigd dat de auteur uit eigen ervaring maar al te goed wist hoe sommige Nederlanders in het buitenland meer "tot debauches vervielen", en als schuinsmarcheerd *voluptas* zochten, dan dat zij het aangename met het nuttige (*utilitas*) verenigden.³⁶ Om die reden stelde hij de aanstaande reiziger voor tijdens zijn "grand tour" eerst Duitsland te bezoeken, waar de "humeuren" meer "bezadigt zijn" en zich vervolgens pas naar Italië, Frankrijk en Engeland te begeven.

Tenslotte zij er nog op gewezen, dat in deze verhandeling zeer sterk de aandacht wordt gevestigd op het belang van een goede kennis van de "Mathesis", vooral de *Mechanica*, en dat van een meer literair, humanistisch ingestelde belangstelling nauwelijks meer sprake is; de *Modernen* hebben het rond 1700 voorgoed van de *Ouden* gewonnen. De auteur, die naar alle waarschijnlijkheid zelf een natuurwetenschappelijke vorming of een ingenieursopleiding had genoten, blijkt in Italië niet zozeer oog te hebben gehad voor de puur artistieke en esthetische aspecten van de architectuur, laat staan voor de resten van de klassieke oudheid, als wel voor de "goede ordre en symmetrie" van de gebouwen. Maar evenals alle andere tractaten uit de 17e eeuw geeft ook dit betoog op onmiskenbare wijze te verstaan dat de reis hoe dan ook een belangrijke opvoedende waarde diende te hebben, dat de reiziger overal van "t goede zijn voordeel (moest) maken", dat hij er "zediger en bedagtzamer" van moest terugkeren. Of de beperkte groep van hen die zo geprivilegieerd waren een buitenlandse reis te maken, onderweg altijd de wijze lessen en de verheven gedachten van de leermeesters indachtig is geweest, valt te betwijfelen. Vast staat evenwel dat niemand onvoorbereid op pad hoefde te gaan en dat de "ideale reis" in vele toonaarden beschreven is.

1. Cf. Axel Nelson, "Hugo Grotius. Quelques observations sur ses études de droit romain et sur ses relations avec J.-A. de Thou, historien et président au Parlement de Paris", in: *Kungl Humanistiska Vetenskaps-Samfundet*. I. Upsala. Arsbok 1952, pp. 40-42.
2. Uitgegeven in: J. van Vloten (ed.), *P.C. Hoofts Brieven*. . . , deel II, Leiden 1856, pp. 407-443.
3. Zie W.N. Wolterink (ed.), *Alle de Werken van Jacob Cats*, Dordrecht 1880, deel II, p. 693.
4. Deze tractaatbrief werd gepubliceerd in: *Th. Erpenii de peregrinatione Gallica tractatus*, Lugd. Batav. 1631, p. 106: "Itaque sive prisco sive nostro aevo, peregrinati fere sunt viri magni".
5. *ibidem*, p. 108: "Eam tibi ingero, et triplici hoc limite designo, Prudentiae, Scientiae, Morum. Haec enim omnia peregrinatio adferre debet".
6. Montaigne, *Essais*, Livre I, chap. XXVI, p. 157 (éd. Pléiade): "Ce grand monde. . . je veux que ce soit le livre de mon escholier". Er is daar ook sprake van "cette eschole du commerce des hommes" (p. 153).
7. Cf. P. Dibon, *L'Enseignement Philosophique dans les Universités néerlandaises à l'époque pré-cartésienne (1575-1650)*, Amsterdam 1954, p. 248.
8. M. Baudelot de Dairval, *De l'Utilité des Voyages et de l'avantage que la recherche des Antiquitez procure aux Sçavans*, t. I, Paris 1686, in: *Lettre à un ami* (ongepagineerd).
9. Cf. *Justi Lipsi V.C. Opera omnia*. . . , t. II, Antwerpiae 1637, *Centuria III*, brief aan Franc. Montmorencis, Leuven postrid. Idus Novembr. 1601: "instrumentum profecto usui rerum et prudentiae. . .".
10. *ibidem*: *Centuria IV*, brief aan Hadrianus Saissevallius van VI Kal. Oct. 1602: "Habet hoc commodi peregrinatio, quod fas per eam miscere mores et temperare. Ut autem in Musica e diversis vocibus concentum quaerimus, et probamus: sic in vitâ, e varietate harmoniam".
11. De resultaten van dit onderzoek zullen binnenkort worden gepubliceerd in de serie: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg - 1979, onder de titel *Noordbrabantse studenten 1550-1750*.
12. Cf. Paul Dibon in zijn inaugurale rede: *Le voyage en France des étudiants néerlandais au XVIIe siècle*, La Haye 1963, p. 4 en Heinz Schneppen, *Niederländische Universitäten und Deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert*, Münster 1960, pp. 64-67.
13. Cf. P. Dibon, *Le voyage*. . . o.c., pp. 18 et sqq.
14. P.C. Hooft is onder hen een illuster voorbeeld.
15. Cf. Ch. Wilson, *De Gouden Tijd van de Republiek. Nederland in de 17e eeuw*, s.l., s.d. (Wereldakademie), p. 83.
16. *Oeuvres Complètes de Christian Huygens*, La Haye 1888, t. I, brief van 15 oktober 1655, p. 356.
17. *ibidem*, p. 367 en cf. Em. Labrousse, *Histoire Economique et Sociale de la France*, Paris 1970, t. II, pp. 668-669. Gerekend werden ± 250 à 280 werkdagen per jaar met een gemiddeld inkomen van 16 sous per dag, hetgeen neerkomt op 200 Francs of Livres per jaar. Het betreft dan wel hoge salarissen van gespecialiseerde arbeiders. Velen verdienden immers veel minder.
18. Cf. voor N. Heinsius, F.F. Blok, *Nicolaas Heinsius in dienst van Christina van Zweden*, Delft 1949; met name de brieven van Nic. Heinsius aan Dan. Heinsius, UB Leiden, Hs. Burm. F. 4; bijv. f. 121.
19. UB Leiden, *ibidem*, f. 188: "Triennium iam fere est quod domo absum. Quo tempore ex maternis bonis non nisi anni unius reditus mihi annuerasti. (. . .) Ad promotionem in Jure obtinendam, si et hoc fieri a me vis, centum circiter florinis opus erit".
20. *Reisjournaal 1649-1651, met een naschrift van 1674*. UB Amsterdam, Hs.
21. Cf. P. Dibon, *Le voyage*. . . o.c., pp. 9-12.
22. J. Lipsius, o.c., *Centuria III*, brief aan Joh. Woverius van IV Idus Aug. 1599: "Ceterum de Italia, nolim ultra te aut me titillet. Mihi exstinctus ille ardor (ita enim fuit) à sedatae rationis quodam imbre: velim et te residere, nec meditari fortasse vana rerum".
23. Cf. Joseph Jobé, *Van Koetsen en Karossen*, Bussum 1977, p. 49.
24. H. Bots (ed.), *Correspondance de Jacques Dupuy et de Nicolas Heinsius 1646-1656*, La Haye 1971, p. 4, brief van 7 dec. 1646.
25. J. Lipsius, o.c., *Centuria III*, in brief aan Joh. Woverius van IV Idus. Aug. 1599. Zie voor de reis naar Frankrijk: J. Mathorez, *Les Etrangers en France sous l'Ancien Régime*, 2 tomes, Paris 1921 en Aimé Dupuy, *Voyageurs étrangers à la découverte de l'ancienne France 1500-1850*, (le Club du Livre d'Histoire) s.l. 1957. Dit laatste werk is helaas niet in Nederland aanwezig.
26. P. Dibon, *Le voyage*. . . o.c., p. 14; en UB Adam, Hs. V.J. 41: Gijbert de With, Verhael van meyne reyse in Vranckrijck ghedaen anno 1634 en 1635.
27. A.P. Faugère (ed.), *Journal de voyage de deux jeunes Hollandais à Paris 1656-1658*, Paris 1899, p. 5.
28. *Le voyage de France dressé pour l'instruction et commodité tant des François que des Etrangers*, Paris 1639, p. 16.
29. Cf. P. Dibon, *Le voyage*. . . o.c., p. 15.
30. Zo recommandeert ook Erpenius zijn lezers! Zie Th. Erpenius, o.c., p. 24: "Eruntque in ea errores omnes diligenter notandi et emendandi".
31. Hoewel de tekst vergeleken werd met verschillende gedrukte tractaatjes en inleidingen, is het niet zinvol hier aan te geven op welke plaatsen precies deze tekst met andere verschilt of overeenkomt. In de conclusie van deze bijdrage wordt slechts globaal aangegeven hoe de auteur van dit *Onderrikt* te werk is gegaan.
32. Charles III de Blanchefort de Créqui (1624-1687), Frans militair die van 1676 tot 1677 gouverneur van Parijs is geweest. Zie *Dictionnaire de Biographie française*, t. IX, Paris 1961, kol. 1208-1209; E. de Lanouvelle, *Le Maréchal de Créqui*, Paris (1931), pp. 71-73. Créqui was inderdaad een verwoed speler, die er niet voor terugschrok zijn tegenstanders te bedriegen in zijn "Académie de jeux".
33. Het is mogelijk dat hier bedoeld wordt op René Martel, marquis d'Arcy (overleden in 1694), Frans militair en diplomaat, hoewel Saint-Simon zich in zijn *Mémoires* zeer gunstig over hem uitlaat. Zie *Dict. de Biogr. franç.*, t. III, Paris 1939, kol. 434-435; raadpleging van Paul Bugnot, *Généalogie de la Maison d'Arcy*, Paris 1906, leverde helaas geen interessante gegevens op.
34. Nathan Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum deliciae*. . . , Herborn 1594; Fr. Schott, o.c.; Paulus Hentzner, *Itinerarium Germaniae, Galliae, Angliae, Italiae cum indice locorum, rerum atque verborum commemorabilium, huic libro accessere nova hac editione I Monita Peregrinatoria duorum doctissimorum Viro-rum II Incerti Auctoris Epitome Praecognitorum Historicorum, antehac non edita*, Noribergae 1629; L. Schudt, *Italienreisen im 17. und 18. Jahrhundert*, Wien/München 1959, p. 139: waar men nog eens dezelfde tabel aantreft.
35. Een voortreffelijke samenvatting van de ideeën en richtlijnen van Erpenius treft men aan in P. Dibon, *Le voyage*. . . o.c., pp. 15-16.
36. Cf. J. Lipsius, *Epistola ad Ph. Lanoyum*, in Th. Erpenii, o.c., p. 107: "Duo, nisi fallor: utilitatem et voluptatem. Non enim hanc solum".

Pastorale problemen in de Noordnederlandse katholieke kerk van de zeventiende eeuw

In de Republiek der Zeven Provinciën bestonden er tussen de gereformeerde en de katholieke kerk raakpunten in geloofszaken die ofwel tot overeenstemming ofwel tot wrevel, verkettering of harde veroordeling hebben geleid. In concreto heeft de katholieke kerkelijke overheid grote moeite gehad met de verplichting dat katholieke kinderen in de gereformeerde kerk moesten worden gedoopt. De huwelijksluiting ten overstaan van de predikant was eveneens voor deze kerkleiders een zeer moeilijk punt. Toch was er voldoende communicatie tussen katholieken en protestanten om het vertrouwen in elkaars doopbediening te bewaren. Inzake de huwelijksluiting ten overstaan van de dominee zou de apostolisch vicaris Johannes van Neercassel (1663-1686), bestuurder van de verweesde bisdommen van de Utrechtse kerkprovincie, een nieuwe visie ontwikkelen die een grensverleggende betekenis zou krijgen voor de betrekkingen tussen katholieken en protestanten onderling.

I De doopbediening

1

De gereformeerde kerk was in de Republiek de publieke kerk voor het volk en diende derhalve de doop aan allen toe. In deze kerk doopte men een kind, omdat het tot de christenheid behoorde. Zoals men in het oude Israël allen zonder onderscheid besneed, zo mocht men in het Nieuwe Israël niemand de doop onthouden. Op de generale synode van Dordrecht in 1578 was op de vraag: "of men allerley menschen Kinderen als van hoereers, Afgesnedenen, Papisten ende anderen dierghelycken sonder onderscheyt doopen sal" positief geantwoord.¹

De praktijk, door de synode van 1578 mogelijk gemaakt, hield in dat men van de ouders niet de beloften kon eisen, dat zij hun instemming betuigden met de leer van de gereformeerde kerk of dat zij de kinderen in de geest van die leer zouden opvoeden. Derhalve vond het gebruik ingang om een getuige te laten optreden die de "ware" religie was toegedaan en vroom van levenswandel was. Deze "doopheffer" nam in de gereformeerde kerk bij de doop van kinderen van niet-lidmaten de plaats in van de ouders.²

Op de nationale synode van Middelburg in 1581 werd ten aanzien van de doop door priesters toegediend bepaald: "Dewyle soodanighe Pastoren ende Capellanen, hoewel zy in haren plaatsen niet zijn, alsnoch beroepinghe hebben vander Roomsche Kercke ende niet

gheheel voor private personen ghehouden connen worden, soo sal de Doop van hen bedient soo verre gheliden dat hy niet weder verhaelt behoeft te worden".³ De doop door een priester werd als geldig aanvaard omdat deze niet als particulier persoon handelde, maar als dienaar van de kerk. Ook de doop in een doopsgezinde gemeente toegediend moest niet herhaald worden, tenzij duidelijk sprake was van een ongeldige doopbediening.⁴

In het gereformeerd beginsel, geen doop zonder prediking van het woord, werd de eenheid van woord en sacrament zeer sterk benadrukt. Derhalve kon in de regel slechts de dienaar van het woord als de dienaar van het sacrament gelden. Daarom was ook het principe dat de doop, niet los van de woorddienst, in de vergaderde gemeente zou moeten geschieden. Slechts in noodgevallen mocht de doop aan huis plaatsvinden, maar dan diende wel de kerkeraad aanwezig te zijn. Tegen de private doop of nooddoop, bijvoorbeeld door een vroedvrouw toegediend, had men zo'n grote bezwaren, dat de wettigheid ervan werd ontkend.⁵

2

Philippus Rovenius, apostolisch vicaris van de Noordnederlandse katholieke kerk (1614-1651) had met betrekking tot de dooperkenning in 1628 verklaard dat hij de herdoop van kinderen, door ketters gedoopt, ten sterkste afraadde, tenzij zou vaststaan dat er iets wezenlijks was verwaarloosd. Rovenius erkende de doop in de gereformeerde kerk toegediend als geldig. De zalvingen en de overige ceremonies van de katholieke kerk konden, volgens het oordeel van de missionarissen, aangevuld worden, als hierom verzocht zou worden.⁶

In diezelfde geest oordeelde ook een van zijn opvolgers, de apostolisch vicaris Johannes van Neercassel (1663-1686). Hij spoorde zijn priesters wel met klem aan de gelovigen ten strengste af te raden hun kinderen vrijwillig bij niet-katholieken ten doop aan te bieden.⁷

In tegenstelling tot de opvattingen van deze apostolische vicarissen, die de leiding hadden over de verweesde bisdommen van de Utrechtse kerkprovincie, koesterde de kerkelijke leiding in de Zuidnederlandse Mechelse kerkprovincie ernstige twijfels over de geldigheid van de doop door calvinistische predikanten toegediend. Hier leefde de idee dat bij het doopsel in de gereformeerde kerk twee bedienaren betrokken waren, te weten een predikant die vanaf de preekstoel de doopwoorden uitsprak, en een andere predikant of bedienaar die het kind besprenkelde met doopwater. Op

het derde provinciale concilie van Mechelen in 1607 werd dan ook gesteld, dat nu de ervaring veelvuldig leerde dat de moderne ketters tegen de aanvaarde gewoonte van de kerk en de oudste overlevering in op zo'n wijze doopten, dat de een het water uitgoot en de ander de woorden uitsprak, de door ketters gedoopten evenals de vondelingen, over wier doop geen zekerheid te verkrijgen was, opnieuw gedoopt moesten worden.

Deze bepaling bleef langere tijd van kracht. In de uitgaven van het Pastorale Mechliniense van 1625, 1649 en 1796 werden even scherpe bepalingen omtrent de herdoop gehandhaafd. Grondslag hiervan waren en bleven geruchten over en algemene verdachtmakingen van de dooppraktijken in de gereformeerde kerk.⁸

Gezaghebbende getuigen echter van drie belangrijke orden die in de Republiek missioneerden en op de hoogte konden zijn van de protestantse wijze van dopen aldaar, waren ervan overtuigd dat de bepaling van het concilie van Mechelen niet aan de feiten beantwoordde.

Gillis de Coninck S.J. (+ 1633), theologie-docent in het Leuvense jezuïetenklooster, dat als opleidingsinstituut fungeerde onder andere voor missionarissen die in de Republiek zouden gaan werken, was van mening dat door ketters gedoopten niet onder voorwaarde herdoopt mochten worden, tenzij er een bijzondere reden was om te vermoeden dat het doopsel niet op de juiste wijze had plaatsgevonden.⁹

Gulielmus Herinx¹⁰, sedert 1653 docent in de moraaltheologie bij de minderbroeders te Leuven, schreef in 1660 de beslissing van het concilie van Mechelen toe aan bijzondere omstandigheden van tijd en plaats. Volgens hem was er in zijn dagen geen reden meer aanwezig om onder voorwaarde tot de herdoop te besluiten.

De Zuidnederlandse dominicaan Joannes Baptista Verjuys, missie-prefect van de dominicanen die in de Noordnederlandse katholieke kerk werkzaam waren, huldigde de opvattingen van zijn vriend Johannes van Neercassel. Ook hij was van mening dat het maar zelden voorkwam dat de ketters op onjuiste wijze de doop toedienden.¹¹

3

De zielzorgpraktijk die in de Noordnederlandse katholieke kerk in de zeventiende eeuw in zwang was staat onder andere beschreven in het "Pastorale Missionarium" van de zojuist genoemde dominicaan Joannes Baptista Verjuys. Op de vraag of katholieke ouders hun kind door een dominee mochten laten dopen tijdens een officiële kerkelijke plechtigheid in de gereformeerde kerk, antwoordde hij dat dit niet geoorloofd was. Zelfs was dit niet toegestaan als de ouders met de dood of anderszins met zware geldstraffen werden bedreigd. Een kind ter doop aanbieden was immers een geloofsdaad. Liet men een kind door een dominee dopen dan beled men daardoor stilzwijgend dat de "ketterse" bedienaar een "ware" bedienaar van het geloof was. Verjuys wees

er wel op dat op veel plaatsen vooral de armen gedwongen werden onder bedreiging van straffen hun kinderen in de gereformeerde kerk te laten dopen.¹²

In een "gemengd" huwelijk, waarin de vader protestant was, moest de moeder, volgens Verjuys, er zorg voor dragen dat het kind koste wat kost, zo snel mogelijk door een katholiek priester werd gedoopt. Was er geen priester voorhanden, dan mocht een katholieke man uit haar omgeving het kind dopen. Bij ontstentenis van een katholieke man, mocht de moeder of een katholieke vrouw de baby dopen. Het concilie van Florence (1439-1445)¹³ had deze volgorde in noodsituaties vastgesteld. Kon de moeder of een katholieke vrouw het kind niet dopen, dan mocht volgens dit concilie, in deze noodsituatie "de ketter" en vervolgens de "heiden" het doopsel toedienen.¹⁴

Als het doopsel was toegediend voordat de vader het kind naar de hervormde kerk kon brengen, moest de moeder de vader hiervan in kennis stellen. Zo kon zij eventueel voorkomen dat het doopsel voor de tweede keer werd toegediend. Gelet op hetgeen hierboven werd meegedeeld over het standpunt van de gereformeerde kerk ten aanzien van de private doop, zal de dominee het kind wel opnieuw gedoopt hebben.

De apostolisch vicaris Johannes van Neercassel had nogal bezwaren tegen een aantal jezuïeten en minderbroeders, in de Hollandse Zending werkzaam, die te licht over de doop van katholieke kinderen door de dominee oordeelden. Neercassel vond hen toegefelijk, als zij al te makkelijk, ter wille van de boete die de ouders opliepen, toestonden dat kinderen door de doop in de gereformeerde kerk werden opgenomen.¹⁵

II De huwelijkssluiting

1

In het "echt-reglement", afgekondigd in 1580 in Holland en later in de meeste andere gewesten geproclameerd, werd ten aanzien van de huwelijkssluiting bepaald, dat voor de wettigheid van een huwelijk alle onderdanen dienden te trouwen voor de magistraat of voor een gereformeerde predikant. Vóórdat de officiële huwelijkssluiting plaatsvond, moest drie keer het huwelijksvoornemen van het bruidspaar door afkondiging voor het gerecht of in de publieke kerk, dus of door de plaatselijke overheid of door de predikant ter plaatse kenbaar zijn gemaakt. Wie zich niet aan deze wijze van huwelijkssluiting hield en zijn huwelijk voor een katholiek priester sloot, werd beboet of met verbanning en verlies van goederen bedreigd.

De gereformeerde kerk streefde inzake de huwelijksluiting naar een monopolie-positie. Zij leerde dat het huwelijk weliswaar een "politieke" aangelegenheid was, maar dat het ook een goddelijke instelling was. Daarom moest de kerk erin gekend worden en behoorde het huwelijk tot de competentie van het geestelijk

gezag.¹⁶ "Echt getrouwde lieden voor God en de wereld" hadden zich na de afkondigingen in de kerk door de predikant voor het leven laten verbinden; zij waren dan "in heiligen echt" getreden. Een wettelijk huwelijk, op het stadhuis gesloten, was evenwel nog geen "echt".¹⁷

In de eerste decennia van het bestaan van de gereformeerde kerk bleven heimelijke huwelijksluitingen met een geldelijk onderpand of een huwelijk zonder kerkgang of kerkelijke bevestiging vaak voorkomen. Klaarblijkelijk werd door velen het oud-germaanse recht, de samenleving met medeweten van de verwanten nog lang gevolgd. De namen van de uit dergelijke verbintenissen geboren kinderen kan men met die van hun ouders, zonder enige op- of aanmerking, in de doopboeken terugvinden. De kinderen werden gedoopt, omdat de predikant vreesde dat de kinderen anders ongedoopt zouden blijven of "ooch in het pausdom" werden gebracht.¹⁸

Tussen de dag van de eerste afkondiging in de kerk en die van de kerkgang of openbare bevestiging van het huwelijk verliepen soms tal van jaren. Op de Veluwe waren er velen die nooit tot de huwelijksluiting voor de predikant wensten te besluiten. De afkondigingen waren voor deze laatsten voldoende voor de wettelijke verbintenis. Ook kwam het in dit kwartier van Gelderland aanvankelijk nog voor dat deze afkondiging als een behoorlijke en genoegzame wettiging van een samenwonen werd beschouwd, die vóór die tijd als een leven in concubinaat bestempeld moest worden. Door aansporing van de predikant, door vrees voor vervolging of andere oorzaken zouden de meesten er uiteindelijk toch toe overgaan hun huwelijk geheel te doen wettigen door een openbare bevestiging in de kerk.¹⁹

De gereformeerde kerk verlangde dat de algemeen voorgeschreven afkondiging op drie zondagen steeds vanaf de publieke kansel zou geschieden. Zij hoopte daarmee de aanwas van de mennonieten en katholieken tegen te kunnen gaan. In Holland en Zeeland was de overheid, reeds in het begin van de zeventiende eeuw, van oordeel, dat zulks niet nodig was voor de wettigheid van de huwelijksverbintenis en daarmee voor de wettigheid van de uit het huwelijk geboren kinderen. In 1640 zouden de Staten van Holland definitief een voor de doopsgezinden gunstig besluit nemen toen een huwelijk, in een mennonieten-gemeente afgekondigd en bevestigd, ook "valide" werd verklaard. In het betreffende geval was, zij het enige maanden na de voltrekking, aangifte van dit huwelijk aan de magistraat gedaan. In Gelderland wilde men voorkomen dat "pauzegezinden" zich buiten het gewest lieten trouwen of zo maar een huwelijk aangingen. Daarom werd er in 1646 bepaald dat een huwelijksluiting van katholieken voor de magistraat net zo geldig zou zijn als een huwelijksluiting in een "publycke kerckelycke vergaderingh".

In het noordoosten van de Republiek was de overheid meer gereserveerd ten aanzien van de katholieken en

de mennonieten. In 1658 werd de laatste toegestaan de bevestiging voor schepenen te laten geschieden. De gebruikelijke afkondiging moest echter vooraf in de publieke kerk gebeurd zijn. Deze verplichting werd in 1679 opgeheven maar van een huwelijksluiting alleen in de doopsgezinde gemeente en niet voor de magistraat was toen nog geen sprake.²⁰ Voor katholieken in Overijssel was het nog in 1794 niet mogelijk om te huwen voor de magistraat.²¹

De huwelijksinzegening door een priester bleef voorkomen en werd ook in sommige gewesten op den duur getolereerd. De huwelijksluiting ten overstaan van een priester bleef verboden, want nooit kregen de katholieken in de Republiek het recht dat die inzegening als een wettige akte van huwelijksluiting werd erkend. De huwelijksinzegening van doopsgezinden en lutheranen werd tenslotte in de Republiek wel als een wettige huwelijksluiting aanvaard.²²

2

In verschillende mandementen had Rovenius gereageerd op de voorschriften inzake de huwelijksluiting in de Republiek. Hij verklaarde elk huwelijk dat niet gesloten was ten overstaan van de pastoor of van enig wettig hiertoe bevoegd priester en twee of drie getuigen ongeldig. Het huwen voor een "ketterse" predikant was voor katholieken ongeoorloofd.²³ Deze visie van Rovenius kwam overeen met een van de meest befaamde besluiten van het concilie van Trente. In het decreet "Tametsi", op 11 november 1563 aanvaard, was de pastoor aangewezen als de getuige, die amts-halve bij de huwelijksluiting aanwezig moest zijn.²⁴ Het was duidelijk dat voor de katholieken in de Republiek sinds 1580 een moeilijke situatie was ontstaan. Huwden zij immers overeenkomstig de voorschriften van het concilie van Trente, dan werd dit huwelijk niet door de wereldlijke overheid erkend en konden zij bestraft worden wegens hun concubinaat, dat als publiek schandaal werd aangemerkt. Op hun beurt waren de apostolische vicarissen tot en met Jacobus de la Torre († 1661) de vaste mening toegedaan dat volgens de besluiten van het concilie van Trente allen die overeenkomstig de wetten van de Republiek gehuwd waren, "concubinarii" waren.²⁵

In de Zuidelijke Nederlanden was de door Trente voorgeschreven huwelijksvorm de enige die door de kerkelijke en wereldlijke overheid werd erkend. Aangezien het de pastoors verder verboden was bij een huwelijk te assisteren, waarvan één van de partners het katholieke geloof niet beleed, kon daar een gemengd huwelijk niet op geldige wijze worden gesloten.²⁶

In de Republiek met zijn verscheidene religieuze denominaties ontstond er al spoedig grensverkeer tussen de kerkgenootschappen. In de eerste plaats werd dit ook onderhouden door degenen die een huwelijkspartner buiten de kring van hun eigen kerkgenoten kozen. Alle bestaande kerkgenootschappen waren tegen gemengde

huwelijken gekant. In zekere zin was dat ook de wereldlijke overheid, want als een gereformeerde man of vrouw, staande de verloving afviel "tot de paperye, of eenige andere bij ons getolereerde religie" verloren de trouwbeloften hun kracht. Deze maatregel werd waarschijnlijk door de vrees ingegeven dat uit het huwelijk met een katholiek afval en overgang tot het katholicisme zou volgen.

De hervormde kerk heeft nooit een algemeen verbod uitgevaardigd met betrekking tot gemengde huwelijken.²⁷ Trouwde een gereformeerde man met een roomse vrouw dan placht men contracten te sluiten, waarbij de zoons in het geloof van de man en de dochters in dat van de vrouw zouden worden opgenomen.²⁸

Op 2 juli 1656 verbood de Congregatie van de Propaganda Fide te Rome aan alle priesters in de Hollandse Zending, een begrip waarmee Rome het ambtsgebied van de apostolische vicarissen aanduidde, om voortaan nog bij een gemengd huwelijk te assisteren.²⁹ Daarop werd de apostolisch vicaris Jacobus de la Torre (1652-1661) overladen met verzoeken van reguliere en seculiere priesters om alsnog te pogen dit decreet ongedaan te maken. Deze priesters wezen er op dat in sommige streken, vooral in Friesland en Overijssel, de keuze van een partner uit katholieke kringen beperkt was.³⁰ Ook achtten zij de kans dat de niet-katholieke partij tot het katholicisme zou overgaan, gering. Eerder was bij handhaving van het decreet het gevaar niet denkbeeldig dat deze gemengde huwelijken tot afval van de katholieke kerk zouden leiden. De door de katholieke kerk geëiste belofte tot bekering, die door de niet-katholieke partij vóór het huwelijk moest worden uitgesproken, kon men in de Republiek, waar een huwelijk voor een priester gesloten ongeldig was, niet afdwingen. Het was er bovendien ook nog strafbaar als iemand de katholieke partner zou aansporen zijn niet-katholieke wederhelft in de steek te laten, als het betreffende huwelijk overeenkomstig de landswetten wettig was. Rome heeft dit decreet van 1656 later waarschijnlijk niet meer geurgeerd.³¹ In 1668 raadde de apostolisch vicaris Johannes van Neercassel een gemengd huwelijk weliswaar sterk af, maar van een verbod voor priesters om zo'n huwelijk in te zegenen sprak hij niet.³²

3

De voorschriften aangaande de huwelijkssluiting zouden volgens de bepalingen van het concilie van Trente slechts voor die landen, provincies, steden of dorpen gelden, waar het betreffende decreet "Tametsi" was afgekondigd. In Engeland, Ierland en Schotland golden de bepalingen van dit concilie niet. Sinds 1532 hadden deze landen officieel met de H. Stoel gebroken.³³

In de Nederlanden waren de besluiten van het concilie van Trente door de landvoogdes Margaretha van Parma officieel in naam van de landsheer, Philips II, afgekondigd. Voortaan konden bruidsparen slechts ten overstaan van de pastoor of een door de pastoor gede-

legeerde priester en van twee of drie getuigen een geldig huwelijk sluiten.³⁴

Op de vraag van Sasbout Vosmeer, de eerste apostolisch vicaris in de Noordelijke Nederlanden (1592-1614) of ook de Trentse huwelijksvorm voor zijn ambtsgebied gold, gaf de H. Stoel hem in 1603 te kennen dat dit inderdaad het geval was maar ook dat deze huwelijksvorm verplichtend was voor niet-katholieken. Elk huwelijk, gesloten voor dominee en magistraat, was derhalve ongeldig.³⁵

Als er in gebieden, onder het gezag van een niet-katholieke overheid, in bepaalde steden of dorpen geen pastoors voorhanden waren, dan was, aldus de H. Stoel, een huwelijk ten overstaan van tenminste twee getuigen gesloten, een geldig huwelijk. Deze mededeling ontving Sasbout Vosmeer, maar ook de bisschop van Roermond, Hendrik Cuyckius en de bisschop van Antwerpen, Joannes Miraeus.³⁶

Drie Roermondse dekanaten, te weten dat van Maas en Waal en dat van Nijmegen, in Gelderland gelegen, en dat van Cuyck in Brabant, stonden net als de dekanaten Bergen op Zoom en Breda, die tot het bisdom Antwerpen behoorden, onder het gezag van een niet-katholieke overheid.³⁷ Hier was de situatie voor de katholieken, sinds het laatste decennium van de zestiende eeuw, gelijk aan die in Hollandse Zending, het gebied waarover Sasbout Vosmeer het bestuur voerde.

Was er wel een priester voorhanden, maar kon hij uit veiligheidsoverwegingen niet het huwelijk inzegenen, dan was volgens de reeds genoemde dominicaan Verjuys het huwelijk, gesloten voor twee of drie getuigen, geldig. In de dagen dat Verjuys zijn "Pastorale Missionarium" samenstelde, deed die situatie zich voor in dat gedeelte van het Land van Valkenburg dat in 1661 definitief onder het bestuur van de Staten-Generaal kwam. Onder bedreiging met zeer zware straffen was het de pastoors in die streek verboden op te treden als kerkelijke bedienaars bij huwelijksplechtigheden. Ook bijzonder moeilijke omstandigheden voor het bruidspaar, zoals bedreiging met geldboetes als zij een priester bezochten die hun huwelijk zou inzegenen, vormden voldoende reden voor een geldige huwelijkssluiting voor twee of drie getuigen. Kon het bruidspaar echter in de buurt van hun woonplaats, zonder al te groot gevaar, hun huwelijk kerkelijk laten inzegenen, dan waren zij hiertoe verplicht.³⁸ In zo'n situatie verkeerden katholieken die bijvoorbeeld in de Spaans-gebleven dorpen in de bisdommen Antwerpen, Den Bosch, Brugge, Gent en Roermond en in de politieke enclaves binnen de Republiek ten overstaan van een priester konden huwen.³⁹

4

Op de vraag of een bruidspaar na de huwelijkssluiting voor een katholiek priester nog eens, maar nu ten overstaan van de predikant, elkaar het ja-woord kon geven, antwoordde de Zuidnederlandse theoloog Leonard

Lessius S.J. ontkennend. Gebeurde dit wel dat stelde men immers een predikant gelijk met een priester.⁴⁰ Verjuys, missie-overste van de dominicanen werkzaam in de Noordnederlandse katholieke kerk, wist uit ervaring dat in sommige delen van de Republiek zo'n handelwijze voor veel katholieke bruidsparen de feitelijke praktijk was. Men werd immers vooral in het noordoosten van de Republiek vaak gedwongen om voor de predikant te huwen op straffe van onwettigheid van het huwelijk. Verjuys zag de predikant vooral als de overheidsfunctionaris. Natuurlijk gaf hij aan de huwelijksluiting op het stadhuis de voorkeur boven die in de publieke gereformeerde kerk. Hij kon echter begrip opbrengen voor de moeilijke situatie waarin de katholieken verkeerden.⁴¹

De carmeliet Stephanus a S. Paulo, pastoor te Boxmeer, een politieke enclave, waarover de graaf van 's Heerenberg de zeggenschap had, deelde de mening van Verjuys. Hij zag de predikant bij de huwelijksluiting ook niet in de eerste plaats als een kerkelijke functionaris, die de zegen over de huwendes uitsprak, maar als de publieke functionaris die onwettige huwelijksluiting moest voorkomen. In zijn "Theologica Moralis"⁴² vermeldde hij hoe zijn voorganger Antonius Peelen, deken in het Land van Cuyck, steeds de geestelijkheid onder hem ressorterend, had voorgehouden de katholieken aan te sporen eerst het huwelijk voor de predikant of liever nog voor de overheid te sluiten en daarna pas voor de priester. Was het huwelijk enkel voor de priester gesloten, dan liepen kinderen uit dit huwelijk geboren, het gevaar als onwettig te worden aangemerkt. Bovendien konden na zo'n huwelijksluiting de gehuwden makkelijker tot echtscheiding besluiten. De weg naar een tweede huwelijk, dat nu gesloten werd overeenkomstig de landswetten, lag immers open, aangezien het eerste huwelijk, ten overstaan van de priester gesloten, volgens de wet ongeldig was.

5

De apostolisch vicaris Johannes van Neercassel zou inzake de problematiek rond de huwelijksluiting een beleid gaan voeren dat voor de betrekkingen tussen katholieken en protestanten in de Republiek van grote betekenis zou zijn.⁴³ Tijdens zijn studie- en vormingsjaren in Frankrijk⁴⁴ had Neercassel van nabij een soortgelijke problematiek leren kennen als hij in de Republiek aanwezig wist. Bij het ontwikkelen van zijn beleid liet Neercassel zich leiden door de praktijk in de Franse katholieke kerk.

In 1660 had hij, als vicaris-generaal van Jacobus de la Torre aan een viertal Franse priesters een aantal vragen voorgelegd. Hij wilde zich via deze vragen uitvoerig laten inlichten over de standpunten in deze kerk. In een van de vragen informeerde Neercassel naar de vrijheid voor de hugenoten om voor hun eigen dominee te huwen. Het antwoord dat dat in Frankrijk was toegestaan en dat de dominee hier de rol van de pastoor vervulde,

hield voor Neercassel in dat een huwelijk voor een predikant gesloten een geldig huwelijk was, en dat degenen die op deze wijze gehuwd waren, niet als "concubinarij" bestempeld mochten worden.⁴⁵

Neercassel huldigde de mening dat in een katholieke staat, waar de geestelijken de bevoegdheid bezaten als bedienaar op te treden ten overstaan van wie een huwelijk gesloten diende te worden, de richtlijnen van Trente gevolgd moesten worden. Waar zulks niet het geval kon zijn, omdat de landsoverheid deze bevoegdheid aan anderen had toegekend, diende men de landswetten in acht te nemen. Het concilie bedoelde immers clandestiene huwelijken te voorkomen.

Onder clandestiene huwelijken, aldus Neercassel, verstonen de vaders van het concilie van Trente een huwelijk gesloten tegen de wetten en gewoonten in die de openbaarheid van de sluiting beoogden, en daarmee de maatschappelijke zekerheid van de gehuwde staat van de mensen waarborgden. In de Republiek kon, volgens hem, dit doel niet bereikt worden, als men enkel voor de pastoor zijn huwelijk sloot. Deze werd er immers niet als de getuige van ambtswege erkend. Hij was geen officiële functionaris.

Ter verdediging van zijn beleid beriep Neercassel zich op de praktijk in Frankrijk, maar ook op een mondeling gegeven verlof aldus te handelen. Deze toestemming kreeg hij in 1671 tijdens zijn verblijf in Rome.⁴⁶

Neercassel poogde ook de aartsbisschop van Mechelen van zijn visie te overtuigen dat een huwelijk voor een predikant gesloten een geldig huwelijk was en dat degenen die op deze wijze gehuwd waren, niet als "concubinarij" bestempeld mochten worden. Niemand zou het toch in zijn hoofd halen te beweren, aldus Neercassel in 1681, dat de prins van Oranje die volgens de wetten van de Republiek hun huwelijk hadden gesloten in concubinaat zouden leven en dat zij enkel onwettige kinderen hadden voortgebracht.⁴⁷

Deze visie van Neercassel, die tijdens zijn ambtsperiode in de Noordnederlandse katholieke kerk steeds meer werd aanvaard, zou in 1741 zijn definitieve bevestiging krijgen via de zogenaamde *Declaratio Benedictina* van paus Benedictus xiv (1740-1758). Deze paus stelde vast dat voor de protestanten in de Republiek de Trentse huwelijksvorm niet gold; hun huwelijken waren geldig als zij met geloofsgenoten huwden. Ook verklaarde deze paus dat een huwelijk tussen een protestant en een katholiek gesloten geldig was, als geen canoniek beletsel de geldigheid ervan in de weg stond.⁴⁸

Voor Neercassel was een huwelijk voor de dominee gesloten wel een geldig huwelijk. Hij keurde deze vorm van huwelijksluiting voor katholieken echter af wegens de uitdrukkelijke verklaring die het bruidspaar moest uitspreken, namelijk dat zij ten overstaan van *deze heilige gemeente* elkaar trouw beloofden. Waren katholieken toch voor de predikant gehuwd, dan eiste hij dat zij zes maanden na de huwelijksluiting verstoken zouden blijven van het ontvangen van de heilige communie. Wel konden zij na hun huwelijksluiting in

de hervormde kerk alsnog in de katholieke kerk het huwelijk kerkelijk laten inzegenen.⁴⁹

De minderbroeders van de Keulse provincie, maar ook de jezuïeten waren van mening dat men tegenover de katholieken die in de gereformeerde kerk waren gehuwd, soepel moest optreden. Zij achtten de kerkelijke straffen, door Neercassel opgelegd, te zwaar. Volgens hun oordeel zou zo'n streng beleid eerder het averechts effect hebben dat de pas-gehuwden de katholieke kerk de rug zouden toekeren en zich definitief tot de gereformeerde kerk zouden wenden.⁵⁰ Net als De la Torre verweet ook Neercassel een aantal regulieren dat zij al te licht oordeelden over ongeoorloofde huwelijksluiting in de gereformeerde kerk en dat zij katholieke paren zo gemakkelijk vóór of na deze huwelijksluiting in de gelegenheid stelden in hun schuilkerk of op hun schuiladres de kerkelijke inzegening te verkrijgen.⁵¹

III Epiloog

1

Uit het voorafgaande blijkt dat in de Mechelse kerkprovincie andere opvattingen gehuldigd werden met betrekking tot de doopbediening in de gereformeerde kerk dan in de Hollandse Zending. In de Mechelse kerkprovincie benaderde men dit probleem theoretisch. Men was er kennelijk niet op de hoogte van de juiste dooppraktijk in de gereformeerde kerk, maar men ging af op geruchten en algemene verdachtmakingen, die niet gecontroleerd werden. Een aantal gezaghebbende katholieke theologen, zoals de Zuidnederlandse dominicaan Chr.R. Billuart (1685-1757) en Alphonsus de Liguori (1696-1787) namen deze geruchten kritiekloos over. Daardoor zouden deze opmerkingen binnen de katholieke kerk hun funeste invloed, zeker tot in de twintigste eeuw, blijven uitoefenen.⁵²

2

Dat de dominicaan Joannes Baptista Verjuys, de carmeliet Stephanus a S. Paulo en Johannes van Neercassel de functie van de dominee bij de huwelijksluiting anders zagen dan de Zuidnederlandse jezuïet Leonardus Lessius (1554-1623), is verklaarbaar uit hun grotere kennis van zaken met betrekking tot het "echttreglement", dat in de Republiek de huwelijksluiting regelde. Lessius beseftte niet voldoende dat de overheid ook aan de gereformeerde predikanten, naast de magistratuur of het gerecht, de taak had opgelegd onwettige huwelijken te voorkomen. Verjuys, Stephanus a S. Paulo en Neercassel kenden de wetten van de Republiek op dit punt zeer goed. Hun pastorale praktijk stoelde verder op ervaring in de Republiek opgedaan.⁵³

3

Neercassels strenge straffen, die hij wilde opleggen als

ouders hun kinderen ter doop aan de dominee hadden aangeboden of als een katholiek bruidspaar voor de dominee was gehuwd, moet men beoordelen vanuit zijn strijd tegen het "laksisme". Zo bezorgd als hij was voor de geldigheid van het sacrament, dat niet nodeloos en roekeloos herhaald mocht worden, zo fel was hij tegen al te grote *toegeeflijkheid* van de regulieren ten opzichte van de doop in de gereformeerde kerk of hun *vergoelkend gebaar* als een katholiek bruidspaar in de gereformeerde kerk was gehuwd. Hij kon niet verdragen dat zij iets "wat niet geoorloofd was" zo makkelijk goed praatten. Neercassel eiste duidelijkheid en had een afkeer van dubbelslachtigheid, die toeliet dat men nu eens het ene sacrament van de bedienaar van de gereformeerde kerk ontving en dan weer een ander sacrament van een katholiek priester. Degenen die zo handelden, waren zijns inziens noch calvinist noch katholiek te noemen.⁵⁴

4

Het komt mij voor dat Neercassel wel eens te sterk gedacht en geredeneerd heeft vanuit de situatie die hij vroeger thuis in Gorcum of in een aantal steden en dorpen van Holland en Utrecht aanwezig wist. Daar hadden de reguliere en seculiere clerus een grotere vrijheid van handelen, en konden de katholieken makkelijker op het stadhuis huwen, waarna zij dan ten overstaan van een priester het kerkelijk huwelijk sloten. Maar in het noordoosten van de Republiek was die vrijheid om op het stadhuis te huwen niet overal aanwezig. Neercassel en een groot deel van zijn seculiere clerus hebben mijns inziens te hoge eisen gesteld aan de vaak arme en eenvoudige katholieken in Friesland en Overijssel, die in deze gewesten onder vaak moeilijke omstandigheden hun geloof moesten belijden. Bij de reguliere missionarissen aldaar werkzaam, minderbroeders en jezuïeten, vonden deze gelovigen grote steun. Deze missionarissen beseften maar al te goed dat bepaalde wetten in katholiek gebleven staten heel goed konden worden nageleefd, maar dat de kudde die aan hun zorgen was toevertrouwd, vaak onmachtig was, niet uit het martelarenhout was gesneden en zeker geen elite- of keurtroep vormde.

Noten

1. F.L. Rutgers, "Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw", *Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie II, deel III, Utrecht 1889, p. 270.
2. A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen, Kerk en kerkvolken tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Assen, 1974, p. 135-141.
3. F.L. Rutgers, o.c. p. 444.
4. *Compendium der Kerkelijke Wetten van Vriesland*, Leeuwarden², 1771, p. 150.
5. A.Th. van Deursen, o.c., p. 135-141.
6. (H. van Heussen), *Batavia Sacra II*, Brussel, 1714, p. 100. Constitutio facta 30 junii 1628.
7. (H. van Heussen), o.c., p. 499. Constitutiones servandae a presbyteris in Foederatis Belgii laborantibus, 1668.

8. R.R. Post, *Romeinsche Bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen, 1592-1727*, 's-Gravenhage, 1941, nr. 587, p. 502.
9. P.A. van Leeuwen, "Voorwaardelijke herdoop sedert Trente", in: *Oecumene*, IV (1965), p. 200-206.
10. P.A. van Leeuwen, o.c., p. 202-203.
11. Gulielmus Herincx O.F.M., *Summae theologiae scholasticae et moralis*, Antwerpen, 1686² pars IV, p. 200-201.
12. Joannes Baptista Verjuys, *Pastorale Missionariorum*, Bruxellis, 1664, p. 254-255.
13. J.B. Verjuys, o.c., p. 265-266. Dit vermeldde ook de minderbroeders in Friesland en Overijssel werkzaam. Zie *Epistolae missionariorum ordinis S. Francisci ex Frisia et Hollandia* (= *E.M.O.F.*), Ad claras aquas, 1888, p. 69, 75, 175.
14. H. Denzinger — A. Schönmetzer, *Enchiridion Symbolorum*, editio XXXVI, Freiburg in Breisgau, 1976, nr. 1315, p. 333.
15. J.B. Verjuys, o.c., p. 270-271.
16. G. Brom, "Neerkassels bestuur van 1662 tot 1676", in: *Archief voor de Geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* (= *A.A.U.*), XVIII (1890), p. 249-250. (C. Deelder), *Bijdragen voor de geschiedenis van de Roomsche Katholieke Kerk in Nederland*, II, Rotterdam, 1892, p. 21-22.
17. R.R. Post, o.c., nr. 489, p. 409.
18. H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting inzake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17e eeuw*, Groningen, 1972, p. 105-106.
19. G. Beernink, "Heimelijke Trouw, Huwelijk zonder Kerkgang en Heilige Echt", in: *Gelre, Bijdragen en Mededeelingen*, XI Arnhem, 1908, p. 42-43.
20. o.c., p. 37, 38, 40.
21. o.c., p. 41.
22. H.A. Enno van Gelder, o.c., p. 107, 108, 122, *E.M.O.F.*, p. 69, 80, 175, 176.
23. M.J.M. van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie der katholieken*, Nijmegen, 1947, p. 178.
24. H.A. Enno van Gelder, o.c., p. 123.
25. (H. van Heussen), *Batavia Sacra* II, p. 107, 109.
26. O.J.M. Huizing, *De Trentse huwelijksvorm*, Hilversum, 1966, p. 11.
27. G. Herincx, *Summae Theologiae*, p. 562. Cum in partibus Hollandiae, Zeelandiae et Frisiae omnino supponatur Tridentinum satis publicatum olim fuisse, Matrimonia esse invalida, quae ibidem contrahuntur sine Parocho et testibus. Quod etiam de haereticis ibidem degentibus declaravit Congregatio Cardinalium, ipsorum scilicet Matrimonia absque forma Concilii, quamvis coram Ministro haeretico vel Magistratu loci contractu, nulla atque irrita esse.
28. H.F.W.D. Ficher, o.c., p. 466-467.
29. G. Brom, "Briefwisseling der Vicarii Apostolici met den H. Stoel", in: *A.A.U.*, XXXIV (1909), XV, p. 35-41.
30. *E.M.O.F.*, nr. 411, p. 234-235.
31. R.R. Post, *Romeinsche Bronnen*, nr. 110, p. 98-99.
32. (H. van Heussen), *Batavia Sacra* II, p. 499.
33. J.B. Verjuys, *Pastorale*, p. 454-455.
34. J. Bossy, *The English Catholic Community, 1570-1850*, London, 1976, p. 136.
35. G. Herincx, *Summae Theologiae*, p. 562.
36. J.B. Verjuys, *Pastorale*, p. 459-463.
37. G. Herincx, o.c., p. 560-563.
38. J.B. Verjuys, o.c., p. 463-466.
39. J. Marchant, *Hortus Pastorum*, Coloniae Agrippinae, 1648, p. 985.
40. P. Polman, *Katholiek Nederland, III, Buiten de Hollandse Zending, 1700-1795*, Hilversum, 1968, p. 2-8, 78-79, 277-279.
41. J.B. Verjuys, o.c., p. 465-469.
42. G. Herincx, o.c., p. 563.
43. L.P.L. Pirenne, "De Generaliteitslanden van 1648 tot 1795", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VIII, Utrecht-Antwerpen, 1955, p. 315-351.
44. J.B. Verjuys, o.c., p. 488.
45. o.c., p. 489-490.
46. Stephanus à S. Paulo, *Theologia Moralis*, Coloniae Agrippinae, 1696⁵, p. 838.
47. (H. van Heussen), *Batavia Sacra* II, p. 480.
48. M.G. Spiertz, "Jeugd- en vormingsjaren van Johannes van Neercassel, apostolisch vicaris (1663-1686)", in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, XVIII, (1976) p. 169-197.
49. Archief Oud-Bisschoppelijke Clerezy, Rijksarchief in de provincie Utrecht, nr. 581. 30 juli 1660 Jos. Cousebant aan Neercassel.
50. R.R. Post, o.c., nr. 1148, p. 778.
51. (H. van Heussen), *Batavia Sacra* II, p. 480-482; H.F.W.D. Ficher, o.c., p. 469.
52. Denzinger-Schönmetzer, *Enchiridion*, nr. 2515-2520, p. 500-501.
53. (H. van Heussen), *Batavia Sacra* II, p. 499.
54. *E.M.O.F.*, nr. 411, p. 234-235.
55. R.R. Post, "Zes verslagen over de werkzaamheden door de Jezuïeten der Hollandsche Missie verricht, IV Verslag over het jaar 1675", in: *A.A.U.* LVIII (1934), p. 67.
56. G. Brom, "Briefwisseling, II", in: *A.A.U.*, XXXIV (1909), XVII, p. 43-44.
57. (H. van Heussen), *Batavia Sacra* II, p. 499.
58. G. Brom, "Neerkassels bestuur", in: *A.A.U.*, XVIII (1890), p. 249-250.
59. P.A. van Leeuwen, o.c., p. 204-205; 223-226.
60. J.B. Verjuys, o.c., p. 489; Stephanus a S. Paulo, o.c., p. 838.
61. G. Brom, "Neerkassels bestuur", in: *A.A.U.*, XVIII (1890), p. 249-250.

De betrokkenheid van J.C. de Jonge bij de 'prijsvraag van 1826' *

Het koninklijk besluit van 23 december 1826, no. 186, waarbij werd besloten tot het uitschrijven van een prijsvraag ten einde te komen tot een "op echte bescheiden gegronde geschiedenis der Nederlanden" en de benoeming van een nieuwe "Geschiedschrijver des Rijks", bevatte twee artikelen waarin de ordening en inventarisatie van de "provinciale, stedelijke en gemeente archieven, alsmede die van alle corporaties", in het vooruitzicht werd gesteld.¹ In het besef dat alle bronnen gekend dienden te zijn alvorens kon worden overgegaan tot het selecteren van de voor de verlangde vaderlandse geschiedenis benodigde bouwstoffen, waren maatregelen ontworpen waardoor de belangrijkste archivalia binnen niet al te lange tijd in gereedheid zouden zijn gebracht ten behoeve van dit groots op te zetten geschiedwerk. Dat dit doel gezien de nog bescheiden staat van ontwikkeling waarin het Nederlandse archiefwezen in die dagen verkeerde, wat hoog gegrepen was, zou in de daarop volgende jaren blijken. Niettemin zette het K.B. een ontwikkeling in gang, die tot aan de afscheiding der zuidelijke provincies zou leiden tot koortsachtige activiteiten ter verbetering van de toestand in de vaderlandse archieven.² Het spreekt vanzelf dat J.C. de Jonge³, die als "Substituut-Archivarius des Rijks" al enige jaren feitelijk aan het hoofd stond van het Haagse rijksarchief, ambtshalve betrokken was bij de voorbereiding en de uitvoering van het koninklijk besluit. Naast de adviserende taak die hem door de minister van binnenlandse zaken, P.L.J.S. van Gobbelschroy⁴ en diens administrateur van onderwijs, kunsten en wetenschappen, D.J. van Ewijk⁵, meerdere malen werd toebedacht, was er bij De Jonge echter tevens sprake van een persoonlijke geëngageerdheid gebaseerd op ambitie voor het ambt van rijks-geschiedschrijver. Op deze tweeledige betrokkenheid wordt in het hierna volgende nader ingegaan.

Instructies voor archiefonderzoek.

Om de toekomstige schrijver van een algemene geschiedenis der Nederlanden inzicht te geven in het her en der door het land verspreide bronnenmateriaal, werd in het eerste artikel van het prijsvraagbesluit bepaald

(...) dat er middelen daargesteld en aangewend (zullen) worden om de bronnen der Nederlandsche geschiedenis voor zooverre die tot nog toe onbekend, of niet volledig bewerkt mogten zijn, te doen opsporen, nader te onderzoeken en, zooveel noodig, in het licht te geven.

Van dit immense werk zou natuurlijk niet alleen de geschiedschrijver des rijks, maar evenzeer iedere beoefenaar der vaderlandse geschiedenis profijt kunnen hebben, terwijl de geschiedwetenschap van een uitgebreide bronnenserie ongetwijfeld een grote impuls zou ontvangen. Omdat er in de meeste archieven nog niet die orde heerste welke voor de uitvoering van een dergelijk omvangrijk project noodzakelijk was, werd in artikel 5 van het K.B. verder aangekondigd dat er opdracht gegeven zou worden

(...) tot het onverwijld doen in orde brengen en rangschikken van alle provinciale, stedelijke en gemeente archieven, alsmede van die van alle corporaties; en voorts om daarvan te doen opmaken naauwkeurige lijsten of registers (...).

Aan deze bepalingen lag een nota ten grondslag die J.C. de Jonge op verzoek van de minister van binnenlandse zaken in juni 1826 samenstelde en die als leidraad moest dienen voor de in de archieven uit te voeren werkzaamheden. Deze elf pagina's tellende beschouwing (zie bijlage) draagt als titel: *Concept-Instructie, ontworpen voor de archivariussen des Rijks en der Provincien ter bevordering van de kennis der Ned. Geschiedenis, bij gelegenheid, dat Z.M. de Koning verlangde, dat er eene Algemeene Geschiedenis des Vaderlands zou geschreven worden.*⁶ In dit voorlopige werkplan werden de archivariissen en beheerders van archieven geattendeerd op een aantal lacunes in de kennis der vaderlandse geschiedenis, en werd hun verzocht na te gaan of zich in het archief dat aan hun zorg was toevertrouwd documenten bevonden, met behulp waarvan de blinde vlekken op de kaart van 's lands historie zouden kunnen worden ingekleurd. Het eerste artikel uit het K.B. van 23 december 1826 vindt men in de inleidende alinea van dit stuk reeds geformuleerd:

Dewijl het verlangen des Konings is, de punten der Vaderlandsche Geschiedenis, welke nog in het duistere liggen, en tot hiertoe niet, of onvolledig behandeld zijn, uit de Archiven van den Staat en van de onderscheiden Provintien, zoo veel mogelijk optehelderen, en door de Archivariussen, elk in zijne betrekking, met het uitgeven van tot hiertoe onbekende Gedenkstukken aan het licht te brengen: zoo is de navolgende Instructie voor de Rijks en Provintiale Archivariussen te dezen opzichte vastgesteld.

In het lange, derde artikel van de *Concept-Instructie* werd uiteengezet welke "punten" in concreto middels archiefonderzoek moesten worden opgehelderd. De Jonge signaleerde een aantal kernproblemen, waarvoor de historici tot dan toe naar zijn oordeel nog geen aanvaardbare oplossing hadden kunnen vinden, maar die

* Zie noot blz. 56 (140).

in de nieuwe vaderlandse geschiedenis toch zeker aan de orde dienden te komen. Speciale aandacht verdienen in dit verband vooral die "gedenkstukken" waaraan nieuwe gegevens konden worden ontleend met betrekking tot onder andere de natuurlijke gesteldheid van het land; de toestand van de bevolking; de macht en invloed van adel, geestelijkheid en volk op bestuur en wetgeving; de middelen van bestaan; de kerk- en cultuurgeschiedenis. Voor alle in de *Concept-Instructie* aangeduide problemen formuleerde De Jonge richtlijnen in de vorm van gedetailleerde vragen. Zo moest men bijvoorbeeld in de archieven het antwoord kunnen vinden op de volgende vraag:

Wordt er een *Derde Stand* gevonden van de vroegste tijden af, die gezegd kan worden deel aan en invloed op de Staatsvergaderingen gehad te hebben; vindt men denzelven in de duistere middeleeuwen of verschijnt dezelve eerst in de 11, 12, en 13, Eeuwen. Wanneer dan voor het eerst.

Kan dezelve ook gezegd worden *daadzakelijk* (*facto*), 2) *tijdelijk* of *oogenblikkelijk* (*temporaire*) en 3) *regtswege* (*juri*), aldaar gezag en invloed bezeten te hebben. Zoo ja, hiervan bewijzen aantevoeren. Wanneer komt de naam van Staten voor het eerst voor in de betekenissen eener Publieke vergadering der Geestelijkheid, des Adels en des Volks, of des Adels en des Volks, zonder geestelijkheid.⁷

Deze passage is niet alleen illustratief voor de wijze waarop De Jonge bij het instrueren van de archiefbeheerders te werk ging, uit het fragment blijkt ook impliciet dat de substituut-archivaris graag bij het samenstellen van een nieuwe algemene geschiedenis der Nederlanden betrokken zou willen worden. Op de vragen met betrekking tot de *Derde Stand* had De Jonge zelf immers al grotendeels de antwoorden gegeven in zijn met goud bekroonde inzending op een in 1820 door de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden uitgeschreven prijsvraag.⁸ Door in de *Concept-Instructie* een problematiek aan te duiden die met behulp van zijn eigen publicatie snel tot klaarheid kon worden gebracht, deed De Jonge zich in feite kennen als een deskundige die veel tot de verlangde vaderlandse geschiedenis zou kunnen bijdragen. Bovendien gaf hij zijn lezers en opdrachtgevers de stelling indruk dat aan hem, vanwege zijn vertrouwdschap met de archieven, bij de verwezenlijking van het grote geschiedwerk moeilijk kon worden voorbijgegaan. Bepaald zelfverzekerd klinken in dit verband de uitspraken dat in de archieven nog wel het nodige kon worden achterhaald met betrekking tot het leenstelsel maar dat men daarin over "den vroegeren regeringvorm" en "de duistere middeleeuwen" zeker niets zou vinden.⁹ Hij was er evenzeer van overtuigd dat de archieven weinig informatie zouden opleveren met betrekking tot het heidenendom en de invoering van "de christelijken godsdienst", waarover alleen door "plaatselijke kennis" (bv. opgravingen) nog gegevens zouden kunnen worden verkregen. Hoewel detailonderzoek in het algemeen werd afgeraden, zou dit op laatstgenoemde punten toch moeten worden toegepast.¹⁰

Merkwaardigerwijs heeft de door De Jonge ontworpen 'handleiding' geen enkel spoor nagelaten in de archieven van het ministerie van binnenlandse zaken waar wel de overige documenten met betrekking tot de prijsvraag en de archieforganisatie kunnen worden aangetroffen. Zowel de autograaf van de *Concept-Instructie* als enigerlei beoordeling daarvan of reactie daarop blijken in deze archieven niet meer aanwezig. Er moet daarom worden aangenomen dat het door de plaatsvervangend archivaris ingediende onderzoekplan nooit heeft geresulteerd in een opdracht van regeringswege tot systematische naspeuringen in de provinciale en gemeentelijke archieven. De oorzaak daarvan is waarschijnlijk gelegen in de vrij slechte staat van orde waarin deze bewaarplaatsen bleken te verkeren alsmede in het ontbreken van voldoende mankracht om een grootscheepse bewerking van de archivalia te kunnen realiseren. Dit althans waren de bevindingen waarmee het ministerie in de komende jaren zou worden geconfronteerd.

De staat der rijks- en provinciale archieven.

Alvorens de minister van binnenlandse zaken ertoe kon overgaan, gerichte maatregelen te treffen om de per koninklijk besluit voorgeschreven ordening, inventarisatie en bewerking der archieven gestalte te geven, achtte hij het noodzakelijk op de hoogte te worden gesteld van de "aard der verzamelingen van Archieven in iedere Provincie en van den staat van conservatie of verwaarloozing waar in zij zich bevonden (. . .)" ¹¹. Er waren immers nog zo veel collecties wier inhoud men in het geheel niet kende, dat het door de koning op 23 december 1826 uitgevaardigde besluit met betrekking tot de archieven voorafgegaan diende te worden door "onderscheidene voorloopige werkzaamheden". ¹² Met het oog op dergelijke voorbereidende activiteiten richtte hij zich daarom op 22 mei 1827 per circulaire tot de gouverneurs van de verschillende provincies, en verzocht hij hun om inlichtingen over de zich in hun gewest bevindende archieven, over de staat, huisvesting en beheer en de aanwezigheid van inventarissen. ¹³ Aan de gouverneurs van enkele zuidelijke provincies ¹⁴ vroeg hij daarnaast in hoeverre de reeds in de Franse tijd bevolen departementsgewijze centralisatie van de archieven van kerkelijke instellingen, geëffectueerd was. ¹⁵

De meeste antwoorden kwamen in de loop van 1827 en in de eerste helft van het daarop volgende jaar op het ministerie binnen. ¹⁶ Ze waren nogal uiteenlopend van aard, en riepen een grillig beeld op van de toestand in de Nederlandse archiefdepôts. Veel verzamelingen waren niet of slechts gedeeltelijk geordend, andere bleken onder weinig ideale omstandigheden bewaard te worden en verschillende droegen nog de sporen van verplaatsingen en de vaak desastreuze bewerkingen ten tijde van de Franse overheersing. Niet overal echter was de situatie onbevredigend. Vooral van de grotere stede-

lijke archieven in Noord- en Zuid-Holland kreeg de minister een goede indruk. Over het algemeen leken de archieven in de noordelijke gewesten in een iets betere staat dan in het zuiden. De door de gouverneurs ingezonden uitsneden van de inventarissen van de verschillende collecties, voor zover aanwezig, gaven over de hele linie een volkomen onbetrouwbaar beeld.¹⁷ Het merendeel van deze excerpten leek op weinig oordeelkundige wijze te zijn opgemaakt, zodat het ministeriële rondschrijven inhoudelijk niet al te veel vruchten had afgeworpen. D.J. van Ewijck, de met onderwijs, kunsten en wetenschappen belaste functionaris ten departemente, adviseerde de minister dan ook nog niet tot het uitvaardigen van algemene bepalingen over te gaan.¹⁸ Het leek hem wenselijk iemand te belasten met het inspecteren van de verschillende provinciale en gemeentelijke archieven. Deze zou dan tevens aanwijzingen kunnen geven voor het ordenen van de bescheiden en het samenstellen van inventarissen. De bewindsman nam de voorstellen van zijn administrateur over en medio 1828 kreeg de Brusselse onder-archivaris Gachard¹⁹ die zich een groot voorstander van het plan had getoond²⁰, de opdracht de archiefinstellingen in de provincies Luik, Namen en Henegouwen aan een grondige inspectie te onderwerpen. De Jonge vertrok eind augustus met soortgelijke instructies naar de Vlaamse gewesten en naar Antwerpen. Het rapport dat de Haagse substituut-archivaris over zijn archiefreis uitbracht, was van een dusdanige omvang dat de samensteller zelf vreesde dat het op het departement al te snel terzijde zou worden gelegd.²¹ De inspectie der Noord-Nederlandse archieven zou ter hand worden genomen nadat de werkzaamheden van Gachard en De Jonge in het zuiden voltooid waren.

Intussen had men op het ministerie reeds de indruk gekregen dat de werkzaamheden ten behoeve van de beoogde archiefreorganisatie enigermate waren onderschat, maar men troostte zich met de gedachte dat het K.B. van 23 december 1826 alom de aandacht had gevestigd op het belang der archieven voor de vaderlandse geschiedenis; Van Ewijck rapporteerde tenminste aan zijn bewindsman:

In Groningen in Antwerpen in Westvlaanderen wordt met ijver en overleg aan de rangschikking en het onderzoek der archieven gewerkt. In vele andere Provincien is men ook bezig om het geen nog in wanorde is in goeden staat te herstellen en te inventariseeren. Hierdoor zal het nader onderzoek indien het door het Gouvernement bevolen wordt veel vereenvoudigd worden en men zal gemakkelijker de maatregelen kunnen bepalen die zullen moeten genomen worden om de verzamelingen aan de bewerkers der Geschiedenis bekend en voor hunne studien bruikbaar te maken.²²

Zolang de archieven echter nog niet in een goede staat van bruikbaarheid verkeerden mocht, aldus Van Ewijck, niet worden verwacht dat er "werken van groot belang en omvang" zouden worden gepubliceerd.²³ In de tussentijd konden er wel reeds studies geschreven worden betreffende vraagstukken van plaatselijke of

regionale aard maar van regeringswege zou dit niet nadrukkelijk gestimuleerd worden. Het beleid van de overheid zou er naar het oordeel van de administrateur eerder op gericht moeten zijn het toegankelijk maken van oude teksten te bevorderen door prijzen uit te loven voor beoefenaars van de paleografie.

Was er in de provinciale en gemeentelijke archieven zo nog het nodige werk te verzetten alvorens daaruit de bronnen ten behoeve van de algemene geschiedenis der Nederlanden geselecteerd konden worden, in het Haagse rijksarchief daarentegen zou de samensteller van een dergelijk werk doeltreffend en zonder al te veel problemen het benodigde materiaal bijeen kunnen garen. In dit archiefdepôt waren de meeste stukken namelijk geordend en geïnventariseerd zodat "alles zeer ligt (viel) optesporen". Zo verzekerde althans J.C. de Jonge op 13 juni 1827 de minister van binnenlandse zaken Van Gobbelschroy, die gelijktijdig met zijn circulaire aan de gouverneurs een brief van soortgelijke strekking aan de beheerders van het Haagse en Brusselse rijksarchief had doen toekomen.²⁴ In tegenstelling tot de wat sombere berichten die Van Gobbelschroy al sedert enige jaren uit de zuidelijke hoofdstad ontving²⁵ waren de geluiden uit Den Haag doorgaans positief en geruststellend. Dáár kon volgens De Jonge "de bewerking dezer archieven" onverwijld ter hand genomen worden. Hoe een en ander zou moeten geschieden liet de substituut-archivaris in zijn brief aan de minister echter in het midden daar hij meende dat hiervoor overleg met de toekomstige rijks-geschiedschrijver vereist was.²⁶ Daar hij inmiddels zelf reeds naar het ambt van rijks-geschiedschrijver gesolliciteerd had, hoopte hij door middel van deze opmerking de minister ongetwijfeld te wijzen op de gelukkige combinatie van functies (geschiedschrijver en archivaris) die het resultaat zou zijn van een beslissing te zijne gunste.²⁷ Deze indruk wordt nog versterkt door een zeer directe, en wellicht daarom in de definitieve versie weggelaten passage uit de minuut van deze brief waarin De Jonge betoogde dat onnodige kosten bij het bruikbaar maken der archieven zouden kunnen worden voorkomen als er een geschiedschrijver zou worden benoemd die reeds zeer vertrouwd was met de archieven van het rijk. Wie was dit meer dan De Jonge . . . ?

Ik zie dus op het ogenblik de noodzakelijkheid niet in eenige middelen aan te wenden, om de bruikbaarheid dier archieven te bevorderen. De gemakkelijheid van het gebruik, ten nutte van de Geschiedenis zal grotendeels afhangen van den persoon die door Zijne Majesteit benoemd zal worden tot Geschiedschrijver. Is deze met de aan mijn zorg toevertrouwde Archiven bekend, als dan zullen er, wegens de orde, welke in dezelve heerscht, geen nieuwe middelen worden behoeven aangewend; en is hij dit niet, dan zullen er waarschijnlijk onder de middelen welke tot het verwezenlijken van het Plan der Geschiedenis medegedeeld zullen worden zodanige zijn, welke het meest doelmatig gebruik der Archiven zullen aanwijken. En zal men dan nu, voor dat de middelen bekend zijn, middelen aanwenden bij welke men gevaar loopt, onnodige kosten te doen, ondoelmatig te werken of personen aanstellen

welke in den geest van den aanstaande Geschiedschrijver, voor wien de kennis der Archiven van het meest belang is, misschien min geschikt geacht wordt?²⁸

Sollicitatie naar het rijksgeschiedschrijverschap.

De *Concept-Instructie* die De Jonge in juni 1826 vervaardigde ten behoeve van het samenstellen van een nieuwe algemene vaderlandse geschiedenis gaf reeds de indruk dat hij zich met een dergelijke opdracht graag belast zou willen zien. Vijf maanden later zou hij echter openlijk voor deze ambitie uitkomen. Op 29 november 1826 schreef Van Ewijck vanuit Brussel dat hij graag eens met De Jonge wilde spreken over de opvolging van de enkele dagen tevoren overleden rijksgeschiedschrijver Stuart.²⁹ De *Jaarboeken* die deze tot het jaar 1821 had verzorgd moesten zij het wel op een andere manier, worden voortgezet. Van Ewijck toonde zich immers allerminst tevreden over diens prestaties:

(...) vele nietigheden welke er thans in voorkomen konden wegblijven. Maar een Geschiedschrijver des Rijks, die niets levert als een vervolg op Wagenaar, zonder zout, pit of merg, is een overbodig iets. Over weinig personen of zaken hebben wij ons zoo te schamen als over Stuart en zijne geschiedenis.³⁰

Van Ewijck was inmiddels tot het inzicht gekomen dat het samenvoegen van de functies van archivaris en Rijksgeschiedschrijver het tot stand komen van een geschiedwerk dat aan de eisen des tijds zou voldoen en waarin bovendien voldoende archivalia zouden zijn verwerkt, meer zou garanderen:

Want wat is een Geschiedschrijver die nimmer een voet op de archieven zette, gelijk Stuart? En wat is een Rijks-Gesch. lied-schrijver! anders dan de persoon die vrijelijk uit de archieven kan en moet putten?³¹

Hij adviseerde De Jonge daarom snel naar de vrijgekomen post te solliciteren. Tevens zou deze er goed aan doen de koning te wijzen op "de doelmatigheid om de posten van Arch.[ivarius] en G.[eschiedschrijver] te verbinden".³² Enige haast was wel geboden want, zo wist Van Ewijck, er waren al twee sollicitaties binnengekomen.³³ De brief van Van Ewijck had het beoogde resultaat: Op 1 december solliciteerde De Jonge naar de functie welke door Stuarts overlijden was vrijgekomen.³⁴ In dit schrijven aan de koning nam hij de argumenten die hem waren ingefluisterd nagenoeg letterlijk over, en verzocht de koning dan ook:

(...) den post van Rijks Geschiedschrijver te laten voortdueren, en hem daarmede, met ineensmelting en modificering der tractementen van Substituut Archivarius en Geschiedschrijver des Rijks te vereeren.³⁵

In deze functie, zo nam hij zich voor, zou hij zich kunnen toeleggen op het schrijven van een algemene geschiedenis der Nederlanden waaraan hij "geheel zijn arbeid, ja geheel zijn leven toe (...) (zou) wijden". Een dergelijk werk kon naar zijn mening slechts worden ondernomen door iemand die de vrije toegang tot en de volledige kennis van de archieven had. De

Jonge die al twaalf jaar aan het Haagse rijksarchief werkzaam was, was daarom van mening "zonder vooroordeel te mogen zeggen", dat hij een goed overzicht had van datgene "wat in die Archiven voorhandig is, en wat uit dezelve, tot opheldering der Geschiedenis kan gebruikt worden". Aldus presenteerde J.C. de Jonge zich als degene die het grote werk over de vaderlandse geschiedenis, zou kunnen uitvoeren. Door niemand in zijn omgeving werd getwijfeld aan de capaciteiten van de substituut-archivaris.³⁶ Zijn Amsterdamse vriend Jeronimo de Vries³⁷, een vooraanstaand lid van het Koninklijk Instituut voor Kunsten en Wetenschappen, gaf hem in een brief van 9 december 1826 te kennen niemand méér geschikt te achten voor de post van Rijksgeschiedschrijver:

Zoo men rechtvaardig zijn wil moet niemand anders Rijks Historieschrijver worden dan UE. opregt gezegt. Ik heb dadelijk na den dood van Stuart UE. als zoodanig gemeld en doen melden, omdat het alzo naar verdiensten zijn moet. Jaarboeken kunnen anderen; Gij, om om de nabijheid der bronnen, alleen Historie leveren.³⁸

Het is zeer waarschijnlijk dat De Vries ook zijn stadgenoot, de boekdrukker E. Maaskamp³⁹, heeft benaderd met het verzoek De Jonge voor het rijksgeschiedschrijverschap aan te bevelen; deze diende immers op 24 februari 1827 zijn ontwerp in voor het samenstellen van een algemene geschiedenis der Nederlanden⁴⁰ en beval tegelijkertijd De Jonge aan als de bij uitstek geschikte auteur voor dit historiewerk:

Om dezen belangrijke post, waardiglijk te vervullen is mij geene bekwamer man bekend dan de achtenswaardige Schrijver Substituut Archivarius des Rijks Mr. J.C. de Jonghe [sic]. De hooge meening welke ik van zijne uitgestrekte kunde en veel omvattende historischen geest en onderzoek koestere, heb ik bevestigd mogen vinden in het eenparig gevoelen van veele voornaame geleerden en lieden van het Instituut en gevoele mij (...) gedrongen om den hartelijke wensch te uiten dat deze waardige Schrijver door Z.M. tot opvolger van den voortreffelijke Stuart mogte worden benoemd.⁴¹

De Jonge zelf had intussen zijn sollicitatie ondersteund met een op 5 december 1826 aan de koning toegezonden *Memorie*. Wat hij in zijn sollicitatiebrief niet had kunnen betogen, zette hij in dit stuk uiteen:

De aard van mijn Verzoekschrift liet niet toe, in hetzelfde te ontwikkelen, wat ik door het schrijven eener Algemeene Geschiedenis der Nederlanden verstond, maar ik voede toch het verlangen, om aan Uwe majesteit mijne denkbeelden deswege mede te deelen (...) (42).

In de tien pagina's tellende *Memorie* ging hij uitgebreid in op de opzet van een dergelijk werk en gaf hij tevens de middelen aan welke tot de verwezenlijking ervan moesten dienen. Uitdrukkelijk wees hij hierbij nog eens op het belang en de functie van de archieven. Het is interessant op te merken, hoe later van de deelnemers aan de prijsvraag eenzelfde uitgewerkte schets van een plan voor de algemene geschiedenis der Nederlanden zou worden verlangd en dat zij tevens dienden aan te geven hoe hun ontwerp zou kunnen worden gerealiseerd.

De door Stuart gevolgde weg bij het schrijven van de

Nederlandse geschiedenis werd, zo zette De Jonge uiteen, reeds aangegeven door Wagenaar, die zich voornamelijk bepaalde tot "daadzaken, zonder aanwijzing van oorzaken en gevolgen". Maar ook de "geest" van Wagenaar was door Stuart overgenomen. De bijzonderheden waarvan Wagenaar en Stuart in hun werken verhaalden rekende De Jonge meer tot de "Kronykstijl dan wel tot de Geschiedenis". Het kon Wagenaar niet aangerekend worden op deze manier te werk te zijn gegaan, maar Stuart had het zo niet hoeven te doen, eigenlijk zo niet behoren te doen. Deze had toch kennis kunnen nemen van de "uitstekende voorbeelden der Ouden" waarop Heeren, Robertson, Hume en Gibbon de aandacht hadden gevestigd.⁴³ Zij hadden de basis gelegd voor een nieuwe methode welke de geschiedenis "uit een hooger standpunt" beschouwde. Daarom achtte De Jonge het "onraadzaam en onnuttig" de lijn van Wagenaar en Stuart nog langer te volgen. De behandeling der Geschiedenis "in wijsgeerigen zin" diende thans te worden voorgestaan. Ze werd door de historische mode van die dagen ook van de geschiedschrijver verlangd. Zo wenste De Jonge een algemene geschiedenis te schrijven waarin "de oorsprong der Natie, hare voortgang en trapsgewijze ontwikkeling op behoorlijke wijze ontvouwd" werd en waarin naast deze ontwikkeling de oorzaken en gevolgen werden aangewezen. Een algemene geschiedenis die bovendien "nuttig (moest zijn) voor het thans levend geslacht"⁴⁴.

Als middelen die de rijksgeschiedschrijver ten dienste moesten staan noemde De Jonge gedrukte werken van algemeen historische aard, werken met betrekking tot de plaatselijke geschiedenis alsmede hetgeen te vinden is in de archieven van het rijk:

Hier vindt men de ware bronnen voor eene algemeene Geschiedenis des Vaderlands. Sedert de dertiende en veertiende eeuwen bevatten de Archiven eene groote menigte van ongekende en ongedrukte Gedenkstukken, maar het is vooral sedert den opstand tegen Spanje, dat dezelve hoogst belangrijk of laat ik liever zeggen, onmisbaar voor de geschiedenis worden⁴⁵.

In sterker mate dan het geval was in de *Concept-Instructie* werd de opstand tegen Spanje hier centraal gesteld. Over de middeleeuwen werd evenwel met geen woord meer gerept. Wel was er daarentegen aandacht voor de bloeiende handel en de positie van de zee-macht in de 17e eeuw⁴⁶.

De Jonge wist al spoedig de naam van een der mededingers naar het geschiedschrijverschap. Het was Jacobus Scheltema⁴⁷, die uitgerekend aan De Jonge vroeg hem voor deze post te willen aanbevelen⁴⁸. Zijn sollicitatiebrief was reeds eind november naar het ministerie van binnenlandse zaken verzonden, maar waarschijnlijk wilde Scheltema door een aanbeveling van De Jonge zijn kans van slagen vergroten en zodoende De Jonge zichzelf uit de markt laten prijzen. Deze antwoordde Scheltema echter dat hij zojuist zelf naar de post gesol-

liciteerd had. Hij maakte Scheltema voorts deelgenoot van zijn vermoeden dat ook N.G. van Kampen⁴⁹ zich met dat doel tot de koning gewend had⁵⁰. Dit was Scheltema waarschijnlijk reeds bekend via diens stiefzoon, chef van de secretarie van onderwijs en wetenschappen, die hem van de ontwikkelingen met betrekking tot het rijksgeschiedschrijverschap op de hoogte hield⁵¹, en hem waarschijnlijk ook over de sollicitatie van De Jonge geïnformeerd had. De Jonge kon niets anders doen dan Scheltema succes wensen: "Elk doet zijn best in deze wereld, om zijn verlangen te bereiken. Wie de post krijgt, wij blijven toch even goede vrienden".⁵² De Jonge was duidelijk verontrust over deze ontwikkelingen, want hij schreef terstond aan Van Ewijck en vroeg hem hoe het mogelijk was dat Scheltema "lucht van de zaak heeft gehad". Hij vermoedde "geheimen invloed of protectie".⁵³ Hiervan wilde Van Ewijck niets weten; hij achtte het aannemelijk dat Scheltema "gewoon" via zijn stiefzoon op de hoogte was. Wanneer in Den Haag bovendien het gerucht gaat circuleren dat men Scheltema tot *archivaris* wil benoemen, is De Jonge vermoedelijk nog bezorgder. Hij blijkt er Van Ewijck tenminste herhaaldelijk over te hebben benaderd. Deze deed het gerucht echter af als een hersenschim:

Het plan om Scheltema archivarius te maken, zeide ik U vroeger, dat mij geheel onbekend was, en het zelve kan dus alleen in de hersens van deezee of geene bestaan hebben gehad.⁵⁴

Een maand later, in februari, kon Van Ewijck De Jonge definitief geruststellen. Hij was bij Scheltema zelf te rade gegaan en had bij die gelegenheid vernomen, dat het gerucht ongegrond was. "Zoo komen de dingen in de wereld", schreef Van Ewijck.⁵⁵

Deelname aan de prijsvraag.

's Konings beslissing een prijsvraag uit te schrijven om tot de benoeming van een rijksgeschiedschrijver te komen die de algemene geschiedenis der Nederlanden zou moeten gaan schrijven, ontmoette bij De Jonge weinig waardering. Zijn pogingen het ambt van rijksgeschiedschrijver te combineren met zijn huidige functie bleken nu voorlopig tevergeefs. Omdat juist Van Ewijck zich hiervan een groot voorstander had getoond, vroeg hij hem om een verklaring, temeer daar hij meende dat Van Ewijck opzettelijk "en uit politieke redenen" over het besluit betreffende de prijsvraag had gezwegen.⁵⁶ Van Ewijck wist De Jonge evenwel van de oprechtheid van zijn motieven te overtuigen en verzekerde de substituut-archivaris tegelijkertijd dat een eventuele inzending op de prijsvraag diens geestelijk eigendom zou blijven ook als een ander met het ambt van rijksgeschiedschrijver beloond zou worden. Door publicatie van die ideeën kon immers aan de angst voor plagiaat iedere grond worden ontnomen.

Waarschijnlijk woog voor De Jonge de ambitie rijksgeschiedschrijver te worden en de zorg om zijn carrière

tenslotte zwaarder, en had Van Ewijck hem ervan weten te overtuigen dat zijn angst anderen alle middelen te verschaffen voor een algemene geschiedenis der Nederlanden ongegrond was. De Jonge besloot toch aan de prijsvraag deel te nemen. Op 24 juni 1826 stuurde hij zijn antwoord, waaraan hij vanaf februari had gewerkt, aan de koning toe.⁵⁷

Het einde van een ambitie; de uitslag van de prijsvraag.

Gedurende de jaren waarin De Jonge in afwachting was van de uitslag van de prijsvraag, trad er een verandering op in zijn mening over het rijksgeschiedschrijverschap. Stelde hij eerst alles in het werk om deze post te doen verenigen met zijn archiefwerkzaamheden, eind 1829 prefereerde hij toch zijn werk aan het archief boven dat van 's lands historieschrijver. Hij was tot het inzicht gekomen dat hij in die functie afhankelijk zou kunnen worden van de regering, hetgeen zijn reputatie van onpartijdigheid, waarop hij zo prat ging, zou kunnen schaden.⁵⁸

In een brief die A.R. Falck⁵⁹ hem op 8 februari 1828 vanuit Londen schreef, kwam indirect de eerste twijfel van De Jonge ten aanzien van het geschiedschrijverschap aan het licht.⁶⁰ Falck was nooit een voorstander geweest van de prijsvraag, zelfs niet van het schrijven van een algemene geschiedenis der Nederlanden, daar hij gekant was tegen elke vorm van popularisering van historische feiten. De Jonge had in een brief aan Falck reeds mismoedig verzucht "het lot is geworpen". Falck deelde die mening. Hij vreesde dat een algemene geschiedenis alleen "een correctie van vroeger verkeerd opgegeven datums" tot gevolg zou hebben. Dat er wezenlijke veranderingen in het vigerende geschiedbeeld aan te brengen zouden zijn betwijfelde hij. Ook het praktische nut van de hele onderneming ontging hem:

De aanvulling van al die gapingen die in de vaderlandsche geschiedenis nog bestaan kennen — zal zij de teneur, houding en afloop van het geheel, zoo als wij het thans kennen, in iets wezenlijks veranderen? Zullen wij daarna weten of omtrent het volkskarakter of nopens de behoeften en hulpmiddelen des lands, zoo dat wij daar door geleerd, in de beraadslagingen der hedendaagsche politiek beter beslagen op het ijs komen?

Falck hoopte dat De Jonge hieruit zou kunnen begrijpen dat hij hem geen succes kon toewensen, daar De Jonge, indien hem het ambt werd gegund, een doodlopende weg zou inslaan en met een project zou beginnen waarvan de resultaten gering zouden zijn en pas na jaren bekend.

Ik (kan) het niet van mij verkrijgen u in den bedoelden wedstrijd de zege toetewenschen bijaldien er noodwendig last op volgen moet, om, volgens het aangewezen plan zelf de handen aan het werk te slaan. Ik zie u daar een pad inslaan van eene onmetelijke laagte, en aan alle andere bezigheden en studie onttrokken, u geheel aan een' arbeid toewijden waarvan de vruchten, comparatief gesproken, niet vele kunnen zijn en eerst laat zullen worden ingeogst.

In december 1829 — de uitslag van de prijsvraag is dan al bekend, hoewel nog niet officieel — lijkt de ambitie voor het rijksgeschiedschrijverschap bij De Jonge helemaal verdwenen. Het schijnt dat hij er zich zelfs over verheugd had dat wel zijn verhandeling werd onderscheiden, maar dat hem niet de post van rijksgeschiedschrijver werd aangeboden. Dit althans valt af te leiden uit een brief van J.A. van der Heim⁶¹ van 22 december 1829:

Ik wensch U van harte geluk met de uitslag uwer verhandeling over de vaderlandsche Geschiedenis en stem met U in, dat uwe tegenwoordige betrekking verkieslijker is, boven die van historieschrijver (...).⁶²

Wederom werden afhankelijkheid van de regering en de schijn van partijdigheid als inherent aan dit ambt genoemd. Het heeft er hier echter veel van weg dat De Jonge, toen hij eenmaal wist dat de functie van rijksgeschiedschrijver vacant zou blijven, wilde doen uitkomen dat hij dit ambt nooit zo had geambieerd. In zijn hart heeft hij ongetwijfeld deze post willen vervullen. Zijn pogingen hiertoe spreken immers voor zich.

De Jonge kreeg, samen met Groen van Prinsterer⁶³, de hoogste waardering voor zijn ingezonden verhandeling. Hij werd hiervan al op 25 september 1829 informeel door Van Ewijck op de hoogte gebracht.⁶⁴ Deze stelde hem "eene gouden medaille van goed innerlijk gehalte, en eene uitnoodiging om de verhandeling zelve op 's Rijks kosten te doen drukken", in het vooruitzicht. Door zijn bijzondere relatie met Van Ewijck was De Jonge zelfs eerder van de uitslag op de hoogte dan Jonas Daniël Meijer⁶⁵, die secretaris was geweest van de commissie die de inzendingen moest beoordelen.⁶⁶ Meijer schreef enigszins geprikkeld aan Van Maanen⁶⁷, de voorzitter van de commissie, dat de leden het ook op prijs zouden stellen de feitelijke uitslag te vernemen, want zo meende Meijer, "het komt mij zeker vreemd voor dat de commissie en inzonderheid ik die als secretaris heb gefungeerd en het rapport heb gesteld daarvan geen bericht zoude hebben".⁶⁸ Op 8 maart 1830 werd de officiële uitslag van de prijsvraag in de *Nederlandsche Staatscourant* afgedrukt. Velen waren evenwel reeds op de hoogte daar de *Algemeene Konst en Letterbode* de uitslag — "van goeder hand vernomen" — al op 11 december 1829 had bekend gemaakt.⁶⁹ De beschikking in de *Staatscourant* gaf de prijswinnaars overigens in omgekeerde volgorde weer. Op de foutieve medeling van 8 maart reageerde De Jonge terstond met een brief aan de minister van binnenlandse zaken. Hij vroeg of de vergissing niet kon worden hersteld. Hij betreurde het dat de tekst zo geredigeerd was dat:

(...) het Publiek, ja de bevoegde beoordeelaren die aankondiging zoodanig verklaren, dat mijne Verhandeling algemeen beschouwd wordt, als de minste der bekroonde te zijn.⁷⁰

De Jonge was zeer vereerd met de onderscheiding van zijn verhandeling. Voor de gouden medaille was hij de

koning zelfs persoonlijk gaan bedanken.⁷¹ Van het aanbod zijn inzending te laten drukken wilde hij echter geen gebruik maken. Hij lichtte hierover de minister al op 10 november 1829 in.

Ik meen evenwel hierin voor als nog zwaarigheid te moeten maken, daar het door mij ingezonden Plan, niet met het oogmerk geschreven is, om in het publiek te verschijnen, maar alleenlijk om, in geval een Geschiedschrijver mogt benoemd zijn, voor dezen tot leiddraad in zijn gewichtig werk te kunnen strekken.⁷²

Deze welwillende opstelling zijn inzending ter hand te stellen aan de rijksgeschiedschrijver staat in schril contrast met de angst die hij in 1827 had dat anderen van zijn ideeën gebruik zouden maken. Wederom blijkt nu dat De Jonge – eenmaal bekend met de uitslag – voor de buitenwacht van geen ambitie meer weten wil. Waarom De Jonge niet tot publicatie wilde overgaan is niet duidelijk. Jeronimo de Vries heeft herhaaldelijk tevergeefs geprobeerd de redenen daarvoor te weten te komen. Hij en een aantal leden van het Koninklijk Nederlands Instituut hebben De Jonge tot publicatie proberen te bewegen.⁷³

Waarom geeft gij Uw stuk niet ter drukking? Ieder vinde dat hier vreemd en ik doorzie den grond dezer achterhoudensheid niet – de gelegenheid is er nu – Het leven is kort.⁷⁴

Met het argument dat "het geheel en de vergelijking onvolkomen" zou zijn, wanneer De Jonge niet tot publicatie zou overgaan, brengt men hem toch in twijfel. Op 1 augustus 1830 schreef de substituut-archivaris namelijk:

Ik ben in twijfel geraakt over de Uitgave mijner verhandeling. Ik moet er nog nader over denken, en zal er misschien vroeg of laat toe komen. Of ik wijs doe, is iets anders; zij was nooit voor de drukpers geschikt.⁷⁵

Zijn vrienden intensiveerden daarop hun poging De Jonge "een stootje in de goede richting" te geven:

In de laatste zitting der klasse hoorde men met genoegen Uwe wankeling omtrend de historische verhandeling en heeft mij [Jeronimo de Vries] verzocht U een stootje om ten goede dat is tot de uitgave over te hellen, te geven. Ik stoot U bij dezen. Kom doe het maar. Ik zie waarlijk het waarom niet volstrekt niet in.⁷⁶

Toen De Vries eind augustus nog niets van De Jonge had vernomen schreef hij nog één keer: "Ik keur het niet goed, zoo lang ik geen bepaalde reden weet, dat U.E. Uw historiewerk niet uitgeeft."⁷⁷ De geschiedenis zelf kwam echter tussenbeide. De Belgische opstand ging alle aandacht opeisen. Op 11 september 1830 schreef hij De Vries:

De droevige tijden benemen mij de lust om iets buiten het noodzakelijke te doen, en hiermede heb ik nog de handen vol genoeg.⁷⁸

In december 1830 verkeerde hij nog in deze situatie: "De publieke omstandigheden" hebben hem "den lust tot bijzondere correspondentie ontnomen".⁷⁹

Nog twee keer zou het rijksgeschiedschrijverschap onder de aandacht komen van De Jonge. Beide keren vroeg de minister van binnenlandse zaken hem te adviseren over de aanvragen die met betrekking tot het vervullen van deze post waren binnengekomen. Het eerste verzoek dateert reeds van 17 december 1830.⁸⁰ P.O. van der Chijs⁸¹, die zich herhaaldelijk verdienstelijk had gemaakt op het gebied van de numismatiek, diende toen een uitgewerkt plan in tot voortzetting van de jaarboeken van Stuart. Hij gaf exact aan welke bronnen hij voor het jaarboek van 1821 zou willen gebruiken en bedong een vast salaris. De Jonge bracht hierover aan Van Ewijck een positief advies uit. Hij was vooral ingenomen met de voorgestelde vaste jaarwedde. Anderzijds betwijfelde hij of Van der Chijs zijn belofte wel al die jaren zou kunnen inlossen, gezien diens teleurstellende werkzaamheden aan andere langlopende projecten. Mogelijk doelde hij hier op de medewerking die Van der Chijs sedert 1826 verleende aan de onderzoeken op oudheidkundig en numismatisch gebied, welke door C.J.C. Reuvens⁸² te Leiden werden ondernomen. Jeronimo de Vries en De Jonge correspondeerden hierover met elkaar, waarbij eens over Van der Chijs werd opgemerkt: "Hij is een beste Jonge maar niet grondig genoeg".⁸³ Desondanks adviseerde De Jonge Van der Chijs aan de koning voor te dragen.⁸⁴

In april 1847 werd De Jonge ten tweede male verzocht een advies uit te brengen over een sollicitatie naar de nog steeds onvervulde post van rijksgeschiedschrijver. Deze keer betrof het een request van J.P. Arend,⁸⁵ leraar 1e klasse aan het Koninklijk Instituut voor de Marine te Medemblik en auteur van een *Algemeene Geschiedenis des Vaderlands*, waarvan in 1847 twee delen (4 bdn.) verschenen waren.⁸⁶ Deze sollicitant hoopte dat hij als rijksgeschiedschrijver in zijn woonplaats de beschikking zou kunnen krijgen over de zich in Den Haag bevindende bronnen die hij voor het vervolgen van zijn werk nodig had. Omdat het echter niet te doen gebruikelijk was dat stukken uit het rijksarchief de stad verlieten, sprak De Jonge zich uit tegen het denkbeeld dat Arend op deze grond het ambt zou worden toegekend. Bovendien was de archivaris van mening dat als het rijksgeschiedschrijverschap weer in ere moest worden hersteld – waarvan hij overigens zei geen voorstander meer te zijn – degenen die in 1830 als winnaars van de prijsvraag waren onderscheiden, de oudste rechten hadden! Een regeling waarbij Arend duplicaten en gedrukte stukken kon krijgen toegestuurd, vond wel De Jonges instemming, zodat uiteindelijk deze kwestie met een dergelijk compromis werd besloten.

De Jonge heeft zelf nooit meer over de post van rijksgeschiedschrijver gesproken of er blijk van gegeven deze nog te ambiëren. Hij werd in 1832 de opvolger van Hendrik van Wijn en zou vanaf 1833 toch in een groots algemeen werk van de roem der voorvaderen verhalen in zijn alom gewaardeerde *Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen*.

* Deze studie vloeide voort uit het onderzoek met betrekking tot de inzendingen op de prijsvraag van 1826 waaraan ik gedurende vijf jaar o.l.v. dr. P.A.M. Geurts mocht meewerken. Door hem werd ik ook op het spoor gezet van J.C. de Jonge zodat zijn inspirerende leiding uiteindelijk aan dit artikel ten grondslag ligt.

Hierbij betuig ik tevens mijn dank aan Lenie van Lieshout voor haar kritische opmerkingen bij het manuscript van dit artikel. Ook ben ik de medewerkers van het A.R.A. te Den Haag, het R.A. Zeeland en de universiteitsbibliotheek te Nijmegen erkentelijk voor de welwillende medewerking die ik bij mijn naspeuringen van hen heb mogen ondervinden. In het bijzonder hebben de gesprekken met de rijksarchivaris mr. A.E.M. Ribberink en de eveneens aan het Haagse rijksarchief verbonden heer S.F.M. Plantinga een stimulerende uitwerking op mij gehad.

1. Het K.B. van 23 dec. 1826, no. 186 verscheen op 4 jan. 1827 in de *Ned. Staatscourant*. Van de deelnemers aan de prijsvraag werd een ontwerp voor een alg. gesch. der Ned. verwacht met vermelding van de middelen ter verwezenlijking van een dergelijk werk. zie hierover: P.F. Hubrecht, *De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering*, E vijfde afdeling, Wetenschap en Kunst dl. II, 's-Gravenhage 1882, p.p. 30-63; H.T. Colenbrander, *De Jeugd van Thorbecke*, in: *Historie en Leven* dl. II, Amsterdam z.j., p.p. 148-166; H.J. van Meerendonk, A.E.M. Ribberink, *De oorsprong van de openbaarheid*, in: *Verslag en bijdragen van de rijksarchiefschool*, 1970-71, Utrecht, p.p. 36-37; B. Woelderink, *De geschiedenis van het archiefwezen in Nederland in hoofdlijnen*, in: *Verslag en bijdragen van de rijksarchiefschool* 1972-73/1974-75, Utrecht 1975, mn. p. 66.
2. Om hiervan een indruk te krijgen raadplege men de indices op het archief van het min. van Binn. Zaken in het A.R.A. te Den Haag (verder afgekort als A.R.A.H.): Inv. 4927 t/m 4936. De afscheiding van België deed de aandacht voor het archiefwezen gedurende langere tijd sterk verminderen: zie: J.J.F. Noorziek, *Archiefwezen 1826-1852*, 's-Gravenhage 1853, p. 4.
3. J.C. de Jonge (1793-1853) bij souverein besluit van 8 maart 1814 benoemd tot substituut-archivaris; vanaf 1832 opvolger van H. van Wijn (1740-1831) als archivaris. Naast diverse bronnenpublicaties geldt als zijn hoofdwerk *De geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen* 6 dln. 10 bdn., Den Haag/Amsterdam 1833-1848; zie: *N.N.B.W.*, IV, kol. 816-818.
4. P.L.J.S. van Gobbelschroy (1784-1850) vanaf 19 juni 1825 min. van binn. zkn., onderw. en waterstaat. Op 22 okt. 1830 op eigen verzoek eervol ontslagen. zie: *N.N.B.W.*, IX, kol. 291-292.
5. D.J. van Ewijck van Oostbroek en de Bilt (1786-1858), administrateur van onderwijs, kunsten en wetenschappen aan het dept. van binn. zkn. zie: *N.N.B.W.*, VIII, 512-516.
6. De minuut van dit stuk gedateerd 14 juni 1826 bevindt zich in het archief van het alg. rijksarchief Inv. 6, no. 148.
7. *Concept-Instructie*, art. III, 3, e.
8. De prijsvraag uitgeschreven op de alg. verg. van de Maatschappij in 1820 luidde: "wanneer, en op welke wijze, heeft de Derde Staat begonnen invloed te krijgen in de Staatsvergaderingen? en hoedanig was die invloed onder de Hertogelijke regeringen in Brabant, en de grafelijke in Vlaanderen, Holland en Zeeland?" De verhandeling van De Jonge werd in 1824 uitgegeven in de *Nieuwe werken van de Maatschappij*, p.p. 1-166.
9. *Concept-Instructie*, art. III, 3, a.
10. *ibidem*, art. III, 4.
11. Dit blijkt uit een schrijven aan Van Gobbelschroy door Van Ewijck over deze zaak van 20 aug. 1828; A.R.A.H. Binn. Zkn. exh. 22 aug. no. 94/a.
12. Van Gobbelschroy aan de gouverneurs van de div. provincies, 22 mei 1827, no. 141/A.
13. *Ibidem*; zie hierover: Hubrecht, o.c., p.p. 65-77; Noorziek, o.c., p.p. 1-5.
14. Zd. Brabant, Limburg, Oost- en Westvlaanderen, Antwerpen.
15. In art. 12 van de wet van 7 Messidor, an 2 (25 juni 1794) was naar aanleiding van de *Instruction pour régler les premières*

opérations relatives au triage des titres dans les neuf départements réunis, bepaald dat alle archieven m.b.t. de wetenschappen kunsten en het openbaar onderwijs, per departement op één plaats in een bibliotheek, bijeengebracht zouden worden. De archieven der kerkelijke instellingen behoorden hier ook bij.

Van Gobbelschroy verzocht tevens een lijst van vroegere en huidige geestelijke instellingen.

16. De antwoorden op de circulaire van Van Gobbelschroy werden in samenvatting gepubliceerd door P.F. Hubrecht, o.c., p.p. 66-76.
17. J.J.F. Noorziek, o.c., p.p. 3-4.
18. Van Ewijck aan Van Gobbelschroy, 20 aug. 1828 (vgl. *supra* n. 11): "De ingekomen antwoorden waren intusschen niet voldoende om aan het Departement eene zoodanige volledige kennis van den staat der Archieven in de Provincien te verschaffen dat op grond daarvan de noodige maatregelen tot rangschikking enz. konden worden voorgeschreven" (p. 2-3).
19. L.P. Gachard (1800-1885) was vanaf 21 juni 1826 "adjunct secretaris bij het depôt van 's Rijks archieven te Brussel" en na de afscheiding van België (v.a. 20 juli 1831) "secrétaire archiviste du Royaume". Zie: J. Steur, *Archivisten in dienst van het verenigd koninkrijk*, III, Gachard, in: *Ned. Archiefblad* 43 (1935-36) p.p. 139-160 en 44 (1936-37) p.p. 132-152.
20. Dit blijkt uit een rapport van Gachard aan Van Ewijck m.b.t. het ordenen der archieven in navolging van het K.B. van 23 dec. 1826, no. 186, van 28 febr. 1828, no. 67. A.R.A.H. Binn. Zkn. exh. 4 maart 1828 no. 15/F (p. 2).
21. Het rapport van De Jonge beslaat "160 folio's": A.R.A.H. Binn. Zkn. exh. 12 dec. 1828 no. 63/A. De hoop dat de omvang van het rapport geen belemmering zou vormen het stuk te lezen, spreekt De Jonge uit in een brief aan Jeronimo de Vries (Vgl. *infra*, n. 37) van 12 dec. 1828: R.A.Z. (= rijksarchief Zeeland), Fam. Arch. De Jonge, inv. 9, corresp. J.C. de Jonge-Jer. de Vries, brief no. 103. De Jonge schrijft o.a. "Intusschen heb ik het zoo beknopt gemaakt, als ik kon".
22. Van Ewijck aan Van Gobbelschroy 20 aug. 1828 (vgl. *supra* n. 11) p. 5-6.
23. *Ibidem*, p. 7.
24. Van Gobbelschroy aan J.C. de Jonge en de Brusselse archivaris P.J. L'Ortye, 22 mei 1827, no. 141: A.R.A.H. arch. v.h. alg. rijksarchief. Antwoord van De Jonge, 13 juni 1827, A.R.A.H. Binn. Zkn. exh. 15 juni 1827 no. 52/A (autograaf); minuut: arch. v.h. alg. rijksarchief 's-Hage, inv. 6. Antwoord van L'Ortye: aug. 1827 exh. 20 aug. 1827 no. 91/C, nader exh. 31 dec. 1830 no. 42/F.
25. Zie hiervoor: J. Steur, o.c. 43 (1935-36) p.p. 141-148. Hierbij dient te worden aangetekend dat Gachard die op gespannen voet leefde met zijn chef L'Ortye er, aldus Steur, "niet voor terug deinsde de wanorde in het Brusselse rijksarchief in zwarte kleuren af te schilderen, hoewel hij zich niet in persoon van het euvel was gaan overtuigen" (p. 146).
26. De Jonge aan Van Gobbelschroy 13 juni 1827 (vgl. *supra* n. 24).
27. *Ibidem*, minuut-brief (vgl. *supra* n. 24).
28. Marinus Stuart (1765-1826) vanaf 18 dec. 1815 rijksgeschiedschrijver. In deze functie hield hij zich bezig met het samenstellen van jaarboeken: 1813-1814, 6 dln.; 1814-1821, 16 dln., en het vervolgen van Wagenaars *Vaderlands Historie*. Zie: *N.N.B.W.*, IV, kol. 1284.
29. Van Ewijck aan De Jonge, 29 nov. 1826. R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge, inv. 6 brief 55.
30. *Ibidem*.
31. *Ibidem*.
32. *Ibidem*.
33. Waarschijnlijk doelt hij hier op de sollicitatiebrieven van J. Scheltema (27 nov.) en G. van Lennep (28 nov.).
34. Sollicitatiebrief van De Jonge: 1 dec. 1826. A.R.A.H. Binn. Zkn. exh. 5 dec. 1826 no. 110 nader exh. 20 febr. 1827 no. 113.
35. *Ibidem*, p. 3.
36. De Jonge ontving vele brieven van personen die hun vertrouwen uitspraken in zijn kennis en vaardigheden; o.a. van Jer. de Vries, D.J. van Ewijck, G.K. van Hogendorp, A.R. Falck en C.P.J. Elout. R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge, inv. 9, 5, 6 en 8.
37. Jeronimo de Vries (1776-1853) griffier en chef van het secre-

- tariaat van de gemeente Amsterdam; had wel als neventitel "vijfde burgemeester". Zie: *N.N.B.W.*, III, kol. 1358-1361.
38. Jer. de Vries aan J.C. de Jonge, 9 dec. 1826; R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge, inv. 9 brief 54.
 39. E. Maaskamp (1769-1834), boek-, plaat-, kunst- en kaarthandelaar en uitgever te Amsterdam. Hij gaf ook de *Jaarboeken* van Stuart uit. Zie: V.d. Aa, *Biogr. Wrdb. der Ned.*, XII.1, p. 22.
 40. Inzending Maaskamp: A.R.A.H. Binn. Zkn. exh. 3 okt. 1829, no. 130/A.
 41. *Ibidem*, p. (11-12).
 42. Memorie, 5 dec. 1826, A.R.A.H. Binn. Zkn. exh. 9 dec. 1826 no. 134.
 43. A.H.L. Heeren (1760-1842) schreef o.a. *Ideen über die Politik den Verkehr und den Handel der vornehmster Völker der alten Welt*, 3 dln. 1793-1812. William Robertson (1721-1793) Schots geschiedschrijver en predikant vooral bekend om zijn *History of the Reign of the emperor Charles V* (...), 3 dln. 1769. David Hume (1711-1776) Schots filosoof en historicus, auteur van o.a. *A History of England* (...), 8 dln. 1763. Edward Gibbon (1737-1794) Engels historicus, auteur van o.a. *History of the decline and fall of the Roman Empire*, 7 dln. 1776-1788.
 44. Een interessant artikel over de wijsgerige of pragmatische geschiedschrijving vervaardigde A.Th. van Deursen, *Wijsgerige Geschiedschrijving in Nederland*, in: *Serta Historica I* (1967), Kampen, p.p. 77-98.
 45. *Memorie* van 5 dec. 1826 (vgl. supra n. 42), p. (4r-4v).
 46. Het benadrukken van de Nederlandse zeegeschiedenis is nauwelijks verwonderlijk als men beseft dat De Jonge zich bijna voortdurend bezig hield met dit onderdeel der geschiedenis; zijn werken wijzen dit uit.
 47. Jacobus Scheltema (1767-1835), griffier van het hoog militair gerechtshof te Utrecht (vanaf 1820). Zie: *N.N.B.W.*, II, kol. 1274-1276.
 48. J. Scheltema aan J.C. de Jonge, 20 dec. 1826, R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge, inv. 13 brief 2.
 49. N.G. van Kampen (1776-1839), vanaf 1815 lector in de Duitse taal aan de Leidse academie, sedert 1823 leraar in de gesch. en letterk. aan het instituut Noorthey, vanaf 1829 opvolger van Capelle als hoogleraar in de Ned. letterk. en de vaderl. gesch. aan het Ath. Ill. te Amsterdam. Zie: *N.N.B.W.*, III, kol. 660-662.
 50. Dit vermoeden was juist. Van Kampen solliciteerde op 5 dec. 1826 naar het rijksgeschiedschrijverschap: A.R.A.H. Binn. Zkn. exh. 14 dec. 1826, no. 8.
 51. Dit blijkt uit een brief van D.J. van Ewijck aan J.C. de Jonge van 13 jan. 1827; R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge, inv. 6 brief 56.
 52. Vgl. supra n. 48.
 53. De brief van De Jonge aan Van Ewijck is weliswaar niet bekend maar uit het antwoord van Van Ewijck dd. 13 jan. 1827 (vgl. supra n. 51), valt het schrijven van De Jonge gemakkelijk af te leiden.
 54. Vgl. supra n. 51.
 55. D.J. van Ewijck aan J.C. de Jonge, 27 febr. 1827; R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge, inv. 6 brief 57.
 56. Vgl. supra n. 51.
 57. A.R.A.H. Binn. Zkn. exh. 3 okt. 1829, no. 130/A. Op de inzending van De Jonge op de prijsvraag zal hier niet worden ingegaan daar deze zal worden opgenomen en behandeld in de bronnenpublicatie over de prijsvraag van 1826 welke onder leiding van dr. P.A.M. Geurts wordt voorbereid.
 58. Dit blijkt uit een brief van J.A. van der Heim aan De Jonge van 22 dec. 1829, R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge inv. 7 brief 77. Aan Jeronimo de Vries schreef De Jonge op 13 maart 1828 al eens: "Ik zoek waarheid en gevoel mij onpartijdig"; Fam. Arch. De Jonge inv. 9 brief 79.
 59. A.R. Falck (1777-1843), Ned. staatsman; in 1828 ambassadeur in Engeland. Zie: *N.N.B.W.*, I, kol. 845-847.
 60. A.R. Falck aan J.C. de Jonge 8 febr. 1828; R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge inv. 5 brief 21. De brief van De Jonge aan Falck is niet bekend maar de mening van De Jonge over de kwestie van de vaderl. gesch. kan uit het schrijven van Falck (o.a. door een citaat) wel worden opgemaakt.
 61. J.A. van der Heim van Duivendijke (1791-1870) Ned. staatsman. zie: *N.N.B.W.*, I, kol. 1054-1055.
 62. Vgl. supra n. 58. Over de afhankelijkheid van de regering schreef Van der Heim nog o.a. "(...) de historieschrijver die aan de eene zijde jegens het Gouvernement verplichtingen heeft, welke hem in het te boek stellen van sommige zaken grootelijks moeten belemmeren en aan de andere zijde nimmer de verdenking van partijdigheid bij het publiek kan ontgaan".
 63. G. Groen van Prinsterer (1801-1876) Ned. staatsman en historicus. Werd in 1827 referendaris en in 1829 secretaaris van het Kabinet des Konings. Zie: *N.N.B.W.*, II, kol. 508-520.
 64. D.J. van Ewijck aan J.C. de Jonge, 25 sept. 1829; R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge, inv. 6 brief 64.
 65. J.D. Meijer (1780-1834), rechtsgeleerde en lid van de commissie tot herziening van de grondwet in 1815. Zie: *N.N.B.W.*, VI, kol. 1020-1023.
 66. Dit blijkt uit een brief van J.D. Meijer aan C.F. van Maanen, 16 okt. 1829; A.R.A.H. corr. C.F. van Maanen 238 lijst 1900.
 67. C.F. van Maanen (1769-1846) Ned. Staatsman. Van 1807-1809, van 1815-1842 met een onderbreking van enkele weken in 1830, minister van Justitie. Zie: *N.N.B.W.*, III, kol. 803-805.
 68. Vgl. supra n. 66.
 69. *Alg. Konst en Letterbode*, 1829 II, p.p. 386-388.
 70. J.C. de Jonge aan P.L.J.S. van Gobbelschroy, 10 maart 1830; A.R.A.H. Binn. Zkn. exh. 11 maart 1830 no. 54/A.
 71. J.C. de Jonge aan P.L.J.S. van Gobbelschroy, 10 nov. 1829; A.R.A.H. Binn. Zkn. exh. 11 nov. 1829 no. 51/A.
 72. *Ibidem*.
 73. Dit blijkt uit de brieven van De Vries aan De Jonge van 12 april 1830 (Fam. arch. 9-131); 20 juli 1830 (9-136); 9 aug. 1830 (9-139); aug. 1830 (9-137).
 74. Jer. de Vries aan J.C. de Jonge, 12 april 1830; R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge inv. 9 brief 131.
 75. J.C. de Jonge aan Jer. de Vries, 1 aug. 1830; R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge inv. 9 brief 138. Het argument dat men geen goede indruk zou kunnen krijgen van de in het kader van de prijsvraag geopperde ideeën met betrekking tot de vaderlandse geschiedenis wanneer slechts vier inzendingen zouden zijn gepubliceerd waaronder niet die van de hoogst onderscheidene, heeft De Jonge dus doen twijfelen.
 76. Jer. de Vries aan J.C. de Jonge, 9 aug. 1830; R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge inv. 9 brief 139.
 77. Jer. de Vries aan J.C. de Jonge, aug. 1830; R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge inv. 9 brief 137.
 78. J.C. de Jonge aan Jer. de Vries, 11 sept. 1830; R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge inv. 9 brief 141.
 79. *Idem*, 20 dec. 1830; R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge inv. 9 brief 143.
 80. A.R.A.H. Archief v.h. alg. rijksarchief inv. 9, no. 124 P.O. van der Chijs aan D.J. van Ewijck (17 dec. 1830) J.C. de Jonge aan D.J. van Ewijck (21 febr. 1831).
 81. P.O. van der Chijs (1802-1867) numismaticus. Zie: *N.N.B.W.*, IV, kol. 426-427.
 82. C.J.P. Reuvens (1793-1835) vanaf 1818 buitengewoon hoogleraar in de archeologie te Leiden. Zie: *N.N.B.W.*, IV, kol. 1144-1146.
 83. Jer. de Vries aan J.C. de Jonge, 9 dec. 1826; R.A.Z. Fam. Arch. De Jonge inv. 9 brief 54.
 84. Vgl. supra n. 80.
 85. J.P. Arend (1796-1855) vanaf 1824 lector in de Duitse en Engelse taal en de beginselen der wiskunde aan het athenaeum illustre te Deventer; vanaf 1837 leraar Engels en Italiaans aan het instituut van Marine te Medemblik; 1850 leraar vaderl. gesch. aan het gymnasium te Amsterdam. Zie: *N.N.B.W.*, V, kol. 24-26.
 86. Voor de corresp. m.b.t. de sollicitatie van Arend zie: A.R.A.H. Archief v.h. alg. rijksarchief inv. 13; J.C. de Jonge aan de min. van binn. zkn., 10 mei 1847 no. 5; J.C. de Jonge aan de min. van binn. zkn., 12 juni 1847 no. 6; inv. 12: De secr. gen. van binn. zkn. aan J.C. de Jonge, 26 mei 1847, no. 93; de min. van binn. zkn. aan J.C. de Jonge, 28 juni 1847, no. 153.

BIJLAGE

*Concept-Instructie, ontworpen voor de Archivariussen des Rijks en der Provinciën, ter bevordering van de Kennis der Ned. Geschiedenis, bij gelegenheid, dat Z.M. de Koning verlangde, dat er eene Algemeene Geschiedenis des Vaderlands zou geschreven worden. [J.C. de Jonge]**

Dewijl het verlangen des Konings is, de punten der Vaderland-sche Geschiedenis, welke nog in het duistere liggen, en tot hietoe niet, of onvolledig behandeld zijn, uit de Archiven van den Staat en van de onderscheiden Provinciën, zoo veel mogelijk ophelderen, en door de Archivariussen, elk in zijne betrekking, met het uitgeven van tot hietoe onbekende Gedenkstukken aan het licht te brengen: zoo is de navolgende Instructie voor de Rijks en Provinciaal Archivariussen te dezen opzichte vastgesteld.

I

De Rijks en Provinciale Archivariussen worden uitgenodigd (of gelast. Geeft men dezelve buitengewone belooningen voor dit werk, dan kan men *gelasten*, anders zal men zich, naar mijn oordeel, bij eene *uitnoodiging* moeten bepalen.) optesporen, of er in de Archiven, aan hunne zorg toevertrouwd, geschiedkundige Gedenkstukken voor handen zijn, welke onuitgegeven zijn en die voor de opheldering der Geschiedenis zouden kunnen nuttig wezen, te beginnen met de oudste Gedenkstukken.

II

In de opsporing dezer Gedenkstukken zal door de Archivariussen minder acht geslagen worden op de zoodanige, welke alleen bijzonderheden leeren of die op zich zelve van klein belang zijn, maar zij zullen zich uitsluitend bezig houden met het opzoeken van zulke stukken, die nieuwe gebeurtenissen en zaken leeren, die tot opheldering van de Geschiedenis der Provinciën en van het algemeene Vaderland dienstbaar kunnen zijn.

III

Hiermede worden voornamelijk bedoeld zoodanige Gedenkstukken, uit welke beter, dan tot hier toe zal kunnen opgemaakt worden:

1. Welk de natuurlijke gesteldheid des Lands in de onderscheiden tijdperken geweest zij.

Hieronder wordt verstaan:

De gesteldheid en strekking der Kusten, de toe- of afnemning der Duinen, het eerst-maken van Dijken en de voortgang daarna, het aanzanden der oude Zeegaten, het openen van nieuwe zeegaten door natuurlijke oorzaken of met menschen handen, de vorming van en verandering in binnenlandsche wateren, [bijv. *Zuiderzee, Haarlemmermeer*] de loop der rivieren, het veranderen van dien loop, het graven van kanalen, de gesteldheid van den grond, het dempen van moerassen, het vruchtbaar maken van heiden, de afnemning der groote bosschen enz.

2. Hoedanig de toestand van de Bevolking geweest zij, in de onderscheiden tijdperken. Hiertoe worden gebragt de navolgende vraagpunten:

Welke de Volken geweest zijn, welke zich het eerst hier hebben nedergezet, door welke andere zij zijn vervangen; hoe de gesteldheid dier Volken in de onderscheiden eeuwen geweest zij, zoo ten opzichte der plaatsen, waar zij gewoond hebben, als omtrent hunne levenswijjs, met aanwijzing der veranderingen, welke daar in van tijd tot tijd hebben plaats gevonden. Wanneer zij zich in Steden hebben nedergezet, welke de oudste dier Steden geweest zijn ten tijde der Romeinen, Franken, Hertogen en Graven, welke de voornaamste onbekende lotgevallen dier Steden geweest zijn.

Sedert wanneer de adellijke geslachten zijn bekend geworden, hoe derzelver namen geweest zijn, hoe dezelve in groote en kleine Adel verdeeld werden, wanneer de titels van Baronnen, Ridders, Knapen zijn bekend geworden. Of er door alle tijden van de middeleeuwen, ook vóór den oorsprong der steden, *Vrijen* geweest zijn; of deze in groot of klein aantal geweest zijn; waar dezelve zich op hielden, wat zij deden, in welke verhouding zij tot den Adel stonden. Gedurende welke eeuwen de slaven of *Glebae*

adscripti het meest bekend zijn geweest; in hoe vele soorten zij kunnen verdeeld worden; sedert wanneer de slavernij is beginnen te verminderen, wanneer die afschaffing is toegenomen, op welke wijs en door wie die afschaffing geschied zij. Welke sporen van de voormalige slavernij nog tot aan de Fransche omwenteling zijn overgebleven.

3. Welke de Regeringswijjs was in de onderscheiden tijdperken. Hier onder wordt begrepen het onderzoek

a. Naar het Leenstelsel, want van den vroegeren regeringvorm [sic] zal in de Archiven niets gevonden worden. In welke Gewesten het Leenstelsel heeft kracht gehad. Wanneer en op welke wijs het is ingevoerd, welk deszelfs onderscheidende kenmerken in de verschillende Provinciën geweest zijn, of hierin onderscheid bestond, bepaaldelijk tusschen die Gewesten welke leenroerig waren van het Duitsche en Fransche rijk. In welke Provinciën dit Leenstelsel nimmer tot stand is gekomen, en waaraan dit vreemd en opmerkelijk verschijnsel waarschijnlijk of met zekerheid is toeteschrijven. Hoe en door welke groote gebeurtenissen dit Leenstelsel langzamerhand zijne kracht verloren heeft; wie daarvan als de voornaamste bewerkers moeten beschouwd worden.

b. Welke de magt was der Vorsten in de onderscheiden tijdperken. Of en wanneer en hoelang die magt onbepaald geweest is. Hoe die magt is beperkt geworden, en door wien. Is deze beperking geschied door den Geestelijkheid, den Adel of door het Volk, of door vergunningen van den Vorst zelve.

c. de Geestelijkheid deel genomen heeft, of invloed gehad heeft op het bestuur. In welke Provinciën, sedert wanneer, tot hoe lang. Waarin bestond die deelneming en invloed, hoe werden zij verkregen, in welke verhouding stonden zij tot de deelneming en invloed der overige Standen, hoe tot het gezag van den Vorst.

d. Welke de magt en invloed des Adels geweest zij. Sedert wanneer dagteekenen die magt en invloed, op welke eene wijze hebben zij een begin gekregen, hoe zijn zij toegenomen; wanneer zijn dezelve op het hoogste toppunt geweest, op hoedanig eene wijs zijn zij vervallen, waaraan is dit verval voornamelijk toeteschrijven, aan de klimmende magt der Vorsten of aan het toenemend vermogen des Volks, of aan beide oorzaken tezamen.

e. Welke waren de magt en invloed des Volks. Sedert wanneer dagteekenen dezelve. Door welke middelen zijn zij verkregen. Zijn zij door de Vorsten verleend, wanneer dan, en welke zijn de voornaamste dier verleenigen in de onderscheidene tijdperken; of heeft het Volk zich daarvan op eens of langzamerhand meester gemaakt; door welke middelen dan? Waarin bestonden die magt en die invloed; waren dezelve onderscheiden in de verschillende tijdperken. Hebben zij zich uitgestrekt tot alle takken van bestuur, of bepaalden zij zich alleen tot de geldmiddelen en hetgeen daarmede in verband stond of daaruit voortvloeide.

Wordt er een *Derde Stand* gevonden van de vroegste tijden af, die gezegd kan worden deel aan en invloed op de Staatsvergaderingen gehad te hebben; vindt men denzelfden in de duistere middeleeuwen, of verschijnt dezelve eerst in de 11, 12, en 13 Eeuwen. Wanneer dan voor het eerst.

Kan dezelve ook gezegd worden *daadzakelijk (facto)*, 2) *tijdelijk of oogenblikkelijk (temporair)* en 3) *regtswege (juri)*, aldaar gezag en invloed bezeten te hebben. Zoo ja, hiervan bewijzen aantevoeren. Wanneer komt de naam van *Staten* voor het eerst voor in de beteekeenis eener Publieke vergadering der Geestelijkheid, des Adels en des Volks, of des Adels en des Volks, zonder geestelijkheid.

4. Welke de gesteldheid der Kerk en van hare Dienaren, niet als leden van den Staat, maar als Geestelijken geweest is. Men zal in de Archiven niets vinden omtrent het Heidendom; plaatselijke kennis kan evenwel misschien inlichtingen aanbieden, omtrent de Heidensche Goden in elk Gewest vereerd, omtrent de overblijfselen van Tempels enz. enz.

Evenmin zal in dezelve iets gevonden worden omtrent de invoering van de Christelijken Godsdienst, doch het kan misschien door plaatselijke kennis worden aangevuld.

Meer bepaaldelijk zal in de Archiven worden opgespoord:

Welke de voornaamste Geestelijken en Geestelijke gestichten in de onderscheiden Gewesten geweest zijn. Aan wie deze Geestelijken en Gestichten onderworpen waren; aan welken Bisschop aan welken Aartsbisschop. Van wien de Geestelijken benoemd

* De door De Jonge doorgestreepte passages zijn hier cursief en tussen vierkante haken opgenomen.

werden, door welken Bisschop, door wie de Bisschoppen verkozen werden en op welke wijs. Of dit geheel van de Kiezers afhing, of welk gezag en invloed de Vorsten daarin bezaten. Welk gezag de Paus in de bevestiging der Bisschoppen gehad hebbe. Of dit alleen van Zijne Heiligheid afhing, dan of alleen de Bisschop, welke den Vorst aangenaam was, mogt bevestigd worden. De ontwikkeling der betrekkingen tot het Hof van Rome, en van deszelfs meerderen of minderen invloed in deze landen is één van der gewigtigste punten van onderzoek.

5. Welke de gesteldheid der Wetgeving en der Wetten in de onderscheiden tijdperken geweest is. Kwam het regt van Wetgeving alleen den Vorst toe; sedert wanneer en tot welken tijd; of is in deze landen de oude Germaansche wijze van wetten maken, blijven bestaan, door den Vorst namelijk in vereeniging met het Volk.

Moet onder het woord *Volk* en *Volksvergaderingen* (cometia), welke in de oude gedenkschriften te dezen opzigte voorkomen, het *geheele Volk* en de *verzameling van de Natie* verstaan worden, of meer bepaaldelijk, naar het oordeel van velen, de voornaamsten van het Volk, de Edelen, de aanzienlijkste ambtenaren des Vorsten. Tot welk tijdperk zijn zoodanige Vergaderingen in zwang geweest. Wanneer hebben zij opgehouden, vindt men er in de XIIIe en XIV Eeuwen nog sporen van.

Waarin bestonden deze Wetten. Zijn er ook bijzondere verzamelingen van Wetten in de onderscheiden Provintien bekend, gelijk die, welke in Vriesland aanwezig geweest zijn. Door wie zijn ze verzameld, waar vindt men ze in.

Zijn er ook Keuren, door de Vorsten aan de Steden gegeven, welke ouder zijn, dan die welke bekend zijn. Van welk jaar zijn ze, door wie zijn ze verleend, wat houden ze in. Welke zijn de oudste voorregtsbrieven aan de Steden gegeven, zijn er ook oudere, dan die bekend zijn.

6. Welke de staat van beschaving is geweest in de onderscheiden Provincien gedurende de verschillende tijdperken. Welke waren aldaar de meest kenmerkende zeden en gewoonten in elk Gewest, in onderscheiding van die der overige Gewesten en der overige Volken. [*Hoe Op welk eene wijs hebben zij deszelve voormalige ruwheid verloren, welke waren de voornaamste gebeurtenissen, die daarop invloed gehad hebben*]. Hier te beschrijven de levenswijs der Edelen en der Burgers in de onderscheiden tijdperken. Welke was de toestand der Wetenschappen, der Letteren en die der Kunsten; waardoor hebben dezelve vorderingen gemaakt, waardoor zijn ze teruggegaan. Wie zijn de mannen geweest, die op den voort of teruggang het meeste invloed gehad hebben; wie hebben belangrijke uitvindingen gedaan of verbeteringen gemaakt; welke zijn die uitvindingen en verbeteringen. Te dezer plaatse komen in aanmerking, de oorsprong der Dichtkunst, de beginselen van het Toneel, de Rederijkers, de Schilderkunst, de oude en nieuwe letteren, bepaaldelijk de Nederlandsche taal en letterkunde in de onderscheiden tijdperken.

Zijn er door geheel Nederland (de Waalsche Gewesten uitgezonderd) sporen van het oude Duitsche karakter overgebleven; welke zijn die in onderscheiden tijden. Wat is het karakteristieke van de bewoners der Waalsche Gewesten geweest. In hoeverre komt derzelver aard overeen met die der Franschen, waarin verschilt dezelve, waarin is die van de overige Nederlanders onderscheiden. Welke is de invloed geweest van de verschillende karakters der beide Volksstammen op de lotgevallen van Nederland in het algemeen en in het bijzonder op de aangelegenheden gedurende den Sp. krijg. Welke uit en inwendige gebeurtenissen hebben invloed gehad op het volkskarakter der Nederlanders van de vroegste tijden tot aan onze leeftijd, welk een invloed heeft in tegenstelling het Volkskarakter op de lotgevallen des Vaderlands gehad.

7. Welk de toestand geweest is van den Koophandel, van zee- en riviervaart, van het fabrykwezen, van den landbouw, van mijn- en

bergwerken. Welke zijn de eerste beginselen van deze belangrijke aangelegenheden, welker derzelver voort of teruggang; aan welke oorzaken zijn die voort- of teruggang toetschrijven. Is het aan eigen nijverheid toetschrijven, dat de Landbouw in sommige Nederl. Gewesten tot groote volmaaktheid gestegen is, of hebben buitenlanders daarop invloed gehad.

Wat is door de Vorsten en Besturen ten voor- of nadeele van Koophandel, Nijverheid enz. gedaan, welke bijzondere personen hebben zich te dien opzichte voornamelijk verdienstelijk gemaakt. Welke zijn de voorregten en wetten, die het meest den Koophandel, Zeevaart [sic], Nijverh. enz. het meest begunstigd hebben, wanneer zij [sic] die gemaakt, welke is derzelver inhoud en strekking, welke gevolgen hebben zij gehad. Wat is door het openen van nieuwe zeehavens, door het graven van nieuwe kanalen, door het stichten van fabryken enz. ten voordeele van Koophandel en Nijverheid in de onderscheiden Eeuwen gedaan.

[8. *Alle overige Stukken, welke over andere hiernevens genoemde onderwerpen loopen, en die nieuwe daadzaken leeren of nieuwe inzigten in de Geschiedenis geven omtrent den voormaligen toestand des Lands en des Volks geven.*]

IV

De Gedenkstukken, welke van zoodanigen inhoud zijn, of welke omtrent zoodanige zaken inlichting geven, opgespoord zijnde, zullen de Rijks of Provintiale Archivariussen van dezelve lijsten formeren, van welke een dubbel aan den Heer Administrateur van het Openbaar Onderwijs, de Kunsten en Wetenschappen zal opgezonden worden, met aanwijzing aan diegene, welke de belangrijkste en voor de uitgave het meest geschikt zijn, zullen de voorn. Administrateur daarna aan de Archivariussen te kennen geven de stukken, welke het Gouvernement verlangt, dat door dezelve uit de aangewezenen uitgegeven worden.

V

Deze uitgave zal geschieden, hetzij door de gedenkstukken *geheel* te doen drukken, indien zulks van belang geacht wordt; hetzij bij wijze van Uittreksels, indien de aard der stukken in het geheel minder gewigtig geoordeeld worden, of de aard der stukken de geheele uitgave min raadzaam maakt (bijv. de Hertogelijke en Grafelijke rekeningen); hetzij bij wijze van Verhandelingen, in welke één of meerdere der opgenoemde onderwerpen voorgedragen worden.

VI

Deze uitgave zal geschieden ten koste van het Rijk, en wel op 's Land Drukkerij of ter dier plaatse, waar het Gouvernement zulks nuttig zal oordeelen, *Intenzij eenig bijzonder drukker de uitgave van zoodanige stukken voor eigene rekening wilde ondernemen, in welk laatst geval, het Gouvernement evenwel nimmer het regt van eigendom op de oorspronkelijke stukken kan verliezen.*

VII

De Archivariussen zullen eenmaal 's jaars, en wel vóór het einde der maand December, aan den gezegden Administrateur, schriftelijk [*summier*] verslag doen van de vorderingen hunner werkzaamheden, indien dezelve nog niet zoo verre gevorderd zijn, dat zij geregelde lijsten van de door hen opgespoorde gedenkstukken hebben kunnen inzenden.

En is deze Instructie vastgesteld, te
's Gravenhage 1826

De Minister van Binnenlandsche
Zaken.

Toegezonden aan den Administrateur V. Ewijck door mij J.C. de Jonge Subst. Archivarius van het Rijk 14 Juny 1826.

Schoolboeken op reis getoetst De "Landed Gentry" van Ierland

De noties over dingen die ver van ons eigen erf ooit werkelijkheid geweest zijn, die liggen, dank zij lessen en leerboeken, soms stevig in onze geest verankerd. Maar dan kan het gebeuren dat wij op reis, rondkijkend en pratend met mensen ter plaatse, tot de conclusie komen dat het toch niet allemaal even goed klopte wat er in die lessen en die boeken zo al was gezegd en afgedrukt.

Een tweede conclusie dringt zich dan eveneens op: dat die docenten en die auteurs verteld en geschreven hadden over een land waar ze kennelijk nooit waren geweest. Toch zal niemand er al te diep over verontwaardigd mogen zijn als dat zo nu en dan weer gebeurt. Auteurs en docenten hebben er hun handen aan vol hoogst ingewikkelde zaken tot begripelijkheden te versimpelen, en hun keuze te doen uit zeer veel, waarvan slechts vrij weinig echt grondig behandeld kan worden. Hoe weinig tijd en energie houden zij dan nog over? Meestal niet genoeg om ook nog een bereisde Roel te worden, iemand die alles gezien heeft wat voor een schoolhistoricus bezichtigenswaard is.

Toch kwam ik na een reis van drie weken in Ierland tot de conclusie dat wij hier weer eens zo'n geval hebben, en dat er aan dit geval toch echt iets gedaan dient te worden. De zaak is, dunkt mij, belangrijk genoeg. Als men aanvullende informatie geeft omdat de leerboeken te kort schieten kan van "her- en bijscholing van docenten" gesproken worden. Mijn besluit daar iets aan te doen, en wel in *Kleio*, was snel genomen, en dat te sneller omdat het paste in het kader van een nummer, op te dragen aan een echte bereisde Roel die eens mijn mede-redacteur van *Kleio* was en die mijn mede "her- en bijscholer" is tot op heden. Ik nam dit besluit al in Ierland nog voor er, amper een week na mijn reis, tijdens een schoolboekconferentie in Oxford door de Engelse delegatie naar voren werd gebracht dat de behandeling van de Ierse kwestie in Nederlandse schoolboeken nogal schamel is en verre van vlekkeloos.¹ Toch wil ik in dit artikel niet die hele Ierse kwestie aan de orde stellen. Ik laat bijvoorbeeld de strijd over Home Rule en het Noordierse probleem geheel buiten beschouwing. Ik zal de Programmacommissie Bijscholing die "er ook iets aan wil doen" niet alle gras voor de voeten wegmaaien. Aan één aspect van de Ierse kwestie, de verhouding tussen landheren en pachters en landarbeiders, heb ik genoeg. Zelfs als men kijkt naar de oudere leerboeken die dank zij hun omvang, dus dank zij de toen nog beschikbare roostertijd, aan de Ierse kwestie nogal wat aandacht konden besteden, dan kan men ook daar waar van schamelheid geen sprake is het negatieve oordeel, zoals dat in Oxford werd uitgesproken,

wel onderschrijven. Als men één globale samenvatting geeft van wat Rijpma, Blonk-Romein, Novem, Wigman en *Memoriael* omstreeks 1960 tezamen over dit aspect te bieden hadden, dan krijgt men een opmerkelijk en tamelijk eenzijdig verhaal.

Al biedt slechts één van deze boeken, als achtergrondinformatie, een veel te simplistisch schema van Engelse tegenstellingen, en al is er zelfs ook één, waarin zowaar met zoveel woorden wordt gezegd dat de Ierse kwestie een moeilijke en gecompliceerde kwestie was, in feite schieten ze alle op dezelfde manier te kort. Het samengevatte relaas uit dit vijftal boeken² bijeengelezen, kan als volgt worden weergegeven:

Engelse grondbezitters hebben, sedert de tijden van Elisabeth, Cromwell en Willem III, zich meester gemaakt van een groot deel van de Ierse grond. Die grond is toen te hunnen behoeve onteigend. De afstammelingen en opvolgers van deze protestantse grondbezitters, die zelf in Engeland woonden, lieten hun land beheren door rentmeesters die alleen de belangen van de eigenaars behartigden. De omvangrijke pachtinkomsten vloeiden naar Engeland weg en werden daar verteerd of belegd. Daardoor kreeg het katholieke Ierland het karakter van een wingewest, een land dat in letterlijke zin werd geplunderd, een land waar de armoede schrikbarend was. De mensen leefden er vrijwel alleen van aardappelen, en de ramp van de hongersnood van de jaren veertig van de negentiende eeuw mag dan ook als een aanklacht tegen al deze onmenselijkheid worden beschouwd. Van onmenselijkheid was te meer sprake omdat de pachtvoorwaarden generlei garantie boden. Uitzettingen van pachtersgezinnen waren dan ook aan de orde van de dag. Een afbeelding (zie A) van zo'n uitzetting, een tekening uit de *Illustrated London News* van 1848, is in twee van de boeken opgenomen. Het ene

A. Uit *The Illustrated London News* overgenomen in Rijpma, deel III.

onderschrift daaronder luidt: "De schrikbarende ellende die het heersende pachtstelsel in Ierland meebracht." Het andere, in nog veel heftiger taal, zegt: "Het pachtersgezin wordt blijkbaar volgens de bepalingen van de harde wet en met militaire hulp op barbaarse wijze uit de armzalige woning verdreven." Verbazing wekt het dan ook niet dat dat alles uitloopt op "algemeen verzet". Dat neemt, mede door de boycotacties, tenslotte, omstreeks 1880 zulke vormen aan dat grootgrondbezitters worden klemgezet als de machtige Landleague "voortaan" de pachtsom gaat bepalen.

Hier moet, na deze samenvatting, eerst worden onderstreept dat het niet mijn bedoeling is vergoelijkend te schrijven over zaken uit het verleden die waarlijk erg en ergerlijk zijn geweest. Toch is het noodzakelijk de op meer dan één plaats pathetische en moralistische benadering af te wijzen, en wel daar waar ze de zaken te zwart-wit en dus onjuist weergeeft én daar waar ze het historisch inzicht in de weg staat. Zodra historici al te veel, en vooral al te hartstochtelijk adjectieven in hun proza doen, bedriegen zij zelf het historisch gehalte ervan. Kinderen van een bepaalde leeftijd partij laten kiezen tegen onrecht is gemakkelijk genoeg, uitleggen op hoe ingewikkelde wijze en hoe stevig zulk onrecht verschanst kan liggen in geleidelijk gegroeide historische situaties is al vrij wat moeilijker. Natuurlijk konden leerboekschrijvers van omstreeks 1960 nog niet voorzien wat kort nadien in de Doelstellingencommissie van de VGN een belangrijk punt is geworden: dat het geschiedenisonderwijs ook recht dient te doen aan de standpunten van diegenen wier gedrag men negatief

waardeert.³ Maar voor hun opvolgers ligt dat anders, en over hen spreekt het *Report of the Anglo Dutch Conference of History Textbooks* uit dat hun benadering vaak "moralistic" mag heten en dat "proper understanding is obscured by the somewhat simplistic black-and white approach" met "too little attempt to see both sides of difficult questions".⁴

Ik stipte al even aan dat de eenzijdige voorstelling van onze boeken ook hier en daar feitelijk onjuist is en aan één van die onjuistheden moest ik telkens weer denken tijdens mijn reis in Ierland. Wij zullen moeten afdingen op de Engelsheid van de heersende elite in Ierland. Hoe Engels of hoe Iers waren bijvoorbeeld de Butlers, een familie die we al in de dertiende eeuw⁵ in Ierland aantreffen? De vraag drong zich aan mij op toen ik in Carrick on Suir rondliep door het prachtige, hoewel vrijwel lege Tudorhuis van deze familie. Ook de ruïne van het middeleeuws kasteel op het achtererf van dat huis onderstreept nog eens dat het gaat om mensen die niet tijdens Elisabeths tijd naar Ierland gekomen zijn. Natuurlijk, wij zijn op het continent gewend deze Butlers, die later ook Earls en Dukes van Ormonde en Ossory heten, voor Engelsen te verslijten, en waarom zouden wij ook niet? Ze hadden, om van daaruit een bijdrage te leveren aan de grote politiek, immers tijden lang ook een pied à terre in Londen. Maar die aarzeling komt terug als je ziet onder wat voor een magnifiek grafmonument (zie B) een Piers Butler al vóór 1540 naast zijn vrouw Margaret begraven werd in de St. Canice's kathedraal te Kilkenny. In die kathedraal werden later nog veel andere Butlers begraven en dat is geen

B. Grafmonument van Piers en Margaret Butler, omstreeks 1540, St. Canice's Cathedral, Kilkenny.

toeval. Kilkenny is een plaats waar, in het grote kasteel, eeuwenlang Butlers hebben geresideerd. De kathedraal waar de Butlers rusten is nu een kerkgebouw van de met de Anglicaanse kerk nauw verbonden Church of Ireland, zoals vrijwel alle oude kerken in de Ierse Republiek. Maar toch kan men aan die Butlers goed illustreren dat er al voor de Reformatie een Engels-Ierse elite was. Wel heeft wat tijdens Elisabeth, Cromwell en Willem III gebeurde de tegenstellingen verscherpt tussen de heersende bovenlaag in de Ierse maatschappij en het merendeel van de bevolking, het leeuwendeel dat katholiek was en bleef. Maar het zou onjuist zijn te doen alsof die tegenstelling pas in de zestiende en zeventiende eeuw ontstaan is, en alsof die ontstaan is door onteigeningen allereerst.

Het is bovendien maar al te duidelijk dat het absenteïsme van die grondheren veel minder algemeen was dan onze leerboeken suggereren. In zijn park bij Birr Castle liet Lord Rosse omstreeks 1840 een grote telescoop (zie C) bouwen, een enorm kanon zo te zien, opgehangen tussen twee zware steunmuren in Victoriaanse neo-gothiek. En dat kanon richtte hij op de melkweg. Het is niet onbegrijpelijk dat de geluidsband die de bezoekende toerist daar voor enkele pennies in werking kan stellen, er even aan herinnert dat deze Ierse Peer zich op dit tijdrovend wetenschappelijk werk concentreerde terwijl overal op het eiland de hongersnood woedde, een hongersnood die ongeveer een miljoen doden heeft geëst. Maar wat men de man misschien, met meer of minder recht, kan verwijten, zeker niet dat hij afwezig was en zijn inkomsten in Engeland belegde

of verteerde. Nu is dit ook maar een voorbeeld, zij het een voorbeeld uit vele. Gemakkelijk is het niet om de omvang van het landheren-absenteïsme te becijferen, vooral niet omdat het moeilijk uit te maken is of personen die een deel van het jaar elders doorbrachten als present of als absent beschouwd dienen te worden. Maar dat vrij veel grondbezitters wel degelijk met hun gezinnen ter plaatse hebben gewoond is duidelijk genoeg. Bij het bezoek dat ik bracht aan het kasteel waar eens Butlers woonden, Kilkenny Castle, bleek dat de National Library of Ireland een kleine maar bijzonder aardige tijdelijke expositie daar had ondergebracht over de Ierse "Landed Gentry" van de negentiende eeuw. En daarop sloot aan een "Jackdaw" voor het onderwijs, toen ter plaatse verkrijgbaar en samengesteld met documenten uit die National Library te Dublin.⁶ Het is een groene map vol goed gekozen facsimile's met toelichting, waaruit blijkt hoe die grondbezittersgroep in Ierland heeft geleefd. Natuurlijk springt een geweldige sociale distantie naar voren, tussen "het gewone volk" en de "shooting parties" en "hunt balls" organiserende bovenlaag, die voor feestelijke gelegenheden het nodige aan "claret", sherry en madeira in huis had. Men zie (D) maar welk een hooghartige heren-eisen er soms aan dat volk werden gesteld. Toch hebben wij hier, al bij al, te maken met een verschijnsel dat in die tijd ook buiten Ierland bepaald niet onbekend was...

De facsimile's en het daarbij geboden commentaar stellen de leerlingen in staat te constateren hoe omvangrijk enerzijds de inkomsten van landerijencomplexen in één

C. Lord Rosse mounting to the Gallery of The Great Telescope, 1845.

hand soms waren, en hoe het anderszijds met de pachtverhoudingen in feite gesteld was. Het blijkt dat slechts voor een deel van de pachters, de "smallholders", de pacht voor de veel te korte tijd van een jaar werd aangegaan. De "substantial holdings" plachten voor 21, 31 of zelfs 99 jaar en dan uiteraard met recht op overdracht, verpacht te worden. Op de kaart (E), van 1832, van Hardwood, bij Aughrim, een complex van ruim 133 acre, zijn de beploegbare en de slechtere gronden verschillend ingetekend. Als men die kaart plaatst naast de lijsten (F) van de pacht, door de verschillende pachters van Hardwood betaald in 1843 en 1880, dan kunnen die leerlingen daar heel wat aan uitzoeken.

Enkele opdrachten zijn:

- ** — Taking into account the acreage and the above notes on quality consider which holding might be considered the best.
- Of the ten tenants listed in the 1832-survey list the three whose descendants or representatives are clearly identifiable in both the 1843 and 1880 rentals.

- In the case of these three express their rent increases over the period as percentages; could these be considered moderate or exorbitant?
- For the three work out the average rent per acre for either 1843 or 1880.
- The tenants are more regular with their rents in 1880; consider possible reasons."

Interessant is dat men in die facsimile's telkens weer aanwijzingen vindt voor het feit dat veel grootgrondbezitters poogden verbetering te brengen in het agrarisch bedrijf: "It would be advisable to send to the estate a good bull, ram and boar." Men trachtte ook pachters aan te moedigen met prijzen voor het goed draineren, mesten en wieden. Zelfs ging Charles Domville, de man die zulke hooghartige eisen aan zijn volk stelde ("he had the reputation of being a fair and enlightened landlord but he beleived in "running a tight ship" ") er toe over prijzen uit te reiken aan de pachtersvrouw die het beste kookte en aan "the best dressed labourer (as near estate dress as possible)". En zijn prijs voor kinderen met de beste wiskundecijfers brengt hem dicht in de

D. Notice by Sir Charles Domville to the labourers on his Santry estate regarding their dress, the maintenance of their cottages and their duty towards their employer, 1864.

I REQUIRE every Labourer to keep his Clothes clean and well mended, and to wear Laced Boots, Leather Gaiters to his knee.

Corduroy Breeches and Waistcoat, Neck Tie and Smock Frock, with Black Felt Hat.

I expect that any small Repairs his Cottage, &c., may require, he will himself make, such as nailing a Rail, or colouring a Breach in the Plaister, or repairing a Pane of Glass.

And also that he will keep his Garden, Cottage, Offices, &c., and the road along his Garden, or out-

side the Gate he has charge of, clean.

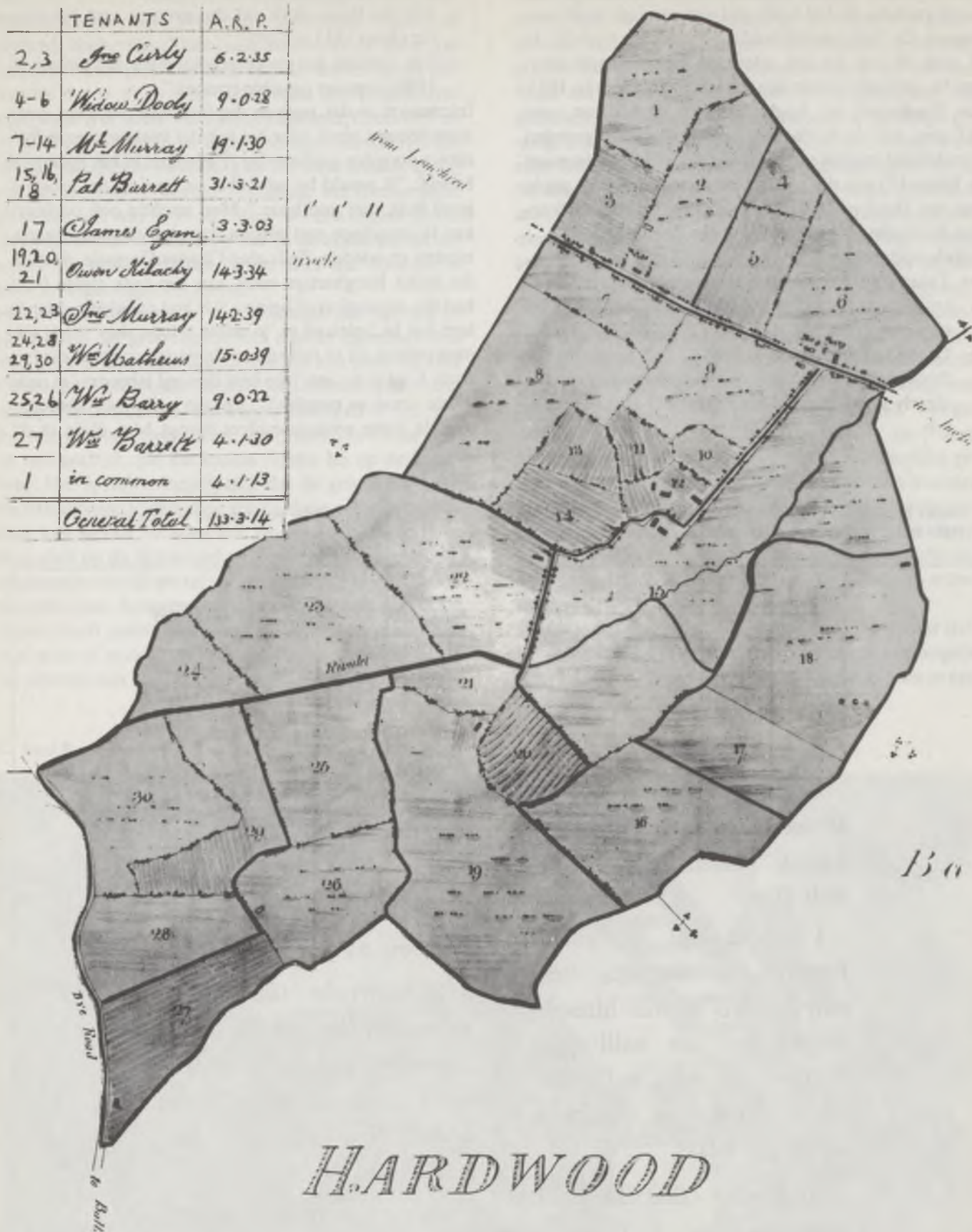
It is his duty to prevent any one, whether in my service or not, damaging my property, ill-using my animals, making short cuts, taking things, out of their places, and to let me know as soon as possible.

His whole time being mine, he is not to leave home without permission, as each man is liable to be called in at night, in case of fire, &c.

CHARLES DOMVILLE.

Santry House,
18th May, 1864.

	TENANTS	A.R.P.
2,3	<i>Jno Curly</i>	6.2.35
4-6	<i>Widow Dooly</i>	9.0.28
7-14	<i>W^c Murray</i>	19.1.30
15, 16, 18	<i>Pat Barrett</i>	31.3.21
17	<i>James Egan</i>	3.3.03
19, 20, 21	<i>Owen Kilachy</i>	14.3.34
22, 23	<i>Jno Murray</i>	14.2.39
24, 28 29, 30	<i>W^c Mathews</i>	15.0.39
25, 26	<i>W^c Barry</i>	9.0.22
27	<i>W^c Barrett</i>	4.1.30
1	<i>in common</i>	4.1.13
	<i>General Total</i>	133.3.14

E. Map of the townland of Hardwood on the Clonbrock estate by Edward Vaughan, 1832.

DENOMINATIONS.	TENANTS.	Arrears due 1 Oct. 1872	Half-year's Rent due 1 May 1873	Rent & Arrears	Rent & Arrears Received.	Arrears due.
Hardwood	Widow Dooley	-	10-	3-	10-	10-
"	Widow Barrett	-	3 25	6 40	3 25	3 25
"	Mt. Murray	-	4 -	7 15	7 15	-
"	Wm. K. Dooley	-	4 -	5 -	8 -	-
"	Widow Matthews	-	3 16 9	7 13 6	6 16 9	16 9
"	Patt. Barrett	-	4 10 -	9 -	9 -	-
"	James Ryan	4 -	1 -	12 -	12 -	-
"	Widow Dooley	-	1 -	2 -	10 -	10 -
"	John Murray	4 9 6	3 10 -	11 9 6	7 19 6	3 10 -
		8 9 6	29 9 2	67 2 10	57 13 8	9 9 2

DENOMINATIONS	TENANTS	Arrears to Nov. 1879	Half Year's Rent due 1 May 1880	Rent & Arrears	Rent & Arrears Received	Arrears due
Hardwood	Rep: Thos. Dooley	"	1 10 -	3 -	3 -	-
"	Rep: Ed. Barrett	"	3 -	6 -	6 -	-
"	Stephen Murray	"	3 15 -	7 10 -	7 10 -	-
"	Cath. Kilachy	"	4 15 -	9 10 -	9 10 -	-
"	Martin Barrett	"	7 -	14 -	14 -	-
"	Simon Sellars	"	4 -	8 -	8 -	-
"	Mary Matthews	"	4 10 -	9 -	9 -	-
		"	28 10 -	57 -	57 -	-

Copy case and opinion

12th February 1841.

Some years ago Earl Fitzwilliam built two school houses for the free use of his tenantry, one at Carnew and the other at Shillelagh, and paid the Salaries of the Schoolmasters, and Schoolmistresses appointed to teach these schools were under the special control and management of Mr. Challenor, and the Protestant and Roman Catholic Clergymen of the parishes, who have hitherto acted together in the most friendly manner for the promotion of the objects for which the Schools were built, and these Schools were not confined to any particular persuasion being altogether the bounty of his Lordship for the use of the tenantry generally upon that part of his estate.

G. Extract from case and opinion regarding tenantry schools built by Earl Fitzwilliam at Carnew and Shillelagh, Co. Wicklow, 1841.

buurt van die andere grondbezitters die scholen voor pachterskinderen hebben opgericht, vaak met de "Church of Ireland"-geestelijke én de rooms-katholieke pastoor beide (zie G) in het schoolbestuur.

In deze facsimile's en de commentaren erop kunnen wij lezen hoe zulke grondheren de salarissen van de onderwijzers van veel van zulke scholen voor hun rekening namen. Voorts wordt duidelijk hoe flink een aantal van hen in de beurs tasje bij de hulpacties tijdens de hongersnood, terwijl ze soms ook nog de emigratiekosten voor hun rekening namen voor diegenen die toen de ellende van het eiland gingen ontvluchten. Als men dat alles leest komt opnieuw de vraag naar voren hoeveel menselijkheid er overeind bleef staan in een systeem waar bepaalde ergerlijkheden in zaten vastgebakken. "Generalisations cannot be based on isolated accounts", dat wordt erkend in de commentaar op een document waaruit blijkt met hoe flinke bedragen enkele grootgrondbezitters bijdroegen aan "Famine relief". Maar daar wordt aan toegevoegd: "the records of most estates indicate that the contribution of the landed gentry for Famine relief was more general and more substantial than historians to date have tended to allow".

Men leest tenslotte met een glimlach hoe uit de knipselboeken die in Ierse landhuizen bewaard bleven blijkt dat het blad waaruit onze leerboeken de illustraties over de uitzetting van pachters trokken daar veel gelezen werd. "Another English paper popular from its foundation in 1842 was *The Illustrated London News*. This gave good coverage to Irish affairs at Times when Ireland was news such as in the period of O'Connell's monster meetings, the famine and the land agitation, and on such occasions its reporters were often accompanied by artists who recorded some of the happenings and personalities of the time in their drawings." Ik ben er niet in geslaagd na te trekken hoe het oorspronkelijk onderschrift bij het plaatje van die uitzetting luidde, maar de onderschriften die wij in de Nederlandse leerboeken aantreffen zullen er beslist geen letterlijke vertaling van zijn! Dat men zich in de landhuizen waar zo'n tijdschrift op de leestafel lag in de jaren veertig heel wat zorgen heeft gemaakt, en later wellicht nog meer, dat lijkt intussen wel zeker.

Maar de uitspraken van onze leerboeken over de algemeenheid, de doeltreffendheid en de afdoendheid van het verzet tegen het bestaand bestel zijn overigens

veel te ongenueanceerd. Men mag aannemen dat "The Landed Gentry" niet alleen hecht in het land geworteld was en veelal verlicht genoeg om door een persoonlijk voorbeeld een deel van de misère te verzachten, maar ook een groep die door haar kennis van zaken gedurende heel lange tijd de richting van het gevoerde beleid sterk heeft kunnen beïnvloeden. Misschien mag men zelfs zeggen dat ook na de politieke veranderingen die de twintigste eeuw heeft gebracht nog geen einde is gekomen aan de invloed van deze groep, die zo'n duidelijk stempel op het Ierse leven heeft gedrukt. Niet toevallig lezen wij in die "Jackdaw" ook dat veel van de scholen die door de grondbezitters werden opgericht

later "National Schools" zijn geworden, een schoolsoort die in de Ierse Republiek bepaald niet zeldzaam is. Een oud, wonderlijk en uniek mengsel van belangen- tegenstelling en belangengemeenschap tussen een grote katholieke en een kleine maar vermoedelijk nog wel invloedrijke anglicaanse groep bleef bovendien in de Ierse Republiek bewaard. Wanneer ik het milde, op tal van bronnen gebaseerde oordeel over "The Landed Gentry" in de "Jackdaw" plaats naast eigen waarneming dan lijkt het verantwoord te zeggen dat dat mengsel meer is dan een ten dode opgeschreven overblijfsel uit een voltooid verleden.

Noten

1. *Report of Anglo-Dutch Conference on History Textbooks*, held at Oxford Great Britain, 8-11 August 1978, published by Historical Association, 59a Kensington Park Road, London SE 11 4 JH, p.26, 31. Zie voor dit *Report* ook *Kleio*, 19. (1978) nr. 10, p. 928-929.
2. E. Rijpma, *De ontwikkelingsgang der historie*, IIIA (18e dr.), Groningen 1963, p.111, 114, 213, 215, 216, 335; A. Blonk, J. Romein, J.W. Oerlemans, *Hoofdwegen der Geschiedenis*, II, Groningen 1965, p. 100, 179, 180, 182, 244, 292; Novem, *Wereld in Wording*, III (7e dr.), 's Gravenhage 1961, p. 164, 165, 166; H.G.M. Wigman, *De Geschiedenis van de mensheid*, IV,

- Utrecht-Nijmegen 1961, p.157, 242, 243; W.J.M. Boonekamp, F.A. Kraat, W.H. Mannesse, *Memoriael*, II, Groningen z.j., p.130, 132, 133, 369, 370, 371, 372.
3. *Kleio*, 8 (augustus 1967) nr. 6, p. 179-182.
4. *Report of Anglo-Dutch Conference on History Textbooks*, p.22, 32.
5. Men zie *D.N.B.*, s.v. Theobald Butler.
6. *The Landed Gentry*, Facsimile Documents, Compiled in the National Library of Ireland, Kildare Street Dublin 2; Published by the Coordinating Committee for Educational Services Based on the Institutions of Science and Art. 1977.

Horst omstreeks 1900

*voor mijn vriend Walter Geurts
geboren te Horst op 6 april 1914*

De geleidelijke en gelijkmatige economische groei in Nederland tijdens de jaren 1850-1914 kenmerkte zich in het bijzonder door de industriële ontwikkeling. Was de periode 1850-1870 hiervoor een aanloopfase, na 1870 versnelde zich dit proces; toch werd het afgeremd door de agrarische depressie van ca. 1873 tot ca. 1895. Na 1895 trad de industrialisatie in een expansieve fase dank zij de internationale hoogconjunctuur. Nederland werd meegezogen in de economische voorspoed van Noordwest Europa.¹ Als primaire factoren voor de industrialisatie in Nederland kwamen, volgens De Jonge, in aanmerking "de toepassing van nieuwe produktiefuncties waarachter de ontwikkeling van de natuurwetenschappen alsmede een fundamentele verandering in het sociaal-culturele klimaat schuil gaat, de expansie van de buitenlandse afzet, de vergroting van de inkomsten uit N.O.-I., de bloei in de scheepvaartsector. De bevolkingsgroei was, evenals de kapitaalvorming, een accelerator, geen initiële impuls in het groeiproces hier te lande".²

Het politieke en socioculturele kader bevorderde deze ontwikkeling, in tegenstelling met ca. 1850 toen de rigiditeit van de standenmaatschappij de economische en sociale mobiliteit belemmerde.³

De relatieve voltooiing van een infrastructuur brak eveneens de zandstreken open. Toen tussen 1890 en 1910 de industrialisatie haar zenith bereikte manifesteerde deze zich niet alleen in de verschillende sectoren maar ook in de verschillende provincies. Regionale veelzijdigheid en economische integratie tussen Holland en de overige provincies waren opvallende verschijnselen van dit economisch groeiproces. Terwijl handel en scheepvaart zich in het bijzonder in de Hollandse provincies concentreerden ontwikkelden zich in de buiten-provincies de landbouwindustrie en verscheidene specialisaties in de nijverheid. De economische integratie van de gehele volkshuishouding werd hierdoor op een dynamische wijze bevorderd.⁴

De industrialisatie leidde tot verschuivingen in de beroepsstructuur. Was in 1849 nog 44% van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw en 24% in de nijverheid, in 1909 waren deze percentages 28 resp. 32. Tijdens deze periode steeg het percentage van de beroepsbevolking in de dienstensector van 29 tot 38.⁵ Het proces van economische groei was tevens een maatschappelijk transformatieproces: de standenmaatschappij werd doorbroken. Er kwamen ruimere mogelijkheden voor sociale mobiliteit, mede door de uitbreiding van het onderwijs en door de verandering van de onderwijsdoelstellingen. De emancipatorische kracht van de arbeidersvereniging, de verbetering van de openbare gezondheidszorg, de aanleg van technisch-hygiënische voorzieningen en de reële inkomensverbetering van

grote groepen der samenleving waren exponenten van dit economisch-maatschappelijk transformatieproces.⁶

Horst, gelegen in het Noordwesten van Limburg en met Venray en Sevenum behorende tot de Noordelijke Peel⁷, werd door deze ontwikkeling nauwelijks beïnvloed. Niettemin had het dorp een bewogen historie achter de rug. Tot 1543 behoorde het aan de graven respectievelijk hertogen van Gelre waarna het onder de Spaanse Habsburgers kwam. De vrede van Utrecht in 1713 en het verdrag van Rastatt in 1714 brachten het onder Pruisisch bewind tot de komst van de Franse troepen in 1794. In 1800 voegden de Fransen Horst en Sevenum samen tot één gemeente wat beide dorpen – in 1836 werden zij weer van elkaar gescheiden – hebben ervaren als pijnlijk en onwaardig. Na de Franse overheersing kwam Horst onder Nederlands bestuur. Bij het uitbreken van de Belgische opstand in 1830 plaatste Horst zich, zoals vrijwel geheel Limburg, aan de kant van de Belgen. Horst behoorde dan ook tot 1839 bij het Belgisch Koninkrijk.⁸ De integratie van Luxemburg en daarmee van Horst in Nederland na 1839 onderging men als een annexatie: de Limburgers opteerden heel duidelijk voor aansluiting bij België.⁹ Het Limburgse separatisme richtte zich, toen hereniging met België onmogelijk bleek, op de verkrijging van onafhankelijkheid binnen de Duitse Bond waaraan Limburg, met uitzondering van Maastricht en Venlo, in 1839 was toegevoegd. Vooral in 1848 kreeg het separatisme in bovengenoemde zin wind in de zeilen. De Hollandse publieke opinie vond afscheiding van Limburg overigens nog de beste oplossing. Donker Curtius typte Limburg in 1848 in de ministerraad als het "ellendige strookje land".¹⁰ Van Bosse, de minister van financiën en bij uitstek de represant van de Hollandse commerciële traditie, was Limburg liever kwijt dan rijk maar wel in ruil voor een voordelig handelsverdrag met Duitsland.¹¹

De integratie van Limburg in Nederland is een langzaam proces geweest, belemmerd enerzijds door het Hollandisme dat Limburg zag als een aanhangsel en anderzijds vertraagd door de Limburgse mentaliteit zelf die zich afzette tegen wat zij ervoer als Bovenmoerdijkse inmenging. Limburg (en ook Horst) is nog lang het "ellendige strookje land" gebleven.

Horst¹² kon omstreeks 1900 getypeerd worden als een agrarisch-autarkische gemeenschap. In zijn studie over de ontwikkeling van de landbouw in Horst, Sevenum en Venray heeft Claessens dat duidelijk aangetoond.¹³ Het autarkische karakter van Horst werd pas in de jaren negentig, en dan nog zeer langzaam, opengemaakt. De economische structuur evenwel bleef agra-

risch. Volgens de beroepstelling van 1909 was het percentage van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw in Horst 54,5.¹⁴ Voor Nederland, Limburg en Noord-Limburg waren deze cijfers resp. 28,41 en 46.

Tabel 1. Het percentage van de beroepsbevolking in Noord-Limburg werkzaam in de landbouw in 1909¹⁵

Mook	59	Meerlo	62
Ottersum	79	Broekhuizen	55
Gennep	16	Grubbenvorst	64
Bergen	65	Maasbree	48
Arcen-Velden	62	Kessel	77
Venlo	14	Venray	46
Tegelen	5	Horst	54
Belfeld	38	Sevenum	72
Beesel-Reuver	53	Helden	73
Wanssum	69	Meijel	75

Noord-Limburg had dus duidelijk een agrarisch karakter. Thurlings die de beroepsstructuur van deze regio uit 1909 met 1947 vergeleek concludeerde dat die van Horst en Venray praktisch geen verandering had ondergaan. Dar was wel het geval met alle andere bovengenoemde gemeenten.¹⁶

Tabel 2. Bewoonde huizen en bevolking volgens de woningtelling van 1899¹⁸

		bewoonde huizen	bevolking
wijk B	dorp Horst		
	Kazerne Kon. Marech.	1	23
	overige huizen	173	862
	totaal Horst-centrum	174	885
Buiten het centrum:			
Wijk A	Eiklenbosch, Konijns-warande, Melderslo		
	Broek, Hegelsom	195	1073
wijk C	Middelijk, Meeterik, Schadijk, Oostenrijk	183	990
wijk D	Afhang, Voor-America	139	720
wijk E	America	85	509
wijk F	Griendtsveen		
	Kon. Marech.	1	10
	overige huizen	63	382
	totaal buiten het centrum	666	3684
	totaal Horst	840	4569

Horst bestond uit de kerkdorpen America, Griendtsveen, Hegelsom, Melderslo en Meeterik die ieder kleine gemeenschappen waren: in 1900 bedroeg de totale bevolking van deze gehuchten 4569 inwoners.¹⁷ Volgens de woningtelling van 1899 waren de bewoonde huizen en de bevolking als volgt over de verschillende wijken verdeeld.

De kerkdorpen lagen, zeker voor die tijd, ver uit elkaar en zij waren moeilijk te bereiken. Een infrastructuur ontbrak. Jenniskens verhaalde dat nog $\pm$ 1900 de wegen zelfs soms zo slecht waren dat een onderwijzer uit Meeterik die les gaf in America "zelfs een hond als trekdiertje voor zijn fiets (heeft) moeten spannen".¹⁹ Op 30 januari 1914 behandelde de gemeenteraad een binnengekomen verzoek van de bewoners van Eiklenbosch en Voor-America waarin verzocht werd om de aanleg van een kiezelweg: het zandpad was onbegaanbaar geworden.²⁰ De burgemeester A.M.C. Esser (1913-1934) nam aan dat die weg slecht was maar, zo verzuchtte hij, "waar vindt men op 't oogenblik goede wegen?".²¹ Het raadslid G. van Daal meende dat de landbouwers zelf schuldig waren aan de slechte toestand van de "wegen". Vooral in deze tijd, van het jaar werden de opgevroren paden door de zwaar beladen boerenkarren vernield, zelfs geheel omgeploegd. Ook waarschuwde Van Daal voor al te lichtvaardige beloften van raadsleden aan de inwoners om de aanleg van een weg te bevorderen. De gemeentekas gedoogde dit niet en "dat toezeggen der Raadsleden deze of gene buurt een kiezelweg te bezorgen wekt ontevredenheid, omdat de betrokkenen meestal bedrogen uitkomen".²² In 1913 verklaarde de gemeente-arts voor het college van B. en W. dat Horst voor twee artsen, ook al werden Griendtsveen, Sevenum en Meerlo in de praktijk opgenomen, een te karig bestaan opleverde. Eén arts kon echter onmogelijk die praktijk verzorgen. Uithoeken als Schadijk, Eiklenbosch en America lagen te ver van Horst-centrum. De wegen waren slecht en zelfs met rijtuig of auto – en de arts bezat beide – was er geen beginnen aan. Daarentegen woonden juist in die uithoeken de rijke boeren. De meeste boeren in en rondom het centrum waren "van geringe finantieele draagkracht, waar, na langdurige ziekte beter de armenmeesters dan een bescheiden doktersrekening te pas komt".²³ Alleen het dorp Griendtsveen, geheel in het bezit van de Maatschappij Van der Griendt's Land-Exploitatie, bezat goede bekiezelde wegen.²⁴ Deze besloten gemeenschappen waren geheel op elkaar aangewezen. Dag in dag uit was er het noeste ritme van zware en vaak niet lonende landarbeid. Het café, de beugelbaan, de kermis en het vaak te uitbundige dorpsvertier op zondag onderbraken het eentonige bestaan.²⁵ De eigen gewoonten, levenswijze en opvattingen hanteerden de inwoners als criteria voor de beoordeling van anderen; wie ervan afweek was een "outlaw". Vreemden waren niet gewenst. In "Het goud van de Peel" (1909) – dat mede handelde over Horst –

verhaalde H.H.J. Maas (1877-1958) over de vrees van de bevolking gebrek aan werkvolk te krijgen wanneer De Peel zou worden opengesteld voor veenexploitatie. Het eigen boerenbedrijf zou er schade van ondervinden en misschien zelfs wel verdwijnen en "als er geen boeren waren, konden de dagloners, de burgers en de heren ook niet meer leven. De hele wereld bestond alleen van de boeren".²⁶ De intocht van vreemdelingen bracht ook andere gevaren met zich mee: de besloten gemeenschap werd opgebroken. Ouwerling vermeldde dat vreemdelingen ongewenst waren. Zij werden uitgenodigd en soms met stenen bekogeld.²⁷ Aan nieuwigheden had men een hekel; geboortigheid vierde hoogtij. Ouwerling achtte in 1908 onwetendheid de grote oorzaak van de omvangrijke criminaliteit.²⁸ In "Verstooteeling" (1907) beschreef Maas op een indringende wijze de afgestomptheid van raadsleden in de Noordlimburgse dorpen Venray, Horst, Deurne en Nederweert.²⁹ Meestertje pesten lag voor de hand. De wijsheid van de schoolmeester taxeerde men als onaanvaardbare pedanterie.³⁰ Uit de romans van Maas "Om de school" (1913) en "Jan van Houtum's schetsen van en over de Peel" (1901) bleek de onverschilligheid van B. en W. en de gemeenteraad in Peeldorpen ten aanzien van het onderwijs. Het salaris werd niet op tijd uitbetaald, het gebouw niet onderhouden, de wet-Kappeyne (1878) tegengewerkt en de verstrekking van leermiddelen met opzet getraineerd. Volgens Ouwerling kwam het voor dat de school ondanks herhaalde aanvragen een maand moest wachten op inkt en krijt.³¹ In "Jan van Houtum's schetsen" liet Maas van Knikken, patriarch van de gemeenteraad in het Peeldorp Veldheim, zeggen dat iedereen in zijn stand moest blijven. Onderwijs vond hij overbodig, want "daardoor deed het kind de slechte denkbeelden op, waardoor het later zich zelve en zijne medeburgers in het ongeluk stortte".³² Het schoolbezoek werd door de ouders niet gestimuleerd; integendeel, in tijden van oogst hielden de ouders hun kinderen gewoon thuis. Dat was vaak bittere noodzaak. Reeds in 1886 constateerde de Landbouwcommissie die een onderzoek instelde naar de toestand van de landbouw in Nederland dat in De Peel het schoolbezoek zeer ongeregeld was, maar "schier alle landelijke gemeenten gaan aan dit euvel mank".³³ Tijdens de raadsvergadering van 1 september 1914 stelde de burgemeester van Horst, onder de indruk van de pas uitgebroken wereldoorlog, voor de herfstkermis niet te houden wegens de "onrustige ernstige tijden".³⁴ Wel zag hij graag dat de school gewoon doorging. Essers poging werd van tafel geveegd. De machtige wethouder J. Drabbels vond dat de school best gesloten kon worden. Het was immers de rooitijd voor de aardappelen en hadden de ouders daarbij hun kinderen niet hard nodig? De vergadering was het met Drabbels volledig eens.³⁵

Esser vond overigens het meer uitgebreid lager onderwijs (mulo) voor Horst onzin. Het gaf meer lasten dan lusten. De lagere school diende volksschool te blijven

en "de kinderen der lagere maatschappelijke klassen moeten daar vinden wat ze absoluut moeten kennen. Fransch en Duitsch is niet noodzakelijk".³⁶ Wilde men verder studeren dan achtte de voorzitter en met hem de raad de patronaatstekenschool toereikend. Vonden de ouders dat nog weinig dan stuurden zij hun kinderen maar naar elders.³⁷ En dat kwam er dikwijls niet van. Nog in de jaren 1950-1954 bleek in Horst dat 66% van de mannelijke leerlingen die de lagere school verlieten geen voortgezet onderwijs volgde. Dat was van alle gemeenten, in tabel 1 genoemd, het hoogste percentage; het gemiddelde bedroeg 38,8%.³⁸

De kwaliteit van het onderwijs viel in Horst niet altijd te loven evenmin de behuizing van de school. De schoolcommissie rapporteerde in 1903 gunstig over het onderwijs in Griendtsveen, America en Meeterik. Op de dorpsschool in het centrum deugden evenwel twee onderwijzers niet voor hun taak. Eén van hen was zelfs volslagen onbekwaam geworden om les te geven en zou eigenlijk gepensioneerd moeten worden. De schoolopziener kwalificeerde in 1914 de behuizing van de lagere school in Horst-centrum als onvoldoende. De school was veel te klein en de schoollokalen verkeerden in een slechte toestand.³⁹ Dat gold overigens niet alleen voor Horst. Voor de Enquêtecommissie van 1890 verklaarde A. van der Loeff, inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht in Noord-Brabant en Limburg dat in beide provincies vele schoollokalen niet geschikt waren voor het volgen van onderwijs.⁴⁰

Naast het openbaar lager onderwijs – het mulo kwam, ondanks Esser, in Horst toch van de grond – beheerden de zusters Ursulinen en de Liefdeszusters in Horst particuliere bijzondere scholen; in 1914 volgden hieraan 345 meisjes het onderwijs van wie velen in pensioonaat.⁴¹ De zwakke financiële draagkracht van de gemeente bleek uit het aantal leerlingen dat kosteloos onderwijs ontving. De gemeenteverordening van 26 juni 1910 had een glijdende schaal van schoolgeldheffing ingevoerd. De aantallen van hen die daarvoor in aanmerking kwamen zijn niet te achterhalen. Wel van hen die kosteloos onderwijs ontvingen. Volgens die verordening werd verlengd de bepaling dat ieder die onderwijs volgde schoolgeld moest betalen met uitzondering "van bedelden en van, schoon niet bedeld, onvermogen zijn".⁴² In 1900 was deze categorie zeer omvangrijk: 68,2% van de leerlingen genoot kosteloos onderwijs.⁴³

Over het absolute en relatieve schoolverzuim zijn geen kwantitatieve gegevens beschikbaar. Het laatste moet groot geweest zijn soms vanwege de afstand tussen boerderij en school maar vaker door de inschakeling van het schoolkind in het boerenbedrijf of, ten tijde van de veenexploitatie, in de turfwinning. De leerplichtwet van 1901 verminderde het relatieve schoolverzuim aanmerkelijk, hoewel in de oogsttijd de kinderen gewoon thuis werden gehouden. Het gemeenteverslag van Horst over 1905 noemde het relatieve schoolverzuim zeer gering. Het grootste effect van de leerplichtwet

echter was het rendement van het gevolgde onderwijs. Terwijl vóór de wet het percentage kinderen dat alle klassen doorliep slechts 40% bedroeg klom dat na de wet op tot 90%.⁴⁴ Een bewijs dat het Horst na 1900 beter ging was de daling van het percentage leerlingen dat kosteloos lager onderwijs volgde. In de periode 1900-1914 verminderde dat van 68,2 tot 37,7%.⁴⁵

De reactie van de gemeenschap op een week lang en hard werken was soms buitensporig. Behalve op zondag sprong men uit de band tijdens feest- en kermisdagen. De romans van Maas en Ouwerling gaven hiervan een schrijnend beeld. Maas schreef dat het met de bevolking in De Peel op den duur wel beter ging "maar dat de achterlijkheid, de onderontwikkeling, het vechten en de dronkenschap van de plattelandsbevolking nog lang bleven voortduren".⁴⁶ Van den Dam en Lucassen wezen er in hun biografie over Maas op dat het door Maas opgeroepen beeld van het leef- en werkklimaat in De Peel vergelijkbaar was met dat van het Brabantse Kempenland door Barentsen beschreven.⁴⁷ Criminaliteit in dronkenschap begaan werd daar evenals in De Peel minder zwaar veroordeeld dan in nuchtere toestand.⁴⁸ Deckers in zijn studie over de landbouwers op de zandgrond in Noord-Brabant merkte op dat dronkenschap en straatschenderijen tijdens de kermis voortdurend voorkwamen, niettemin was de Brabantse boer "goed en zacht van natuur".⁴⁹ In zijn roman "Uit de donkere gewesten" vermeldde Ouwerling dat in De Peel het drankmisbruik onrustbarend toenam: "kermisen, jaarmarkten, vastenavondsdagen, gewone Zon- en Maandagen zijn dagen van walgelijke, dierlijke dronkemanstoeeneelen en gruwelijke vecht- en moordpartijen".⁵⁰ In "Het goud van de Peel" schreef Maas dat gedurende de kermistijd door de inwoners werd "gezoopen, zoveel als ze maar door de keel konden krijgen".⁵¹ Het aantal tappunten was vrij groot. Meeterik bijvoorbeeld, dat volgens de volkstelling van 1899 278 inwoners telde, bezat ca. 10 café's.⁵²

Op 6 augustus 1916 schreven voorzitter en secretaris van het Kruisverbond afdeling Horst aan B. en W. "dat op Zon- en Feestdagen des avonds voor sluitingsuur der café's veel en steeds meer alcohol gedronken wordt".⁵³ De gewoonte waaraan ook jeugdige personen zich overgaven kon onrustbarend genoemd worden. In 1920 constateerde het Kruisverbond dat het jenevergebruik nog steeds toenam, in Horst-centrum vooral tijdens de loting voor de nationale militie, kermis- en marktdagen, "welke drinkzede zich uitbreidt en een verderfelijke volksgewoonte dreigt te worden, die noodwendig tot verval der openbare zede moet leiden".⁵⁴ Straatschandaaltjes en ordeverstoring waren dan aan de orde van de dag; vechtpartijen, messenstekerij en zelfs doodslag niet van de lucht. Groepen jongeren maakten, aangeschoten of geheel dronken, de kerkdorpen onveilig. Zelfs schoolkinderen gingen zich hieraan te buiten. Blijkens de politieverordening van 14 augustus 1903 had Horst veel van hen te lijden, zo zelfs dat in artikel 22 lid g werd opgenomen dat het verbo-

den was "kwaadaardig aan bellen te trekken of daarop te drukken, op deuren te kloppen, op gebouwen te schrijven of te krassen".⁵⁵ Criminaliteit en zedeloosheid beleefden pieken tijdens de kermis- en maaitijd. Horst had ook te lijden van opererende benden bedelaars die geweld niet schuwden. In september 1914 werd ter bestrijding van deze in verscheidenen kerkdorpen van Horst een burgerwacht opgericht.⁵⁶ De Koninklijke Marechaussee in Horst en Griendtsveen kon, gezien hun functionele inzet voor de gehele streek, hieraan weinig doen. Nog minder het politionele apparaat van Horst zelf dat in 1914 uit één nachtwacht en één veldwachter bestond. In de raadsvergadering van 29 mei 1914 werd uitvoerig van gedachten gewisseld op welke wijze de gemeenteveldwachter Bovens moest worden uitgerust voor zijn taak. Wegens de grote afstand tussen de gehuchten maakte Bovens veel gebruik van een fiets die praktisch was versleten. De raad keurde de aanschaf van een nieuwe fiets voor Bovens goed. Bovendien kreeg hij jaarlijks f 25 voor het onderhoud daarvan. Raadslid F. Thomeer pleitte voor de aanschaf van een hond. Deze zou in voorkomende gevallen van dreigende ordeverstoring meer schrik inboezemen dan de verschijning van Bovens op zijn rijwiel.⁵⁷

De economische structuur van Horst was, zoals wij zagen, agrarisch. De aard van de agrarische sector werd in het bijzonder bepaald door het gemengd kleinbedrijf. Nog in 1910 bezaten in Venray, Horst en Sevenum de meeste boeren niet meer dan 1 tot 5 ha. grond.⁵⁸ Mechanisatie, rationalisatie en produktie voor de markt waren hierdoor praktisch onmogelijk. De voornaamste produkten van het gemengd bedrijf waren rogge, haver, aardappelen, boekweit en voedergewassen (knolrapen en mangelwortels). De opbrengst diende het vee en de eigen consumptie. De boer hield vee voor levering van mest, boter en voor de verkoop. Het eerste was onmisbaar voor de landbouw en bepaalde de opbrengst van de akkers. Het tweede artikel, de boter, leverde de tegenwaarde voor de bij de winkelier gekochte winkelwaren. Vee ten verkoop aangeboden – de handel was weinig omvangrijk en werd belemmerd door veeziekten, daaruit resulterende invoerverboden en protectionistische maatregelen in het algemeen – bracht de boer soelaas bij het doen van grotere uitgaven. Het houden van varkens en kippen geschiedde eveneens ten bate van de eigen gezinshuishouding. Eieren waren, evenals de boter, tegenwaar voor de door de winkelier verkochte levensbenodigdheden.⁵⁹

De omvang van de bedeling liep recht evenredig aan de economische situatie van het gemengd bedrijf. Mislukking van rogge- en aardappeloogst betekende barre elende en grote schulden bij de winkelier. Dat kwam ook nog voor na 1900 toen de economische omstandigheden van Horst zich aanmerkelijk verbeterden door inschakeling in het marktverkeer. In 1914 had de rogge-oogst schade geleden door de nachtvorst en voor de veehouders was het jaar niet gunstig door de hoge prij-

zen van de veevoedergewassen. De winkelstand onder- vond daarvan groot nadeel, daar de winkeliers "ge- drukt gaan door de gewoonte om op crediet te verko- pen".⁶⁰ Winkelnering waarover Maas o.a. in zijn roman "Verstooteling" vertelde kwam in Horst in 1914 niet meer voor. Wel had de Maatschappij Van der Griendt's Land-Exploitatie in eigen beheer een winkel, bakkerij, café en slagerij maar verplichting tot kopen bestond er toen niet meer.⁶¹

De gemeenteverslagen leverden onvolledige gegevens op voor de bepaling van de omvang der bedeling. Het totaal aantal personen dat van de bedeling afhankelijk was viel niet te berekenen daar alleen armlastige hoof- den van huisgezinnen werden vermeld. In een zuiver agrarisch gebied blijft bovendien de armoede zelf vaak verborgen achter het specifieke karakter van de gezins- huishouding. In tijden van werkloosheid kwamen arbei- ders moeilijk voor bedeling in aanmerking daar "de meesten gedeeltelijk hun bestaan (vonden) in de op- brengst van een akkertje".⁶² Brood werd zelf gebakken, boter gekarnd en vaak had men ook wel een boom- gaardje.⁶³

Het rendement van het gemengd bedrijf steeg tegen het einde van de jaren negentig aanzienlijk niet alleen om- dat Horst baat vond bij de internationale hoogconjuc-

tuur van na 1895 maar ook bij de veldwinnende coöpe- ratieve beweging. Krachtig ontwikkelde zich deze in de zuivelbereiding.⁶⁴ De afzet van eieren werd eveneens coöperatief ter hand genomen. De zuivelprodukten kwamen nu op een vrije markt waar op dat moment bovendien de prijzen gunstig lagen. Zoals in Noord- Brabant raakte het ook in Limburg meer en meer in onbruik dat de winkelier prijsbepalend optrad. Deze liet voorheen de prijs niet afhangen van de kwaliteit van de boter — waarmee op grote schaal werd geknoeid — maar "van de hoeveelheid bij hem gekochte waren".⁶⁵ De coöperatieve beweging bevorderde de kwaliteit van de zuivelprodukten. De magere ondermelk die de boer terugkreeg als afvalstof bleek daarnaast zeer geschikt te zijn voor de mesterij van varkens. Landbouwproefvel- den, onderwijs en de werkzaamheden van de Limburg- se Landbouwbond hadden een heilzaam effect op de rentabiliteit van het agrarisch bedrijf. De kwaliteit van het vee verbeterde eveneens aanzienlijk.⁶⁶

Horst kreeg een particuliere stoomzuivelfabriek in 1892. Het aantal daarvan groeide tot 7 in 1901. In 1907 werden deze opgenomen in een coöperatieve stoom- zuivelfabriek.⁶⁷ Revolutionair was ook de toepassing van de kunstmest. Zowel de opbrengst als het areaal zelf werd vergroot. Hoewel de boeren in Horst in de ja-

Tabel 3. Industrie en ambacht in Horst in 1907.⁷⁵ (naar een fotokopie van het origineel)

In de gemeente aanwezige fabrieken, met vermelding van het getal arbeiders en hunne werkloonen:

FABRIEKEN NAAR SOORTEN	Arbeiders	werkloonen	aanmerkingen
1 Olie-meelmolen	5 mannen boven 16 jaar	f 1 per dag	stoom
7 meelmolens	ieder 2 werklieden boven 16 jaar	f 1 per dag	5 wind. 2 stoom
1 fabriek v zijden stoffen	2 mannen boven 16 jaar	f 1 per dag	weefstoelen
1 fabriek v wollen en katoe- nen stoffen	18 mannen boven 16 jaar	f 1 per dag	stoom
1 ververij	6 mannen boven 16 jaar	f 1 per dag	stoom
1 turfstrooisel fabriek van Van der Griendt	60 mannen boven 16 jaar	f 1,50 per dag	stoom
1 turfbrikettenfabriek van id.	20 mannen boven 16 jaar	f 1,50 per dag	id
1 houtzagerij van id.	8 id	id	id
1 smederij van id.	10 id	id	id
1 turfstrooisel fabriek van Steegh en Esser	20 id	id	id
4 houtzagerijen	13 id	f 1,— à f 1,20 per dag	stoom
1 smederij	3 id	f 1	id
1 sigarenfabriek	8 id	id	id
3 zuivelfabrieken	16 id	f 1 à f 1,20 per dag	id
1 stoomgraanmolen	2 id	f 1 per dag	id

Ambachten

18 broodbakkers, 5 bierbrouwers, 26 metselaars, 21 kleermakers, 42 wevers, 90 winkeliers, 21 schoenmakers, 18 tim- merlieden, 9 hoefsmeden en 10 klompenmakers.

ren vijftig naast de stalmest de perugano (gedroogde vogelmest uit Peru) gebruikten gaf toepassing van Chilisalpeter, kainiet en Thomasslakkenmeel in het laatste kwart van de 19de-eeuw mogelijkheden voor groter rendement en uitbreiding van de grond.⁶⁸ Toen het gebruik van kunstmest gemeengoed werd en vergemakkelijkt door coöperatieve inkoop namen de privé-ontginningsactiviteiten van de boeren sterk toe. Daarvóór waren deze onmogelijk doordat de omvang van het areaal beperkt moest blijven door de afhankelijkheid van organische mest. Het areaal bouw- en grasland nam na 1900 in Horst zeer snel toe, dat van de woeste gronden dus af. Bedroeg het aantal ha. bouw- en grasland in 1900 resp. 1537 en 912 en dat van de woeste gronden 3600, in 1914 waren deze cijfers 2325, 1414 en 2151 ha. Grote ontginningen werden na 1900 ook verricht door de Maatschappij Van der Griendt's Land-Exploitatie.⁶⁹ De gouden tijd van de turfwinning was toen voor de grootverveners voorbij. Wel kwam in de turfexploitatie nog een opleving tijdens de eerste wereldoorlog door het gebrek aan de brandstof steenkool, maar na 1918 werd turfwinning steeds minder lonend.⁷⁰ De familie Van der Griendt legde zich toe op landontginning, turfstrooisel- en turfbrikettenfabricage. Ook exploiteerde zij een houtzagerij en smederij. Naast Van der Griendt bezat de firma Steegh en Esser uit Venlo een turfstrooiselfabriek.⁷¹

Tuinbouw en boomkwekerijen begonnen zich tegen het einde van de 19de-eeuw eveneens te ontwikkelen. Volgens Claessens oriënteerde de tuinbouw zich in Horst pas na 1900 op de markt.⁷² Men moet dat zeker niet te omvangrijk voorstellen. Het gemeenteverslag van 1905 deelde over de tuinbouw mee dat deze zich bepaalde "tot eigen gebruik uitgenomen 4 hectaren snijbonen en 2½ hectaren asperges".⁷³ Na 1910 nam het areaal van de tuinbouw toe. Men ging zich ook toeleggen op de teelt van komkommers, doperwt en bonen. Na 1920 zou de tuinbouw in Horst met specialisaties in klein-fruit, champignons en asperges uitgroeien tot een van de belangrijkste bestaansbronnen.⁷⁴

De nijverheid in Horst bestond voor het grootste deel uit het verzorgend ambacht. Met de groei van de bevolking en de gunstige conjunctuur nam ook de produktie van de consumptiegoederen toe. Daarnaast werd de structuur van de nijverheid bepaald door wel en wee in de agrarische sector. De nijverheid was hoofdzakelijk ambachtelijk van aard. Midden- en grootbedrijf trof men alleen aan in de zuivelfabricage, in een fabriek van wollen- en katoenenstoffen en in de turfstrooisel- en turfbrikettenfabricage.

De textielindustrie die vroeger in Horst niet onbelangrijk was zou in de volgende jaren nog sterker inkrimpen. Daarmee raakte de spotnaam "dreumels" in de vergetelheid.⁷⁶ Blijkens de tabel bewoog het loonniveau zich tussen f 1 en f 1,50 per dag. Het gemiddelde dagloon in Nederland was toen f 1,77. Voor de berekening van het mediane loon waren geen gegevens beschikbaar. Over het reële inkomen kan niet veel gezegd wor-

den. Lag het brutoloon in Horst lager dan de gemiddelde Nederlandse verdienste, waarschijnlijk zal het reële inkomen van de arbeider in Horst hoger hebben gelegen dan dat van zijn collega in de stad.⁷⁷

Ofschoon de huwelijksfrequentie in Limburg en Noord-Brabant beneden het rijksgemiddelde lag was de huwelijksvruchtbaarheid er het grootst. Velen hadden echter geen kans op een boerderij noch konden zij elders werk vinden; zij bleven dan ook ongehuwd. Het agrarisch-ambachtelijk huwelijkspatroon, door Hofstee beschreven, werd omstreeks 1900 doorbroken door de verbeterde bestaansmogelijkheden.⁷⁸ Kon men deze niet in het dorp of in de naaste omgeving vinden dan trok men weg. De migratiesaldi van Horst na 1900 zijn negatief; vooral jonggehuwden verlieten het dorp. De groei van de bevolking werd bepaald door het geboortenoverschot; dit was door de hoge sterfte klein. Van 1910 tot 1919 nam de bevolking van Horst toe van 5509 tot 6579 inwoners.⁷⁹

De sterfte in Horst was het grootst onder de jeugdige leeftijdscategorieën: 0-1, 1-4, 5-13 en 14 tot en met 19 jaar, hoewel afnemend in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Bedroeg tijdens 1875-1879 de sterfte onder bovengenoemde leeftijden nog 38,7% van de totale sterfte in 1895-1899 was dat percentage gedaald tot 30 maar in 1914 weer geklommen tot 35.⁸⁰ Het hoge sterftepercentage onder jeugdige bevolkingsgroepen kwam voort uit de grote zuigelingensterfte. In geheel Noord-Brabant en Limburg was deze omstreeks 1900 nog vrij hoog.

Tabel 4. De sterfte beneden het jaar op 100 levend geborenen.⁸¹

	1880-1884	1904-1908	1909-1913
Noord-Brabant	21,48	18,01	15,81
Gelderland	14,71	12,42	10,45
Zuid-Holland	23,98	11,88	8,99
Noord-Holland	20,34	10,75	8,10
Zeeland	20,72	13,82	12,21
Utrecht	22,54	13,50	10,03
Friesland	13,18	8,34	6,57
Overijssel	14,15	12,12	10,17
Groningen	13,19	9,96	8,99
Drente	12,32	10,50	9,29
Limburg	15,87	17,28	15,89
het Rijk	19,09	12,63	10,43
Horst	11,20	10,90	12,25
Sevenum	13,51	13,38	11,41
Helden	13,92	8,50	11,20
Venlo	19,53	15,36	12,60

Ten aanzien van de differentiatie in het sterfteniveau moet nog veel worden onderzocht. Een oorzaak was wellicht de grotere traditionele bepaaldheid gekoppeld aan achterstand of stagnatie in de sociale en economi-

sche structuur.⁸² Vergeleken met Limburg, andere provincies en het Rijk waren de sterftepercentages voor Horst in de periode 1880-1884 en 1904-1908 vrij gunstig, maar in de jaren 1909-1913 slecht.

De vraag waaraan de mensen stierven is moeilijk te beantwoorden. De verslagen van het Geneeskundig Staatstoezicht in de periode 1875-1900 en de statistieken van de sterfte na 1901 hanteerden herhaaldelijk een andere nomenclatuur. Ook waren de doodsoorzaken soms uiterst grof gerubriceerd. Daar kwam bij dat zeker vóór 1900 de diagnostiek van een twijfelachtige waarde was door de onvoldoende ontwikkeling van de aetiologie. Ook werd de parasitaire aard van vele ziekten of niet onderkend of men weigerde deze te onderkennen. De sterftestatistieken moeten dus met voorzichtigheid worden gebruikt: de rubriek "onbekend" is ook veel te omvangrijk.⁸³ Hanteert men niettemin met voorzichtigheid enkele doodsoorzaken dan valt op dat in Horst vele sterfgevallen toegeschreven konden worden aan gebrekkige ontwikkeling, lichaamsschwakte, keel- en longtering. In de jaren 1885-1889 omvatte de sterfte hieraan 23,18% van de totale sterfte; in 1914 was dat percentage niet gedaald.⁸⁴ Sterfte aan ademhalings- en spijsverteringsorganen kwam eveneens veel voor. Voor de periode 1885-1889 bedroeg het percentage hiervan op de totale sterfte 17,79; in 1914 was dat zelfs opgelopen tot 19,41.⁸⁵ Difterie, roodvonk en tyfus werden veelvuldig geconstateerd maar eisten verhoudingsgewijs weinig slachtoffers. Vele mensen stierven zonder geneeskundige behandeling. In Horst was dat aantal dramatisch hoog: tijdens de jaren 1875-1880 nl. 42% van de totale sterfte. Voor Limburg en het Rijk waren deze cijfers resp. 8 en 5%. Met name stierven toen in Horst vele zuigelingen zonder geneeskundige behandeling, maar liefst 70% van de totale zuigelingensterfte. Limburg en het Rijk kenden veel lagere percentages, nl. 11 en 8,3. In de loop van de volgende jaren kwam er wel een aanzienlijke verbetering maar toch bleef dit percentage hoog: voor de jaren 1895-1899 bedroeg dat 36. Voor Limburg en het Rijk waren deze percentages resp. 4 en 8.⁸⁶

De geneeskundige voorzieningen lieten in Horst lang te wensen over. Wij zagen reeds dat de gemeente-arts in 1913 stelde dat hij onmogelijk de verafgelegen dorpen kon bedienen. De vroedvrouw die Horst toen had was oud en ziek. Op 30 januari werd bovendien op verzoek van de inspecteur van gezondheid haar instructie gewijzigd. Zij mocht vanaf die tijd een kraamvrouw slechts één maal bezoeken. Anders hield zij geen tijd over voor spoedgevallen. De vroedvrouw kon niet fietsen; zij moest dus worden gehaald. Vaak was dat — gezien bovenstaande cijfers — te laat.⁸⁷ De meeste inwoners waren bovendien niet bereid of in staat geld uit te geven voor dokter of kraamvrouw. De buurvrouwen namen de zuigelingen zorg wel op zich. Dikwijls stonden ze als kwade feeën aan de wieg als het kind ziek was, want "een dokter hoefde niet gehaald te worden, dokters wisten van kleine kinderen niks".⁸⁸ Wel begon het

Groene Kruis afdeling Horst na 1910 steeds meer aandacht te schenken aan pre- en postnatale zorg.⁸⁹

Met de technisch-hygiënische voorzieningen was het droevig gesteld. Horst bezat in 1914 nog geen waterleiding. Het pomp- en putwater was niet altijd van goede kwaliteit. Daarin stond Horst overigens niet alleen. Kam constateerde voor Deurne c.a. een volstrekt onvoldoende watervoorziening.⁹⁰ In 1892 werd door de geneeskundige raad van Limburg en Oostelijk-Noord-Brabant de kwaliteit van het water slecht genoemd. De woningen hadden te weinig lucht en licht en de raad schrok van de fysionomie van de zuigeling: "kinderen, weinige maanden oud, met een gerimpeld gelaat en diepe vouwen in het voorhoofd, in hoge mate vermaerd, geheel het beeld vertoonende van den ouden man, van den grijsaard; met over het gehele lichaam gezwollen klieren, en dikke buiken, je ontmoet ze daar tegelijk met anderen, die op het bleek vaalgeel gelaat het kenmerk dragen van slechte sappen en bedorven bloed".⁹¹

Het gemeenteverslag van 1915 deelde overigens mee dat het pomp- en putwater over het algemeen van goede kwaliteit was "met uitzondering in de veenderijen".⁹² Niettemin moet Horst buitengewoon smerig zijn geweest. De politieverordening van 1903 werd voortdurend met voeten getreden. In strijd met de verordening werd in het openbaar geslacht, mest en faeces op de straten neergegoot en liet men huis-stal-of ander vuilwater door de open goten weglopen. Vaak dreeven op het oppervlaktewater in poelen, sloten en goten allerlei krengen of ingewanden van dieren.⁹³ Horst was volgens de gezondheidswet van 1901 aangesloten bij de gezondheidscommissie regio Venray.⁹⁴ Horst gaf voor het werk van deze commissie een jaarlijkse bijdrage van f 135,46 op een bevolking van 5924 inwoners.⁹⁵ In 1914 deelde het verslag van de gezondheidscommissie mee dat in Horst de reiniging van de goten veel te wensen over liet; immers, "verzameling van huisafval en vuil wordt nog steeds aangetroffen en zal niet ophouden zolang geen reinigingsdienst van gemeentewege is ingesteld".⁹⁶ Er werd door de gezondheidscommissie op toegezien dat alle vlees van geslachte of gestorven dieren werd gekeurd maar in deze landelijke gemeente was dat onbegonnen werk. Niet alle vlees kon derhalve aanbevolen worden voor de consumptie. De varkensslachterij was zelfs fnuikend voor de gezondheid: deze spotte "met alle eischen der hygiëne".⁹⁷ Het slachtwater werd via een open goot naar de kom der gemeente afgevoerd en verspreide een verpestende stank. De slagerij lag bovendien in de "onmiddellijke nabijheid eener Bijzondere School".⁹⁸ Ook de zuivelfabrieken loosden hun afvalwater op de open goten.⁹⁹

Pas diep in de twintigste eeuw zou Horst een gezond leef- en werkklimaat krijgen. Nog op de lofrede van burgemeester Van Grunsven over zijn dorp in 1935 zou men heel wat kunnen afdingen.¹⁰⁰ Tegelijkertijd zou men meer perspectief kunnen geven aan het transformatieproces dat ook Horst na 1900 onderging en dat bij

mij nog teveel in nevelen bleef gehuld. Zou Walter dat zelf willen doen?

Vóór mij lag De Peel op een namiddag in de lente van 1978. De stilte en de natuur strekten zich eindeloos uit. Aan de einder onderscheidde ik Horst, de contouren

van de Lambertuskerk en ik vermoedde Melderslo en Hegelsom, America, Griendtsveen en Meeterik. Ik rook het buntgras, zag de zonnedauw en hoorde de balts van het korhoen. In de blauw-wit gevlekte hemel vloog zoekend naar zijn prooi, in kleiner kring, de sperwer.

Noten

1. J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Amsterdam 1968, herdrukt Sun-Nijmegen 1976; R.W.J.M. Bos, "Van periferie naar centrum; enige kanttekeningen bij de Nederlandse industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw", in P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (red.), *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, 2 dln. Den Haag 1977, deel II, 68-92; Joh. de Vries, "Economische groei en industrialisatie in Nederland 1850-1914", in: *Maandschrift Economie*, 33 (1968-69) 118-128; J.H. van Stuijvenberg (red.), *De economische geschiedenis van Nederland*, Groningen 1977.
2. De Jonge, *Industrialisatie*, 358.
3. Th. van Tijn, "Voorlopige notities over het ontstaan van het moderne klassebewustzijn in Nederland", in: Geurts en Messing (red.), deel II, 129-143; Th. van Tijn, "Het sociale leven in Nederland 1844-1875", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 12, Haarlem 1977, 131-166.
4. J.A. de Jonge, "The Role of the outer Provinces in the Process of Dutch Economic Growth in the nineteenth century", in: Geurts en Messing (red.), deel II, 51-67.
5. De Jonge, *Industrialisatie*, 296; 13e Algemene volkstelling 31 mei 1960, deel 10c, 10, 11.
6. De Jonge, *Industrialisatie*, passim; J.P. Windmuller/C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, Utrecht-Antwerpen 1977; G. Harmsen en B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging*, Nijmegen 1975.
7. J.F.R. Philips, "De landbouw in een statische maatschappij, 1815-1875", in: J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen, Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, (Assen 1965) 130, 131; G.C.P. Linssen, *Verandering en verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1839-1914*, Tilburg 1969, 76.
8. W. van Mulken, "Korte geschiedenis van het plaatselijk bestuur", in: Dez. *Inventaris van de archieven der Gemeente Horst 1579-1939*, (Maastricht 1977), 9-53; W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen. Beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg*, (2 dln. Assen 1974), deel II, 55e.v.
9. J.C. Boogman, "De politieke ontwikkeling in Nederland 1840-1874", in *AGN* 12 (1977), 341; J.C. Boogman, "Achtergronden en algemene tendenties van het buitenlandse beleid van Nederland en België in het midden van de XIXe eeuw", in: *BMHG* 76 (1962), 48.
10. Boogman, *Achtergronden*, 52; Boogman, *AGN*, 340-343.
11. Boogman, *Achtergronden*, 52; Boogman, *AGN*, 342.
12. Gemeentearchief Horst (GAH) no. 1959, p. 4. — Volgens de politieverordening van 14 augustus 1903 was Horst verdeeld in 6 wijken, vergelijk hiervoor tabel 2. Voor de volledigheid: wijk B (Horst-centrum) bestond uit de volgende straten: Nieuwstraat, Herstraat, Kerkstraat, Veestraat, Markt, Steenstraat, Veemarkt, Waterstraat, Vlies, Loevestraat.
13. Th.J.A.H. Claessens, "De ontwikkeling van de landbouw in Venray, Horst en Sevenum (1850-1914)", in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* VI, Maastricht 1962 (uitgegeven door het Sociaal Historisch Centrum van Limburg) 103-181.
14. Claessens, *Ontwikkeling*, 166; *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*, nieuwe volgrees no. 167. Uitkomsten der beroepstelling 31 december 1909, deel I, (Den Haag 1912) 141-142 Horst; 13e Algemene Volkstelling, zie noot 5.
15. Zie noot 14; Th.L.M. Thurlings, *Schets van de sociaal-economische structuur van Noord-Limburg* Venlo 1958, 19. Zie ook W.J. Droesen, *De gemeentegronden in Noord-Brabant en Limburg en hunne ontginning*, Roermond 1927.
16. Thurlings, a.w., 20.
17. P.A.M. Hendriks (red.), *Horst in oude ansichten*, Zaltbommel 1971, 3; GAH no. 514, verslag gemeente 1900, 3.
18. *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*. Nieuwe volgrees no. 3. Uitkomsten woningtelling 1899, Den Haag 1901, 25; GAH no. 1959, politieverordening 14 augustus 1903, 4 e.v.
19. P.J. Jenniskens, "Sociaal-historische notities over het kerkdorp Meeterik-Horst", in: *Studies over de sociaal economische geschiedenis van Limburg VIII* 1963, 38, 39.
20. GAH no. 327, notulen van de raad 30 januari 1914.
21. Zie noot 20.
22. Zie noot 20.
23. GAH no. 332, notulen B. en W. 3 november 1913.
24. GAH no. 528, verslag gemeente 1915, 14; Directie van den Arbeid, *Gedwongen winkelnering in de venen*, Den Haag 1912, 93, 94.
25. Jenniskens, a.w., 32, 33.
26. H.H.J. Maas, *Het Goud van de Peel*, in: *Peelomnibus* bewerkte versie door Toon Kortooms, (De Bilt 1969) 242, 243; J.P.A. van den Dam/J.M.W.G. Lucassen, *H.H.J. Maas, 1877-1958. Onderwijsman, literator en journalist*, Tilburg 1976, 44, 83.
27. H.N. Ouwerling, *Uit de donkere gewesten. Naar aanleiding van Verstooteling, een moderne roman van H.H.J. Maas*, Helmond 1908, 139.
28. Ouwerling, a.w., 81.
29. H.H.J. Maas, *Verstooteling*, in: *Peelomnibus*, 19; Van den Dam-Lucassen, a.w., 83.
30. Zie noot 26 en 29; L. Dasberg, "Onderwijs. Het socioculturele leven in Nederland 1844-1875", in: *AGN* 12 (1977), 223; L. Dasberg, "De visie van de negentiende-eeuwse onderwijzer op zijn taak als maatschappelijk en cultureel werker 1840-1905", in: *BMGN* 92 (1977) 242-269.
31. Ouwerling, a.w., 86; H.H.J. Maas, *Om de school, een roman uit de schoolstrijd*, Z.pl.Z.j. (ca. 1913), 7, 25-32, 91.
32. H.H.J. Maas, *Jan van Houtum's schetsen van over de Peel, waarin het maatschappelijk en politiek leven der gemeente Veldheim, gelegen tusschen Oost-Friesland en de Schelde, beschreven wordt*, Helmond 1901, 39. Volgens Van den Dam-Lucassen, a.w., 25 generaliseerde Maas bewust.
33. *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den Landbouw in Nederland*, ingesteld door de Landbouwcommissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van 18 september 1886, 's-Gravenhage 1890, LXXVII, 2.
34. GAH no. 327, notulen raad 1 september 1914.
35. Zie noot 34.
36. GAH no. 327, notulen raad 9 oktober 1914 en 26 februari 1915.
37. Zie noot 36.
38. Thurlings, a.w., 197.
39. GAH no. 327, notulen 29 mei 1914; GAH no. 331, notulen geheime raadsvergadering 16 juni 1903.
40. *Enquête door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890* (Staatsblad no. 1), gehouden te Nijmegen betreffende onderscheidene takken van bedrijf in de eerste arbeidsinspectie, 391-393.
41. GAH no. 527, verslag gemeente 1914, 25. Bij het openbaar lager onderwijs waren in dat jaar 602 leerlingen ingeschreven.

42. GAH no. 4217, verordening heffing en invordering schoolgeld 26 juni 1910.
43. GAH no. 527, berekend uit verslag gemeente 1914, 21-23.
44. GAH no. 518, verslag gemeente 1905, 26.
45. GAH no. 527, verslag gemeente 1914, 22.
46. Van den Dam-Lucassen, a.w., 85.
47. P.A. Berentsen, *Het oude Kempenland. Een proeve van vergelijking van organisatie en samenleving*, Groningen 1935.
48. Van den Dam-Lucassen, a.w., 86.
49. L. Deckers, *De landbouwers van den Noordbrabantschen zandgrond. Eene bijdrage tot de kennis der maatschappelijke en economische ontwikkeling van den Nederlandschen boerenstand in de negentiende en twintigste eeuw*, Eindhoven 1912, 49.
50. Ouwerling, a.w., 101; M. Smedts, *Een weerbarstig katholiek*, Utrecht 1966, 15.
51. Maas, *Het Goud van de Peel*, 243.
52. Jenniskens, a.w., 32; zie noot 18.
53. GAH no. 2123, stukken betreffende bestrijding drankmisbruik.
54. Zie noot 53.
55. GAH no. 1959, politieverordening 1903, 12; GAH no. 326 en 327, notulen raad 1895-1920.
56. Maas, *Het Goud van de Peel*, 243; GAH no. 2123, stukken betreffende bestrijding drankmisbruik; GAH no. 327, notulen raad 1 september 1914.
57. GAH no. 327, notulen raad 29 mei 1914 en no. 527, verslag gemeente 1914, 18.
58. Claessens, Ontwikkeling, 177; Jenniskens, a.w., 30; Thurlings, a.w., 71-73.
59. Claessens, Ontwikkeling, 134-136, 145-150; Jenniskens, a.w., 30, 31; Philips, a.w., 131, 173; Thurlings, a.w., 70-73.
60. GAH no. 527, verslag gemeente 1914, 34.
61. Maas, *Verstooteling*, 17, 18; Directie arbeid (noot 24), 95; K. van Kessel, *Hoogveenexploitatie in de gemeente Deurne 1850-1925*, scriptie Mollerinstituut Tilburg 1976, 44 e.v.
62. GAH no. 513 t/m 533, verslagen gemeente 1900-1920, passim.
63. Jenniskens, a.w., 30.
64. J.J. Wintermans, *Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie. Geschiedenis van den Zuid-Nederlandschen Zuivelbond (Z.N.Z.)*, Z.pl. 1944, 13, 43, 313; Claessens, Ontwikkeling, 165; J.H. van Stuijvenberg (red.), *De economische geschiedenis van Nederland*, Groningen 1977, 244, 245; Z.W. Sneller, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, Groningen-Djakarta 1951. Zie ook V.R.IJ. Croesen, *Geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandsche zuivelbereiding in het laatst van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw*, Den Haag 1932 en J.H. van Stuijvenberg, e.a., *Honderd jaar margarine 1869-1969*, Den Haag 1969; F.A.M. Messing, *Werken en leven in Haarlem (1850-1914). Een sociaal-economische geschiedenis van de stad*, Amsterdam 1972, 114-116.
65. Th.J.A.H. Claessens, "Een nieuwe landbouwstructuur in wording", in: J.F.R. Philips, e.a., a.w., 236; H. van Velthoven, *Noord-Brabant op weg naar groei en welvaart 1950-1920*, Nijmegen 1963, 2; Claessens, Ontwikkeling, 147; F.A.M. Messing, "Over de kwaliteit van enkele voedingswaren in Nederland ca. 1900, in het bijzonder in Eindhoven en omgeving, in: *Brabants Heem*, dec.-jan. 1977/78.
66. Claessens, Ontwikkeling, 136-140, 159-166; Barentsen, a.w., 308; Th.J.P. Verhagen, "De ontwikkeling van de landbouw in Limburg op organisatorisch gebied", in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg VII*, 1962, 91-119.
67. Claessens, Ontwikkeling, 146; GAH no. 520, verslag gemeente 1907, 33 vermeldt 3 zuivelfabrieken.
68. Thurlings, a.w., 73; Claessens, Ontwikkeling, 128-136; Barentsen, a.w., 325.
69. Claessens, Ontwikkeling, 130, 131; Claessens, Nieuwe landbouwstructuur, 253; Directie arbeid, 93.
70. Claessens, Nieuwe landbouwstructuur, 252; Philips, a.w., 203; P. van Schaik, "De economische betekenis van de turfwinning in Nederland I", in: *Economisch-Historisch Jaarboek* 32 (1969), 170, 171.
71. GAH no. 520, verslag gemeente 1907, 33; Claessens, Ontwikkeling, 169.
72. Claessens, Ontwikkeling, 133.
73. GAH no. 518, verslag gemeente 1905, 33.
74. Jenniskens, a.w., 40, 41; GAH no. 527 t/m 533, verslagen gemeente 1914-1920, passim.
75. GAH no. 520, verslag gemeente 1907, 33.
76. H. Knippenberg, "Heemkundige varia over Horst", in: *Maasland* 12 (1965), 212. — Dreumels waren volgens Knippenberg de "resterende draden van de schering na het weven". Inwoners van Horst noemde men ook wel Peelhazen; Claessens, Ontwikkeling, 167; Beroepstelling 1909 (noot 14), 141, 142.
77. De Jonge, *Industrialisatie*, 287; F.A.M. Messing, "Kanttekeningen bij een arbeidersbudget uit 1889/90", in *Brabants Heem*, 28 (1976) 10-16.
78. J. Wachelder, "Het geboorteniveau in Limburg", in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg VI* (1962), 40-43; E.W. Hofstee, "Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2de helft van de 19de eeuw", in: *Akademie dagen 7*, Amsterdam 1954, 59-100; E.W. Hofstee, "De demografische ontwikkeling van Nederland sinds 1800", in: H.J. Heeren en Ph. van Praag (red.), *Van nu tot nul. Bevolkingsgroei en bevolkingspolitiek in Nederland*, (Utrecht-Antwerpen 1974) 36-75; *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*, nieuwe volgrees no. 184. Volkstelling 1909, Den Haag 1913, 43.
79. GAH no. 523 t/m 532, verslagen gemeente 1900-1910. — Het migratiesaldo was -254 in de periode 1910-1919. Het geboortenoverschot zou dus gezien de groei der bevolking van 5509 naar 6579 inwoners 1324 hebben moeten bedragen. Volgens de gemeenteverslagen was dat echter 1241. Het verschil is te verklaren door onjuiste registratie of onnauwkeurige aangifte. GAH no. 532, verslag gemeente 1919, 3 vermeldt dat de bevolkingsregisters wel nauwkeurig worden bijgehouden "doch het doen van aangifte door betrokkenen laat wel eens te wensen over". Horst heeft nu (december 1978) ca. 16.950 inwoners.
80. Berekend uit *Vijfjarig overzicht van de sterfte naar den leeftijd en de oorzaken van den dood in elke gemeente van Nederland gedurende 1875-1880*, (Den Haag 1882) 1049 en uit *Vijfjarig overzicht etc. 1895-1899*, Den Haag 1901, 1043; *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*. Nieuwe volgrees no. 18. *Statistiek van de sterfte naar den leeftijd en naar de oorzaken van de dood over het jaar 1914*, Den Haag 1916, 48, 49.
81. *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*. Nieuwe volgrees no. 18, zie noot 80, aanhangsel, niet gepagineerd; F.A.M. Messing, "De sterfte in Noord-Brabant honderd jaar geleden", in: *De Lindeboom*, archiefdienst Tilburg, I (1977) 94-110; F.A.M. Messing, "Premies op de dood. Sterfte en verzekering in Noord-Brabant, ca. 1850-1900", in: *Brabantia* 25 (1976) 141-145.
82. E.W. Hofstee, "Regionale sterfteverschillen", in: *Tijdschrift voor sociale geneeskunde*, 1958, 503-509; J.A. Verdoorn, *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling. Beschouwingen over het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19de eeuw*, Utrecht-Antwerpen 1965, 349, 350; Messing, Premies, 142.
83. Zie noot 80 en *Verslagen Geneeskundig Staatstoezicht 1875-1900*, passim; Verdoorn, a.w., 44-54; A. Querido, *Een eeuw staattoezicht op de volksgezondheid*, Den Haag 1966, 36-39; G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, Haarlem 1961, 45-72; H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Arts en sociaal besef in Nederland in historisch perspectief*, Tilburg 1969, 20.
84. Het percentage in 1914 bedroeg 23,30; Berekend uit vijfjarig overzicht (zie noot 80) 1885-1890, 1045 en uit *Bijdragen tot de statistiek* (noot 80), 48, 49.
85. Berekend uit literatuur noot 84.
86. idem noot 80 en p. 1152-1153 (1875-1880) en p. 1144-1147 (1895-1899).
87. GAH no. 327, notulen raad 16 juni 1913 en 10 juli 1913, 30 januari 1914.
88. Maas, *Het Goud van de Peel*, 230; Messing, Premies, 141-145.
89. GAH no. 531, verslag gemeente 1918, 17; J.P. Gribling, *De mens in zijn strijd tegen ziekte*, (Heilo 1967) 56-58.
90. J.B. Kam, *Onderzoek naar de woningtoestanden in de gemeente Deurne e.a.*, Helmond 1904, 16, 17.
91. *Enquête naar den toestand der arbeiderwoningen in de provinciën Limburg en Oostelijk Noord-Brabant*, ingesteld door den geneeskundigen raad, (Den Bosch 1893) 123; W. Romijn, *Welvaart en gezondheid*, Amsterdam 1955, 169.
92. GAH no. 528, verslag gemeente 1915, 17.
93. GAH no. 513 t/m 527, verslagen gemeente 1900-1914, passim. Suggestief was artikel 20g van de politieverordening van 14

augustus 1903 (GAH no. 1959) waarin het verboden was "op den openbaren weg dieren te slachten, te doden of te doen dekken".

94. GAH no. 2163, begrotingen gezondheidscommissie zetelend te Venray.

95. GAH no. 990, begrotingen, inkomsten en uitgaven.

96. GAH no. 527, verslag gemeente 1914, 17.

97. GAH no. 529, verslag gemeente 1916, 17.

98. Zie noot 97.

99. GAH no. 526, verslag gemeente 1913, 17.

100. H. van Grunsven, "Horst, centrum van landbouw en nijverheid", in: *Limburg*, propaganda-uitgave met officiële medewerking van verschillende gemeenten en V.V.V.'s in Limburg, Heerlen 1935, 141-145.

Wat is "historisch materiaal"? Met voorbeelden die betrekking hebben op gebeurtenissen uit het jaar 1914

1. Inleiding

Bij het in werking treden van de Wet op het Voortgezet Onderwijs in 1968 publiceerde het Ministerie van O. en W. voor alle vakken dus ook voor geschiedenis en staatsinrichting een voorstel voor een eindexamenprogramma v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.¹ Het voorstel voor geschiedenis en staatsinrichting vertoonde – dat spreekt bijna vanzelf – wat het geschiedenisgedeelte uit het programma betreft grote overeenkomst met de nog maar drie jaar daarvoor afgekondigde geschiedenis-eindexamenprogramma's voor gymnasium, h.b.s. en m.m.s. waarbij destijds op initiatief van leraren in dat vak belangrijke wijzigingen in het eindexamenprogramma waren ingevoerd.²

Het valt echter op als men die programma's uit 1965 en 1968 naast elkaar legt dat in het in het laatste jaar gedane voorstel in het programma-onderdeel "de laatste halve eeuw" de niet nader verklaarde zinsnede voorkomt dat de kandidaat "mede blijk moet geven vertrouwd te zijn met verwerking van historisch materiaal". Het voorstel uit 1968 is – nadat de leraren gehoord waren – in 1970 definitief geworden. Op deze wijze kwam zonder enige toelichting in het eindexamenprogramma de aanduiding "historisch materiaal" binnen.

Noch bij het voorstel in 1968, noch bij de definitieve invoering in 1970³ werd een omschrijving gegeven waaruit op te maken viel wat men onder "historisch materiaal" had te verstaan.

Tijdens haar onderzoeken stuitte de Commissie Eindexamenexperimenten Geschiedenis en Staatsinrichting (CEGES) op deze vage destijds niet omschreven aanduiding. De CEGES kwam reeds in het eerste jaar van haar bestaan tot een voorlopige en in de loop van de tijd tot een vollediger invulling wat er volgens haar onder "historisch materiaal" begrepen moet worden en in haar Eindrapport wijdde ze er een paragraaf aan.⁴

Dat de commissie de invulling die zij aan die aanduiding gaf niet zo maar uit de lucht geplukt heeft laat deze bijdrage zien. Om in dat "historisch materiaal" een zekere ordening tot stand te brengen wordt in de hoofdstukken 3 en 4 getracht tot een nauwkeuriger omschrijving te komen. Omschrijving en ordening worden in hoofdstuk 5 aangevuld met voorbeelden van dat materiaal. Die voorbeelden hebben betrekking op gebeurtenissen uit het jaar 1914. Dat voor deze vriendenbundel juist dat jaar gekozen is behoeft geen uitleg.

2. Waarom een toelichting destijds waarschijnlijk overbodig gevonden werd

De veronderstelling ligt voor de hand dat indertijd een toelichting op de aanduiding "historisch materiaal" overbodig gevonden werd omdat er al een gangbare mening was wat er onder verstaan moest worden.

Om die mening op het spoor te komen spreekt het vanzelf dat er in de eerste plaats nagegaan dient te worden hoe er in de jaren vóór 1968 in de VGN over "historisch materiaal" gedacht werd en wat er toen over geschreven is. De vereniging was immers bij het tot stand komen van de eindexamenprogramma's nauw betrokken geweest.⁵

Al zal uit dit hoofdstuk blijken dat we de aanduiding "historisch materiaal" nergens in de verslagen van de vanaf het eind van de jaren vijftig gehouden Didactiekconferenties tegen zullen komen en evenmin in het sinds 1959 verschenen verenigingstijdschrift *Kleio*, toch zal wel geconstateerd kunnen worden dat die verslagen en dat tijdschrift aanwijzingen bevatten waarnaar we op zoek zijn.

De in 1963 gehouden Pietersbergconferentie had als thema: "Het gebruik van bronnen en teksten bij het geschiedenisonderwijs v.h.m.o." Onder "bronnen" werden "eigentijdse schriftelijke mededelingen" verstaan en onder "teksten" "beschrijvingen of beschouwingen van latere datum".⁶

Enkele gedeelten uit een verzameling bronnen en teksten over de Belgische Opstand ingebracht door een Utrechtse Werkgroep voor geschiedenisdidactiek en een aantal teksten van de Haagse Werkgroep Stijgbeugel werden door de conferentiegangers als "werkmateriaal" – een ter conferentie gebezigde benaming – gebruikt.

Over het werken met dit werkmateriaal werd de mening uitgesproken dat het een noodzakelijke aanvulling was op de epische methode. Door het gebruik van het materiaal ervan zou de stof voor de leerlingen duidelijker worden en het zou ze bovendien kunnen dwingen over een bepaald historisch gegeven dieper door te denken. Men was er van oordeel dat voor het gebruik van bronnen – ze werden er "de grondstof voor geschiedenis" genoemd – pleitte dat zo een rechtstreeks contact met het verleden mogelijk zou worden en de verwachting was dat groter historisch begrip en inlevingsvermogen bij de leerlingen er door zouden kunnen worden opgeroepen.

Een bewerking door vertaling — indien bron of tekst in een vreemde taal geschreven zou zijn — achtten de conferentiegangers geoorloofd en gewenst evenals bewerking door verkorting mits die verkortingen noodzakelijk zouden zijn en met de grootst mogelijke zorgvuldigheid zouden geschieden.

Tijdens de Didactiekconferentie die een jaar eerder gehouden werd waar men mede naar aanleiding van het *Rapport Geurts* over een nieuw examenprogramma bijeen was geweest, had "werkmateriaal" bij de beraadslagingen ook al een rol gespeeld.⁷ Naast "eigentijdse schriftelijke mededelingen" was toen ook ander materiaal ter sprake gebracht, wat valt op te maken uit de aan de conferentiegangers van te voren toegezonden stukken waarin onder meer als vaardigheid genoemd werd: "Het vermogen van de kandidaat om een los gegeven in historisch verband te plaatsen."

Daarbij werden de voorbeelden gegeven:

- "Bij een karikatuur van De Gaulle: Welke visie heeft de tekenaar op De Gaulle gehad?"
- "Bij een oude wandkaart: Van wanneer denk je dat die kaart is?"
- "Bij de tekst van een redevoering: Uit welke tijd moet de rede zijn? Van wie zou hij zijn? Waarom niet van X?"
- "Bij een krantebericht uit 1961 over de viering van een eeuwfeest in Italië: welke stad zou het centrum van de feestviering geweest zijn?"

Aan de conferentiedeelnemers werd voorts de vraag voorgelegd: "Voelt u ervoor om, evenals dit bij de talen gebruik is, bij het eindexamen geschiedenis een tekst voor te leggen, die dan tevoren gedurende 10 minuten bestudeerd mag worden? (Dit impliceert dat men deze tekst in de tijd laat plaatsen en laat interpreteren, met vervolgens de gelegenheid met verticale en horizontale uitweidingen; het memoriseren zal hierbij minder vooropstaan.)".

Hoe de reactie van de deelnemers op deze vraag geweest moet zijn kan afgelezen worden uit het in 1965 ingevoerde eindexamenprogramma. Bij de keuze-onderwerpen (niet bij "de laatste halve eeuw"!) staat dat bij het examen uitgegaan kan worden van een tekst waarvan de kandidaat tevoren inzage heeft gekregen.

In een artikel over dat nieuwe eindexamenprogramma schreef inspecteur Brants in *Kleio* dat "handleidingen met teksten en documenten, met literatuuropgaven voor leraren en leerling een prachtig hulpmiddel kunnen zijn" en een paar pagina's verder wijst hij op het intensiever wordend gebruik van onder meer "leesteksten en bronnenmateriaal".⁸

Ruim een jaar nadien — in augustus 1967 — verscheen in eerder genoemd tijdschrift het *Rapport van de Doelstellingencommissie*⁹, een commissie die enkele jaren daarvoor door het Bestuur van de VGN was ingesteld. Al zoekt men in het rapport tevergeefs naar "historisch materiaal", het levert wel een bijdrage die aangeeft in welke richting verder gedacht moet worden.

Het hoofdstuk waarin namelijk de vaardigheden aan

bod komen — zoals het waarnemen en denkend werken, het kritisch kennismaken, het oordelen over personen en zaken — noemt in de bespreking van die vaardigheden het gebruik van: afbeeldingen, bronnen, interviews, kranten, kunstwerken, redevoeringen, teksten.

Er begint langzamerhand duidelijkheid te komen waarom in 1968 de toelichting waarschijnlijk overbodig werd gevonden.

Die duidelijkheid wordt groter wanneer men — met de kennis die men bijeengegaaard heeft uit de verslagen van de Didactiekconferenties en uit *Kleio* — aan het bladeren gaat in de leer- en hulpmiddelen voor geschiedenis, die in die en in vroeger jaren bij het mulo of bij het vmo in gebruik waren. In de meeste van die uitgaven — in de leerboeken naast de uiteenzetting, het verhaal — komen namelijk afbeeldingen, bronnen, documenten, foto's, leesstukken, prenten of teksten voor.¹⁰

3. Hoe de EEC en hoe de CEGES de aanduiding "historisch materiaal" ingevuld hebben

De verwachting dat de in 1968 door het VGN-bestuur in het leven geroepen Eindexamencommissie — in het dagelijks gebruik de EEC genoemd — die de eindexamenproblematiek tot onderwerp van studie kreeg opgedragen ook tegen "historisch materiaal" aan zou lopen ligt voor de hand. Maar ook in de verslaggeving van de EEC zullen we vergeefs naar een omschrijving zoeken, het woord "materiaal" komen we er wel in tegen.

Aanvankelijk lijkt de EEC uitsluitend op de koers te varieren van het uit 1965 daterende eindexamenprogramma. In dat programma is — zoals we reeds zagen — sprake van een "tekst" waar tijdens het mondeling examen vanuit gevraagd zou kunnen worden. In het *Interimrapport*¹¹ dat de commissie na een jaar van studie publiceert schrijft zij dat van de kandidaat verwacht wordt dat hij "kritisch kennis kan nemen van tekstuele informatie" en in examenvoorbeelden die in de bijlagen van het rapport gegeven worden zijn vijf keer teksten gebruikt en is een keer bij vragen van een statistisch overzicht uitgegaan.

De commissie komt echter in haar *Eindrapport*¹² dat zij het jaar daarna de vereniging aanbiedt royaler uit de bus, daar de kandidaat dan in staat moet zijn "kritisch kennis te nemen van tekstuele en niet-tekstuele informatie". Tussen haakjes wordt vervolgens de mededeling gegeven: "niet-tekstuele is toegevoegd omdat de commissie het van belang acht dat ook audio-visueel materiaal en statistisch materiaal door de leerling kritisch bezien wordt." Of het audio-materiaal niet beter kritisch beluisterd zou kunnen worden vermeldt de commissie niet evenmin of de materiaaluitbreiding in het *Eindrapport* het resultaat was van het in de inleiding van deze bijdrage uit 1968 genoemde voorstel voor een eindexamenprogramma.

Voor de CEGES is dat eindexamenprogramma – evenals het *Eindrapport van de EEC* – mede een uitgangspunt geweest voor haar onderzoeken. Reeds in haar tweede *Mededelingen van de CEGES*¹³ haalt zij uit genoemd examenprogramma de passage met de aanduiding "historisch materiaal" aan. Daarna schrijft zij ter aanvulling op een omschrijving van haar eerste experimenteeronderwerp: "De commissie heeft in de vorm van een tiental teksten () en door middel van drie aanplakbiljetten voorbeelden van historisch materiaal willen geven. De mogelijkheid bestaat dat bij de toetsing ook dergelijk materiaal gebruikt wordt."

In het daaropvolgend verslag over haar werkzaamheden¹⁴ vraagt de CEGES zich af: "Vragen we aan de hand van historisch materiaal? Wat voor historisch materiaal moet dat dan zijn?" Op dezelfde pagina komt zij met het antwoord: "Bij het opstellen van de vragen kan getracht worden van historisch materiaal gebruik te maken, zoals teksten, affiches, foto's ()".

In de loop van de jaren heeft de commissie het niet bij teksten, affiches en foto's gelaten. Bij haar omschrijvingen van de examenonderwerpen en bij de vragen of opdrachten in de door haar samengestelde gecoördineerde proefwerken en examens kwam zij tot een invulling van het "historisch materiaal". Bij omschrijvingen, proefwerken en examens gebruikte ze:

- als tekstueel materiaal: aanplakbiljetten, advertenties, akkoorden, brieven, commentaren, dagboeken, kranteberichten, memoires, moties, onafhankelijkheidsverklaringen, overheidsbekendmakingen, pamfletten, parlementaire debatten, proclamaties, produkten van letterkundige aard, redevoeringen, wetten, witboeken;

- als visueel materiaal: advertenties, affiches, beeldende kunst, foto's, grafieken, kaarten, karikaturen, statistische tabellen.

Het historisch materiaal dat de commissie gebruikt heeft was dus zowel tekstueel als visueel van aard. Zij was van mening dat op grond van de verschillende aanleg van de examenkandidaten beide in de examens voor dienen te komen. Zoals de commissie eveneens

van mening was dat het werken met historisch materiaal onlosmakelijk met het historisch bezig zijn en dus met het vak verbonden is.¹⁵

4. Wat is "historisch materiaal"?¹⁶

Nu we al zoveel gegevens verzameld hebben lijkt het mogelijk tot een omschrijving van "historisch materiaal" te komen en vervolgens een poging te wagen enige ordening aan te brengen in de verschillende aanduidingen die binnen het raam van dat materiaal in het geschiedenisonderwijs gangbaar zijn geworden. Het spreekt vanzelf dat wij daarbij "historisch materiaal" voor ogen hebben dat betrekking heeft op de geschiedenis van de twintigste eeuw ofschoon wat hier geschreven wordt in grote lijnen ook van toepassing is op vroegere eeuwen.

Als we de opsomming die aan het slot van het vorige hoofdstuk gegeven werd nader onder de loep nemen dan kan de omschrijving luiden: *Historisch materiaal* is materiaal in woord – tekstueel materiaal – of beeld – visueel materiaal – waaruit wij het verleden kunnen leren kennen.

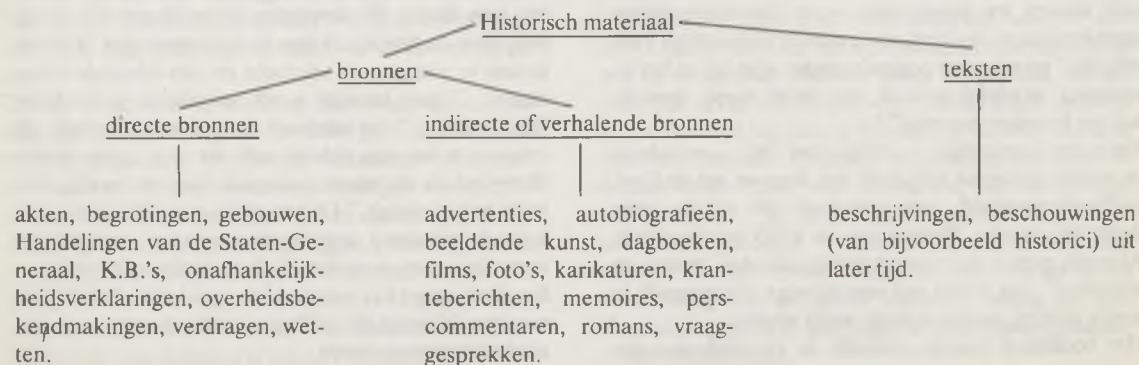
De verschillende aanduidingen die we binnen het raam van dit materiaal het meest zijn tegengekomen waren: bronnen, documenten, teksten. We kunnen ze als volgt omschrijven:

Historische bronnen noemen wij alles waaruit wij het verleden kunnen leren kennen en wat afkomstig is uit de tijd die wij onderzoeken. Met de woorden "erfstukken uit het verleden" worden ze het best getypeerd.

Historische documenten zijn geschreven of gedrukte stukken die als bewijs of getuigenis kunnen dienen. Ze zijn misschien het juist te typeren met "getuigenissen uit het verleden".

Historische teksten zijn beschrijvingen of beschouwingen over het onderwerp van studie maar uit een latere tijd afkomstig. Ze zijn "verhalen over het verleden".

Gedetailleerder uitgewerkt geeft onderstaand overzicht het volgende te zien, waarbij de documenten bij de bronnen gezocht moeten worden.

5. De toepassing: voorbeelden van historisch materiaal dat betrekking heeft op gebeurtenissen in 1914¹⁷

Zoals in het onderwijs pleegt voor te komen volgt de toepassing nadat de informatie gegeven is. Dat gebeurt ook in deze bijdrage. Ten behoeve van het kritisch kennis kunnen nemen, het kunnen denken in categorie van de tijd en ter bevordering van het denkend verwerken wordt er in dit hoofdstuk historisch materiaal aangeboden dat afkomstig is uit de belangrijkste bergplaatsen voor dat materiaal – tevens werkplaatsen voor historici – namelijk het archief, de bibliotheek en het museum. Het aangeboden historisch materiaal heeft betrekking op het gebeuren in de dagen voor en de tijd na het uit-

breken van de Eerste Wereldoorlog en is ondergebracht in vier rubrieken:

- I. Uit de residentie.
- II. Van elders in het land.
- III. Egodocumenten.
- IV. Commentaar in woord en beeld.

Bijna alle materiaal geeft iets van een situatie, van maatregelen of reacties in ons land kort voor of als gevolg van het uitbreken van de oorlog. In de rubriek "Commentaar in woord en beeld" wordt echter ook aandacht geschonken aan wat zich buiten onze grenzen afspeelde. Het werd bekeken door verschillende ogen en het is derhalve door verschillende pennen op papier gezet.

I. UIT DE RESIDENTIE

Koningin Wilhelmina

Voor ons niets vermoedende volk kwam de tijding van het uitbreken van de wereldoorlog als een donderslag uit een heldere hemel. Zelfs de meer ontwikkelden waren toen weinig op de hoogte van de politieke vraagstukken die zich buiten onze grenzen voordeden. Ook zij werden door de rampzalige ontwikkeling opgeschrikt.

Toen einde juli het onheil losbarstte, bevond ik mij op Het Loo. Jonkheer van Tets, die op dat ogenblik op Het Loo [voor mij] dienst deed, kwam [die zondagavond 26 juli] vlak voor wij aan tafel gingen [binnen met het bericht van de oorlogsverklaring van Duitsland aan Rusland.]. Nog zie ik hem voor mij bij de op mij wachtende tafelgenoten binnengaan met een breed handgebaar en de woorden: "alles is mis, we krijgen oorlog!" Dat was een historische maaltijd. Die avond namelijk nam ik dadelijk mijn maatregelen voor vertrek naar Den Haag. Om echter die avond nog niet veel ongerustheid te wekken, vertrok ik per gewone coupé met de eerste trein 's maandagsmorgens. Juliana volgde mij diezelfde dag daarheen.

Dadelijk na mijn aankomst kwam Cort van der Linden bij mij. In een ommezien was onze neutraliteitsverklaring uitgegeven, de mobilisatie afgekondigd, de opperbevelhebber benoemd, waren diens instructies vastgesteld en waren alle noodzakelijke economische en sociale maatregelen getroffen. De omstandigheden geboden zeer snel te handelen. De eerste dagen kwamen de ministers tot laat in de avond en soms ook 's nachts bij mij. Ik had met hen afgesproken, dat men mij ook 's nachts zou roepen als er iets belangrijks voorviel. Ik kon hierdoor een betrekkelijke rust genieten.

Zodra de mobilisatie zover gevorderd was, dat het garnizoen van Den Haag naar zijn bestemming kon vertrekken, marcheerde het ten afscheid op weg naar de trein door het Noordeinde. De troepen defileerden langs Hendrik, Juliana en mij, die omstuwde waren door een grote menigte burgers, waaronder de familie van de vertrekkenden. Ontsteltenis en ontroering stond op aller gezicht te lezen. Niemand, die op deze gebeurtenissen bedacht was geweest! Het ene geslacht na het andere was ingedommeld, zich veilig wendend bij onze onzijdigheidspolitik. Ik besloot het defilé met het aanheffen van de kreet: "Leve het Vaderland!" en het inzetten van het "Wien Neerlands bloed". Zowel de kreet als het lied werden met ontroering en geestdrift door alle aanwezigen overgenomen.

(Uit: Wilhelmina, *Eenzaam maar niet allen*, Amsterdam, 1959, pag. 149 e.v.)

Minister Treub

Een duidelijk beeld van de snel stijgende maar ook spoedig gelukkig weer dalende lijn van het algemeen wantrouwen in de eerste oorlogsweek gaven de cijfers van de geldopvragingen bij de Rijkspostspaarbank. Het normale aantal opvragingen per dag bedroeg bij die instelling omstreeks 800 tot een bedrag van f 200.000,—. In de ergste crisisdagen beliep het aantal en het bedrag der aanvragen tot terugbetaling:

op		aantal	bedrag
juli	29	1.408	f 362.000,—
juli	30	2.871	1.035.000,—
juli	31	6.874	2.585.000,—
augustus	1	13.771	4.821.000,—
augustus	3	11.228	3.718.000,—
augustus	4	1.607	515.000,—
augustus	5	1.777	518.000,—
augustus	6	1.289	336.000,—
augustus	7	696	176.000,—

(Uit: M.W.F. Treub, *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken*, Haarlem/Amsterdam, 1916, pag. 203 e.v.)

Van 30 Juli 1914.
den avonds te 8 u.

Afwezig met kennisgeving
de Minister van Waterstaat.

Tegenwoordig alle Ministers
de overige

De notulen der vorige vergadering worden va lezing goedgekeurd.

Het het oog op den dreigenden oorlogtoestand in Europa wordt, op voorstel van de Minister van Oorlog, besloten tot de mobilisatie van land- en zeemacht tegen Dinsdag 1 Augustus.

De Minister van Oorlog wordt gemachtigd van Koning en Koningin een ontwerp-besluit ter bekrachtiging voor te leggen:

- 1° besleppende dat er oorloggevaar bestaat in den zin van artikel 136 van de Grondwet, en
- 2° tot opheffing van alle spoorwegen en by behoort materieel krachtens art 60 der spoorwet.

De Minister van Oorlog wordt voorts gemachtigd tot het instellen van een commissie van approviandaceering die over een bedrag van hoogstens achttien millioen gulden mag beschikken.

Verdacht wordt de Instructie voor den Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht.

Ten 10 ure melden zich by den Ministeraad aan de Heeren van Aalst, President der Nederlandsche Handelsmaatschappij, van Houkelom, Vice-President der Nederlandsche Bank, vergeseld van de Heeren van Laan, Wetters, Hoes, D. Plakman, de Hoop, Scheffer, van Tienhoven, W. de Vries, Leden, Ad. Roelofs, P. van der Kooij en A. van Gijl.

De Heer van Aalst vest namens de Heeren het woord en deelt mede dat het ter vergadering verlegd woordig bankier bijz. zaat aan de Nederlandsche Bank een crediet van twee honderd millioen gulden heeft gevraagd, ter voorziening in de rijpende geldbehoeften, welk crediet door de Nederlandsche Bank is toegestaan geworden onder voorwaarde dat de Regering haar behulpzaam zijnde rij door het nemen van eenige wettelijke maatregelen waaraan het reeds met de Ministers van Landbouw, Verkeer en Handel en van Financien van gedaachten had geroepen.

De Eydelijke Voorzitter verklaart dat de Regering uit hoofde van den dringenden nood bereid is aan dat verzoek gevolg te geven.

De vooromde wettelijke maatregelen waaraan de Ministeraad besluit zijn de navolgende:
1° een wetontwerp tot opheffing by algemeene maatregel van bestuur van de betaalbaarheid van bankbiljetten door de Nederlandsche Bank;

2° vaststelling by Koninklijk besluit dat het gezamenlijk bedrag der omlopende bankbiljetten, bankassigaturen en rekeningen courant sal door by de Nederlandsche Bank, in stede van voor 1/2, slechts voor 1/5 gedeeltelijk moeten zijn door munt of muntmateriaal.

3° opheffing van grond onder de artikelen waarvan by het thans aanhangig wetontwerp tot verbod van ver- en uitvoer van eenige artikelen de uitvoer door de Regering verboden kan worden.

4° in afwachting dat het laatste bedoeld wetontwerp wet is geworden den uitvoer van grond by Koninklijk besluit te verbieden.

De Secretaris.

J. van der

De Voorzitter

Corstius Lindew

VLAKE VOOR HET ZOMERRECES DOOR TON VAN TAST GENOMEN KIEK VAN DE LEDEN DER TWEEDE KAMER, DE MINISTERS, HET BUREAU EN DE STENOGRAFEN

1. Janssen (Den Haag); 2. Marchant; 3. Van Raalte; 4. Vliegen; 5. Patijn; 6. Van Doorn; 7. Roodhuizen; 8. Kleerekoper; 9. Bos; 10. Liefstink; 11. Troelstra; 12. Eland; 13. De Meester; 14. Ter Laan (Rotterdam); 15. Mendels; 16. De Beaufort; 17. Van Foreest; 18. Van Deventer; 19. Teenstra; 20. Knobel; 21. Lely, Minister van Waterstaat; 22. Pleyte, Minister van Koloniën; 23. Treub, Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid; 24. Cort v. d. Linden, Minister van Binnenlandsche Zaken; 25. Bertling, Minister van Financiën; 26. Ortt, Minister van Justitie; 27. Hugenholtz; 28. De Jong; 29. Van Leeuwen; 30. Jannink; 31. Een zaalknecht; 32. Boissevain; 33. Drion; 34. De Geer; 35. Schimmelpenninck; 36. Eerdmans; 37. Otto; 38. Gerhard; 39. Spiekman; 40. Scheurer; 41. Gerritsen; 42. v. d. Voort v. Zijp; 43. Lohman; 44. v. Bijlandt; 45. v. Wass. v. Catwijk; 46. v. Idsinga; 47. Van Veen; 48. Ankerman; 49. v. d. Molen; 50. v. d. Velde; 51. De Monté Verloren; 52. Duymaer v. Twist; 53. Rutgers; 54. Beumer; 55. Van Nispen (Rheden); 56. Fleskens; 57. De Stuers; 58. Best; 59. Ruys de Beerenbrouck; 60. Loeff; 61. Bogaardt; 62. Van Wijnbergen; 63. Van Nispen tot Sevenaer (Nijmegen); 64. Nolens; 65. De Wijkerslooth; 66. Arts; 67. Duynstee; 68. Beckers; 69. Fruytier; 70. Koolen; 71. Jansen; 72. Aalberse; 73. Een kamerbewaarder; 74. Arntzenius, Griffier; 75. Borgesius, Voorzitter; 76. Meilink, Commies-griffier; 77. Van Sonsbeek, Commies-griffier; 78. Roodenburg; 79. Ter Spill. 80. Rink; 81. Duys.

Minister Aalberse.

Op vrijdag 31 juli werden de leden van de beide Kamers — midden in het zomerreces — telegrafisch opgeroepen voor een bijzondere vergadering op maandag 3 augustus.

In de Tweede Kamer waren 87 leden en alle ministers aanwezig. Minister Aalberse schreef in zijn dagboek: Een onvergetelijk moment. Allen waren ernstig en diep bewogen. Van partijverschil geen sprake meer. Tijdens de zitting kwam 't bericht van het ultimatum aan België. Daarvoor waren we tamelijk gerust. Doordat Duitsland door Luxemburg trok, werd gemeend, dat het de neutraliteit van België en Nederland wilde ontzien. Doch nu 't ultimatum aan België gezonden was, werd het ook voor ons land spoedig verwacht. En wat doen? Toegeven mocht niet.

(Uit: J.P. Gribling, *P.J.M. Aalberse, 1871-1948*, Utrecht, 1961, pag. 279).

Een Memorie van Toelichting

Bij de op 3 augustus 1914 bij de Kamers ingediende "Aanvulling der Onteigeningswet ter voorkoming van vasthouding en prijsopdrijving van waren" werd het onderstaande als "Memorie van Toelichting" ingediend:

De zeer buitengewone omstandigheden, waarin Nederland thans verkeert, maken een ingrijpen van de wetgever ter voorkoming van het gevaar van vasthouding en prijsopdrijving van levensmiddelen, grondstoffen van levensmiddelen, huishoudelijke artikelen en brandstoffen, dringend noodzakelijk.

In de eerste plaats is reeds thans, nu de buitengewone toestand slechts enkele dagen duurt, gebleken, dat onder de bevolking zich een vrees verspreidt, dat binnenkort het moeilijk zal vallen levensmiddelen of handelswaren naar gelang van de behoefte in te kopen en dat dienengevolge hier en daar men tot buitengewone inkopen overgaat.

Die buitengewone inkopen zouden niet alleen de prijzen in het algemeen kunnen opdrijven en daardoor pogingen van speculanten om prijsstijging in de hand te werken, kunnen bevorderen, maar ook gevaar kunnen doen ontstaan, dat bij mogelijk in de toekomst blijkend krap zijn van voorraden van sommige artikelen, er gebrek voor sommigen naast overvloed voor anderen zou zijn.

De wettelijke maatregel welke wordt voorgesteld, wordt in hoofdzaak als een preventieve bedoeld. Juist daarom zal hij gemakkelijk doorvoerbaar moeten zijn.

De maatregel bestaat hierin, dat na artikel 76 van de Onteigeningswet enige bepalingen worden opgenomen, krachtens welke men na machtiging van de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel de burgemeesters bevoegd zullen zijn, in de gemeente aanwezige levensmiddelen en grondstoffen van levensmiddelen alsmede huishoudelijke artikelen en brandstoffen voor de gemeente in bezit te nemen, en deze aan de gemeentenaren tegen redelijke prijzen ter beschikking te stellen, terwijl de schadeloosstelling voor de in bezit genomen artikelen zal worden geregeld in de geest van die bij de vordering van paarden.

De bedoelde machtiging van de Minister zal in het algemeen voor het gehele land of, al dan niet op verzoek, voor bepaalde gemeenten kunnen worden verleend.

(Uit: M.W.F. Treub, *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken*, Haarlem/Amsterdam, 1916, pag. 79 e.v.)

De Tweede Kamer bijeen op 3 augustus 1914

De Voorzitter: Mijne Heren! Met het oog op de hoogst ernstige en ongunstige tijdsomstandigheden is de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor een spoedvergadering door mij bijeengeroepen. Sinds de dag der bijeenroeping is de toestand nog verergerd. De oorlog is helaas thans droeve werkelijkheid geworden. En al blijft ook ons vaderland, wat wij allen innig en vurig hopen, voor de directe verschrikking van een oorlog bewaard en gevrijwaard, de gevolgen van de Europese spanning en van hetgeen buiten onze grenzen voorvalt, laten zich ook in ons land, voornamelijk op economisch en financieel gebied, in die mate gevoelen, dat daardoor alleen reeds de terugkomst, de medewerking van de Volksvertegenwoordiging — ook de Eerste Kamer zal heden bijeenkomen — noodzakelijk wordt. In dagen als wij thans beleven is de plicht van elke Volksvertegenwoordiging om met terzijdestelling van alles wat maar enigszins op partijstrijd gelijkt, onverdeeld en eendrachtig samen te werken en al het mogelijke te doen wat strekken kan om de veiligheid en de zelfstandigheid van ons volk te verdedigen en te beschermen.

Moge het ons gelukken in de kortst mogelijke tijd die maatregelen van voorziening en noodweer tot stand te brengen, die onder de bestaande omstandigheden op dit ogenblik noodzakelijk blijken.

Ik geef thans het woord aan de Minister van Binnenlandse Zaken, tijdelijk voorzitter van de Ministerraad.

De heer Cort van der Linden, Minister van Binnenlandse Zaken: Mijnheer de Voorzitter! De Regering is van oordeel dat 's lands belang dringend eist dat verschillende wetsontwerpen door H.M. de Koningin aangeboden, heden de Eerste Kamer bereiken en door haar in behandeling kunnen worden genomen.

Een buitengewoon zware taak heeft in deze bange dagen de Regering te vervullen. Hare Majesteit de Koningin, ook in deze dagen één van zin met haar volk, en haar verantwoordelijke Ministers hebben het Nederlandse volk te leiden te midden van moeilijkheden en gevaren, die zo diep ingrijpen in het leven der mensheid, dat slechts zelden in de geschiedenis der volken de wederga is te vinden.

De Regering zou haar verantwoordelijkheid nauwelijks kunnen dragen indien zij niet zeker was van de wil van ons volk om alles te doen wat zijn harde plicht eist.

Wij zijn gereed en besloten onze onzijdigheid en, moet het, ons volksbestaan te handhaven met al onze krachten. Ons voegend naar Gods wil wachten wij vastberaden en koelbloedig af wat de toekomst brengt.

De Regering rekent op de trouwe medewerking der Staten-Generaal. Zij heeft het vaste vertrouwen dat deze, zich verheffend boven alles wat in gewone tijden verdeelt, bezielde is met de gedachte aan de eenheid en het behoud van ons dierbaar vaderland.

De Voorzitter: Ik deel aan de Vergadering mede, dat de Centrale Afdeling heeft besloten om terstond in de afdelingen te doen onderzoeken de volgende wetsontwerpen:

Langer in dienst houden van ingelijfd en bij de militie;

Langer in dienst houden van dienstplichtigen bij de landweer;

Wijziging van het octrooi der Nederlandse Bank;

Inlijving van lotelingen der lichting 1914;

Onder de wapenen blijven van dienstplichtigen;

Aanvulling en verhoging van het VIIIste hoofdstuk der Staatsbegroting voor het dienstjaar 1914 (Buitengewoon krediet);

Aanvulling der Onteigeningswet ter voorkoming van vasthouding en prijsopdrijving van waren;

Inlijving van ingeschrevenen voor de lichting der militie van 1915;

Verder stel ik voor om 12 uur een openbare vergadering te houden, in de hoop dat het afdelingsonderzoek zal zijn afgelopen, en alsdan het eerst aan de orde te stellen het wetsontwerp tot verbod van uit- door- en vervoer van sommige artikelen, waaromtrent zoals bekend is het Eindverslag reeds is uitgebracht.

De vergadering wordt tot 12 uur geschorst.

De vergadering wordt hervat.

De Voorzitter: Ik deel aan de Kamer mede: ()

dat over deze wetsontwerpen reeds Eindverslag is uitgebracht. Ik verzoek de heer griffier dit Eindverslag voor te lezen.

De griffier doet voorlezing van het volgende verslag:

"Ofschoon omtrent de verschillende voorstellen der Regering tal van beschouwingen en opmerkingen zouden zijn te maken, rekende men het in de gegeven omstandigheden gewenst, zich te onthouden van alles, wat vertraging van afdoening met zich zou brengen en was men algemeen van mening, dat deze wetsontwerpen zonder wijziging behoren aangenomen te worden."

"De Commissie van Rapporteurs acht hiermede de openbare beraadslaging dezer wetsontwerpen voldoende voorbereid."

(Uit: *Handelingen van de Staten-Generaal 1913/1914*, pag. 2584 e.v.)

Troelstra over de bijeenkomst van de Tweede Kamer op 3 augustus 1914

De stemming in de Kamer was die morgen [3 augustus] zeer gespannen. Mensen als De Beaufort, oud-minister van Buitenlandse Zaken, en anderen verkondigden luid, dat de inval in België moest gevolgd worden door een inval in ons land. Dat was de algemene opinie en natuurlijk kreeg de zaak daardoor een zeer dringend karakter. Wij voelden werkelijk daar te zijn als de vertegenwoordigers van het hele volk, wat zich o.a. uitte in de redevoeringen van Lohman en mij. Men moet dat hebben meegemaakt om het goed te kunnen begrijpen; zulke stemmingen hebben in de Geschiedenis grote betekenis. Daar houdt alle redenering op en beheerst een enkele maal in het parlement éénzelfde gevoel de stemming aller leden. Gewoonlijk wordt men grotendeels door intellectuele overwegingen gedreven en vormen politieke inzichten de grondslag van het optreden. Maar in momenten als dit, is het niet allereerst het intellect, doch het onderbewustzijn, dat tot daden drijft. Dat degenen, die niet zo direct voor de werkelijkheid hebben gestaan, de betekenis hiervan niet inzagen, is te begrijpen. In mijn verklaring herinnerde ik er in de eerste plaats aan, dat een belangrijk gedeelte onzer partijgenoten en geestverwanten zich onder de wapenen bevond en vervolgde: "Het standpunt, dat wij ten aanzien daarvan innemen, is dat de oproep van de troepen naar de grens niet plaats heeft met het doel om een oorlog te voeren, maar om Nederland van medegesleept te worden in een oorlog te vrijwaren. () Wij hebben alleen van de regering te verlangen, dat zij bij haar maatregelen niet verder zal gaan dan de strikte noodzakelijkheid gebiedt. () De tweede eis, die wij de regering kunnen stellen, is, dat zij zo goed mogelijk voorziet in de economische gevolgen voor de gezinnen, die door de mobilisatie worden getroffen en van hun kostwinners beroofd zijn, evenals voor de bevolking in het algemeen. Ook daarom is, acht ik, het ogenblik van kritiek niet gekomen, omdat in deze ernstige omstandigheden de nationale gedachte de nationale geschillen overheerst." Om de heftige polemieken, die ik in de Partij naar aanleiding van deze laatste woorden heb moeten voeren, te kunnen beoordelen, moet men wel begrijpen, dat ik hier uitdrukkelijk zeg: "voor deze omstandigheden", dat mijn woorden golden voor de toestand dier dagen, toen ieder ogenblik de oorlog onze grenzen kon overschrijden, en dat ik hier geenszins een algemene ook voor andere omstandigheden geldende regel wilde geven.

(Uit: P.J. Troelstra, *Gedenkschriften*, deel 3, Amsterdam, 1932, pag. 300 e.v.)

Minister Bosboom

Het leger dat zich 1 augustus 1914, krachtens het mobilisatiebevel op voet van oorlog vormde, telde niet meer dan 200.000 man. De cijfers die destijds genoemd werden, ook in de buitenlandse pers, lagen hoger en waren sterk overdreven. Zelfs in de Tweede Kamer, waar men het vrij nauwkeurig had kunnen weten, giste men dat wij 300.000 man op de been gebracht hadden. Begrijpelijker wijze liet ik de heren die mij met dat cijfer aanklachten maar in het onzekere, onder de gegeven omstandigheden kon het geen kwaad.

Het vredesleger bezat ongeveer 7500 paarden, waaronder die welke het eigendom waren van officieren en marechaussees. Door vordering werden er op 1 augustus ongeveer nog 11.000 paarden bij verkregen. In verscheidene districten van ons land waren geen paarden gevorderd, zodat we over een bron van aanvulling beschikten.

Tot het gebruik van honden als trekkraft bij de te velde te vervoeren mitrailleurs was sinds kort besloten. Er waren nog maar 12 proefdieren voorhanden. Voor de ontworpen organisatie had men er 900 nodig. Deze moesten aangeschaft of gevorderd worden. Voor het vervoer van munitie, gereedschappen, bagage en voorraden kon over 2400 voertuigen beschikt worden, met de daarbij behorende paardentuigen.

Het militair automobiel-korps telde 37 personenauto's.

Het aantal rijwielen bedroeg 600.

De luchtvaart verkeerde te onzent nog in de kinderschoenen. Wij bezaten 4 leer- en oefenvliegtuigen.

(Uit: N. Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, Gorinchem, 1933, pag. 29 e.v.)

OPENBARE KENNISGEVING. NATIONALE MILITIE.

OPROEPINGSTELEGRAM.

De Burgemeester der gemeente 's-Gravenhage, ontvangen hebbende van den Minister van Oorlog onderstaand telegrafisch bericht:

ALLE MILICIENS MET SPOED OPKOMEN.

Datum van opkomst 1 Augustus 1914.

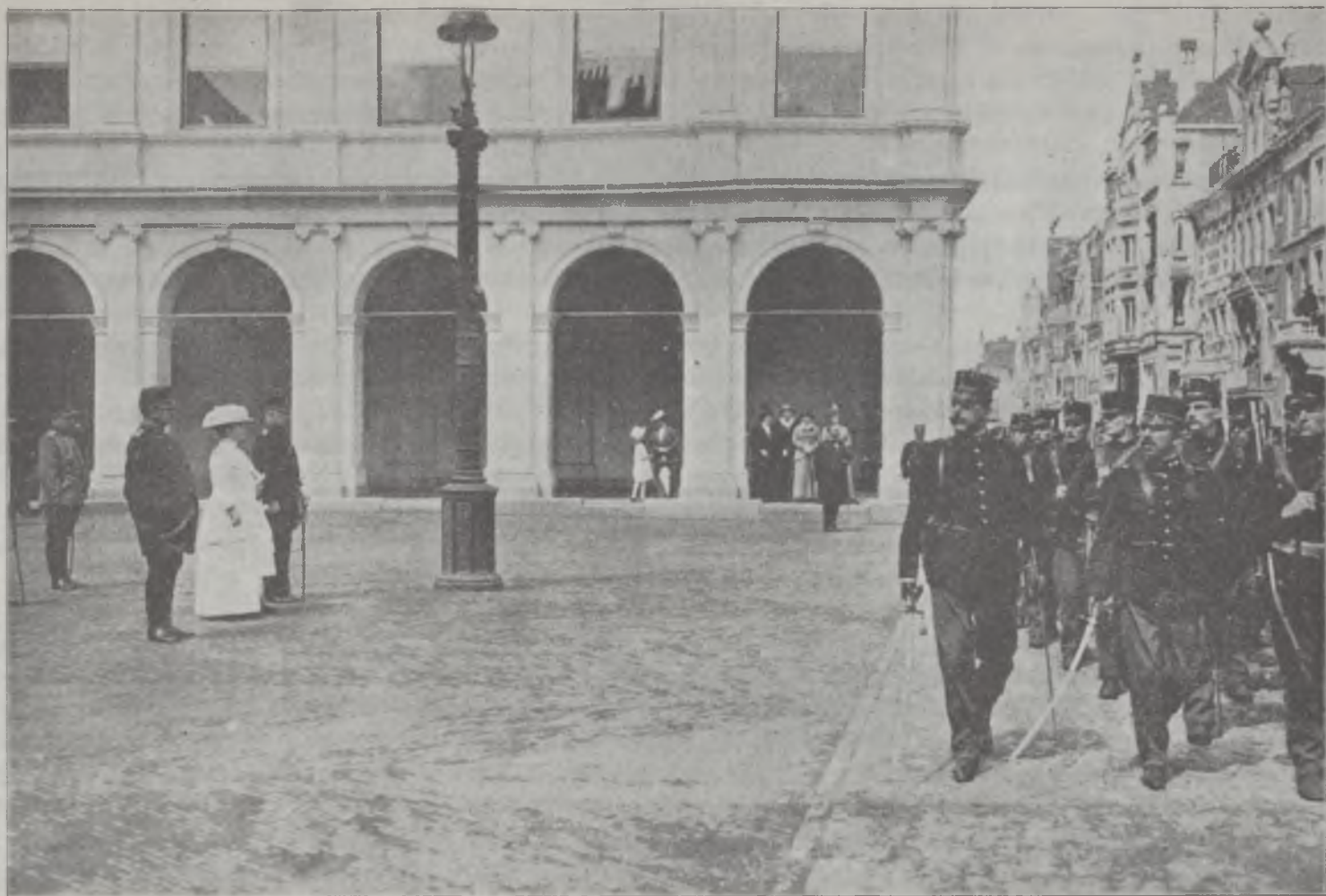
Roept dientengevolge de MILICIENS-VERLOFGANGERS van de ZEE- en van de LANDMACHT van alle lichten, in deze gemeente verblijfhoudende, op, om zich op bovengenoemden datum, op de wijze als voor opkomst onder de wapenen met spoed is vastgesteld, naar de voorgeschreven plaats van opkomst te begeven.

Zij worden voorts opmerkzaam gemaakt, dat deze openbare kennisgeving rechtens voldoende is en dus den verlofganger bij niet opkomst in verzuim stelt.

'S-GRAVENHAGE, 31 Juli 1914.

De Burgemeester voornoemd:
v. KARNEBEEK.

De verlofgangers raadplegen de lastgeving voorkomende in hun zakboekje. Wanneer de verlofganger niet in het bezit is van zijn zakboekje of in dat boekje niet voorkomen de bovenbedoelde lastgeving of de bons tot vervoer per tram of boot, begeeft hij zich onverwijld naar de Secretarie der Gemeente, afdeling Militaire Zaken, alwaar hem het ontbrekende zal worden uitgereikt.

EEN INDRIJKWEKKENDE PLECHTIGHEID TE 'S-GRAVENHAGE: Het défilé van grenadiers en jagers, huzaren en veld-artillerie voor H. M. de Koningin: de troepen trekken langs het voorplein van het Koninklijk Paleis, waar H. M. de Koningin met Prins Hendrik en het Prinsesje in diepen ernst het défilé gadesloeg dat als een zwiigende belofte van trouw was aan Koningin en Vaderland; beneden een kiekje van het onbeschrijfelijk enthousiasme van het publiek, toen H. M. met de Prinses wuivend en groetend langs de menigte heenging. H. M. zong diep ontroerd het „Wien Neerlandsch bloed“, dat door de menigte spontaan aangeheven was, mede.

II. VAN ELDERS IN HET LAND

De klokken luiden in Amsterdam

Een minuut of tien nadat om half vier de mobilisatie-oproep was aangeplakt, begon de Beursbengel te luiden. Een klein half uur later bromden eveneens de klokken van de Oudekerkstoren en weldra paarden de andere klokketorens aan dit gebimbam hun doffe stem.

Dat gaf me een opwindning in de stad! Van alle kanten snelden de mensen uit winkels en kantoren toe, zo maar in hun blote hoofd. In minimum van tijd stond het Damrak zwart van de mensen. Wat is er aan de hand? Zo vroeg men. Enige landweermannen die reeds kant en klaar naar de kazerne gingen, werden door honderden omringd.

Spoedig werd duidelijk dat de mobilisatie de reden van het klokgelui was. Alle mensen moesten op deze wijze daarvan op de hoogte gesteld worden.

Het is begrijpelijk dat velen zenuwachtig waren. Zo werd de brandweer opgebeld omdat men dacht dat het gebouw van de Bijenkorf in brand stond. Er kwamen enige brandweerwagens, doch deze keerden op dit loos alarm spoedig weer terug.

Het klokluiden duurde tot omstreeks kwart over vier.

Spoedig werd het daarna rustiger in de stad, al kon men nog wel merken dat er iets bijzonders aan de hand was. Voor de bulletins verdrongen zich talloze mensen. Bij de politieposthuizen en overal waar de groene en witte oproepbiljetten aangeplakt waren stond het zwart van het volk. De oorlog en nog eens de oorlog was er het onderwerp van gesprek.

De socialistenmeeting

Op het IJscubterrein achter het Rijksmuseum hielden de socialisten gisteravond hun aangekondigde meeting. Verschillende sprekers voerden er het woord, waaronder de heren: Mr. P.J. Troelstra en F.M. Wibaut. De volgende motie werd aangenomen:

"De grote meeting door de SDAP in Nederland bijeengeroepen te Amsterdam en bezocht door 10.000 personen, verklaart het blijkbaar bestaande voornemen om Europa te wikkelen in een algemene oorlog in strijd met de belangen van de menselijkheid en beschaving en doet een beroep op geheel het internationaal proletariaat om met alle energie en met alle dienstbare middelen tot het uiterste te strijden voor het behoud van de bedreigde wereldvrede."

Na afloop van de meeting trok de menigte in verschillende groepen naar de Dam. Iets verheffends zat er in deze optocht niet. Althans de groep die door de Leidsestraat ging, vermocht, zelfs door het zingen van strijdliederen, geen zweem van demonstratie te wekken.

Op de Dam klommen het Tweede Kamerlid Vliegen en de Amsterdamse wethouder Wibaut in een lantaarnpaal om de stoet te ontbinden. Hiermee had het bewuste proletariaat de volke kond gedaan van de leus: "Oorlog tegen de oorlog!"

In de Amsterdamse winkels

De mensen zijn angstig. Dat merkten gisteren en vandaag vooral de winkeliers in levensbehoeften. Tal van bakkerijen en grutterijen worden letterlijk bestormd. "Je kunt toch nooit weten, als de nood aan de man komt, wil je toch wat in huis hebben", zo wordt betoogd en men ziet de bezorgde huismoeders sjouwen met geweldige voorraden rijst, meel, spek, kaas en wat niet al. En ook in de betere wijken leven de huisvrouwen in voorzorg en kasten en provisiekamers worden opgetast met eetwaren. De meeste winkeliers verkopen van hun voorraad zonder enige maximum hoeveelheid te stellen, terwijl in enkele winkels per persoon niet meer dan één pond van elke waar wordt afgegeven. Van enkele levensmiddelen werden de prijzen reeds verhoogd.

In verband met de ongerustheid over een mogelijke stijging der broodprijzen, deelde een der voormannen uit het bakkersbedrijf alhier mee: Momenteel is er nog geen sprake van een beduidende prijsverhoging van de meel- en ook niet van de broodprijzen.

Iedere bakker heeft voor ongeveer 3 à 4 weken meel in huis. Is deze voorraad, die op het ogenblik nog steeds aangevuld kan worden, verbruikt en kunnen de schepen met graan de buitenlandse havens niet meer verlaten, dan kan de toestand anders worden.

De voorraad levensmiddelen in de vemen is zeer groot, zodat voor een tekort in de hoofdstad geen vrees hoeft te bestaan.

Voorzorgsmaatregelen in Nijmegen

De spoorbrug te Nijmegen is evenals andere bruggen van springladingen voorzien. De burgemeester waarschuwt de ingezetenen der stad de ramen geopend te houden bij geval van het springen der brug.

De gevolgen van de oorlog

Donderdagmorgen j.l. zou het huwelijk worden voltrokken van een te Nijmegen woonachtig jong paartje. Op het aangegeven uur waren noch de bruid noch de bruidegom op het gemeentehuis verschenen, waarom een bode naar hun woningen werd gezonden om te vragen waar ze bleven. Het bleek, dat beiden voorlopig van het huwelijk hadden afgezien. De bruidegom was in Duitsland gaan werken en de bruid was als aardappelschilster in de kazerne werkzaam. Het nieuwsgierig publiek stond nog geruime tijd bij het gemeentehuis op het paar te wachten.

Uittocht der Duitsers.

De lange D-treinen voerden gisteren en vandaag de naar hun vaderland terugkerende Duitsers weg. Er is op het station een zenuwachtige drukte, die stijgt, telkens wanneer een D-trein op het punt staat te vertrekken en bestormd wordt door de opgewonden

passagiers, waarvan velen met vrouwen en kinderen naar het door oorlog bedreigde Duitsland terugkeren. De gisteravond eerst te kwart voor tien naar Duitsland vertrekkende trein voerde honderden passagiers mee en het eerste perron bood de aanblik van een landverhuizing. Hopen bagage hier en daar neergegoot en daartussen de ernstige, zwijgende mensen, afscheid nemend, sommigen met het enthousiasme der jeugd en de hoop op een avontuurlijk "straks", maar de meesten met een bang voorgevoel van de wachtende mogelijkheden en 't verdriet van uit een land weggeroepen te zijn, waar een bestaan veroverd was. Op een grote leren koffer een kleine krullebol die geamuseerd naar de drukte kijkt en twee dames die zenuwachtig alles aanklampen wat op een uniformpet lijkt. "Wenn wir nur mitkommen", klaagt de ene voor de zoveelste maal tegen de hoofdconducteur, die telkens vriendelijk antwoordt: "Na, sie kommen mit, so wie so!" wat nog maar weinig uitwerking heeft, want als de trein straks puffend een eindje terugzeult, springen de oude mensjes weer angstig op en hollen mee terug.

Voor een der portieren een heftig gesprek, vol optimisme, over wat komen zal en over de te ontstane complicaties. De hoofdtoon voert een jonge Duitser. Of-ie terugkomt, weet-ie niet en ook niet of hij bij de bagagetrein zal ingedeeld worden, dan wel op vóórpost zal staan, wanneer dát komt, waarvoor elk redelijk mens nu huivert, maar zijn jonge stem klinkt door het portierraam en de anderen lachen.

In een hoekje van het perron neemt er een afscheid. Hij draagt een grijze waterproof en zijn gezicht is verre van "schneidig". Zijn handen strelen langs het gezicht van een huilende vrouw. Wéér een van de velen die zijn hart ergens anders hebben zal, wanneer er attaqueren geblazen wordt. Tussen al die beroerdigheid sjokt een enkele vroege landweerman, er lopen een paar stafofficieren, er hollen wat witkielen en conducteurs en dan snerpt het fluitje nóg eens en nóg eens, en de lange eindeloze trein, met hier en daar de al donkere slaapwagens trekt zwaar hijgend de mensenvracht in de richting van de grenzen, waar — wie weet het en wie keert het — binnen enkele dagen de wereldgeschiedenis veranderen gaat.

In Limburg

Een van de redacteurs van het *Algemeen Handelsblad* maakte gisteren een autorit door Limburg waarbij hij zoveel mogelijk de Duitse grens volgde. De militaire maatregelen waren overal in voldoende mate genomen schreef hij zijn krant. Maar welke maatregelen precies plaatsen wij liever niet, was het *Handelsblad* van oordeel. In Maastricht was het heel druk, vooral gisteravond toen de opgeroepen militairen zich in hun kwartieren kwamen melden.

Vernomen werd dat hedenacht een sterke Duitse troepenmacht te Aldekerk, oostelijk tussen Gennep en Venlo, is samengetrokken. De grensbevolking is natuurlijk onrustig. De stemming onder de Nederlandse militairen aan de grens is echter kalm.

De treinenloop

De treinenloop zal morgen ongestoord doorgaan al zullen vele treinen natuurlijk door militairen in beslag worden genomen. Op tal van trajecten is geen gewoon reizigersvervoer mogelijk. Aanplakbiljetten daaromtrent zullen hedenavond aan de stations opgehangen worden.

Geen durf

De aanbesteding van het wijkgebouw voor het Groene Kruis te Veendam is uitgesteld omdat de aannemers onder de gegeven omstandigheden niet durven in te schrijven.

Je kunt nooit weten

Een boer uit de omgeving kwam gisteren in Almelo een winkel binnen met de vraag of men er ook een stenen pot te koop had. "Ik wilde mien geld maor vas in de grond greven. Ie könt 't nooit wetten, wat er gebeurt", voegde hij eraan toe.

De stemming in Haarlem

De postspaarbank had vanmiddag te 12 uur geen specie meer voorhanden, wel bergen papieren geld.

Het lokaal werd daarom gesloten. De aanwezigen gingen heel kalm uiteen.

Na het aanplakken der biljetten van de directeur der Rijkspostspaarbank aan het postkantoor, schijnt 't publiek te gaan inzien, dat het zich nodeloos ongerust heeft gemaakt.

De Nederlandse Bank betaalt uit, zelfs met rijksdaalders in 1872 gemunt. Zij zijn nog zo gaaf als iets.

Een comité van exploitanten van kermisvermakelijkheden heeft zich hedenochtend tot de burgemeester gewend met het verzoek de kermis acht dagen uit te stellen. De burgemeester heeft toegezegd maandag hierop antwoord te geven. De algemene stemming in de stad is, dat de kermis dient uitgesteld te worden.

Geen vloot voor Vlissingen

Naar men ons van bevoegde zijde meedeelt is het bericht dat twee schepen uit Antwerpen bij Vlissingen moesten terugkeren wegens de aanwezigheid van een vloot ter rede, onjuist.

Er ligt daar geen vreemde vloot.

Een verbod van uitvaren bestaat niet en het waarschijnlijkste is, dat de schepen uit Antwerpen in de verte een schip van de Nederlandse zeemacht hebben gezien, dat zij niet herkenden en het veiliger achtten terug te keren.

(Uit: *De Standaard* en *De Oprechte Haarlemsche Courant* van zaterdag 1 augustus 1914).

PRUZEN DER ADVERTENTIEN: GEWONE
ADVERTENTIEN ten minste vijf regels / 1.30, verder per regel / 0.25. INZEDENDEN MEDEDELINGEN in den toekst ten minste zes regels / 3.05, verder per regel / 0.50. Grote letters, enz. naar de Ingenomen plaatsruimte. Bij contracten voor een zeker reglementaal belangrijke vermindering. Advertenties worden door alle boekhandelaren aangenomen. Bureaus van Redactie en Administratie: N. Z. Voorburgwal 67-73, Amsterdam, Geboort: 4 KASTEEL VAN AEMSTEL Telel: Directie en Adm. Noord 6100, Redactie N. 1250, Drukkerij N 812.

Tot de sluiting van Maandelijkse Advertentiën en Reclames betreffende Hapen, Nijverheid en Goudwasm in dit blad, vermeldt het Algemeen Advertentie-Bureau A. DE LA MAR Afd. N. Z. Voorburgwal 266, Amsterdam

Bij Kon. besluit is ingetrokken het Kon. besl. van 6 Juli j.l. no. 71, voor zooveel betrefft:

1o. de eervolle onthefling met 1 Aug. 1914 van den vice-admiraal G. P. van Hecking Colenbrander van de betrekking van directeur en commandant der marine te Hellevoetsluis, tevens commandant der Stelling.

Iets wat wij niet alle dagen te Rotterdam zien.
MILITAIR VERVOER.

In dagen van spanning stroomt alles zamen voor de gebouwen van het „ROTTERDAMSCH NIEUWSBLAD“
waar men door de bulletins den geheelen dag op de hoogte wordt gehouden.

Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij

MOBILISATIE.

Ingaande Maandag 3 Augustus wordt voor reizigerstreinen eene zeer beperkte dienstregeling ingevoerd.

Van AMSTERDAM C.S. naar de richting HILVERSUM

vertrekken treinen ten: 5⁴⁰ (naar NIJMEGEN) 8.40 (naar UTRECHT), 9.20 (naar APELDOORN), 1.30 (naar NIJMEGEN), 2.44 (naar APELDOORN), 3.50 (naar UTRECHT), 11.30 (naar UTRECHT).

Van AMSTERDAM C.S. naar de richting HAARLEM

vertrekken treinen ten: 7.09 (naar ROTTERDAM en VELSEN), 11.30 (naar ROTTERDAM), 12.29 (naar ZANDVOORT), 3.14 (naar ROTTERDAM en VELSEN), 5.30 (naar ROTTERDAM), 6⁴⁰ (naar VELSEN), 8⁰⁰ (naar ROTTERDAM).

Van AMSTERDAM C.S. naar de richting ZAANDAM

vertrekken treinen ten: 9.09 (naar ENKHUIZEN), 12.00 (naar DEN HELDER), 4.28 (naar ENKHUIZEN), 8⁰⁰ (naar DEN HELDER).

Van HILVERSUM naar AMSTERDAM

vertrekken treinen ten: 7.13, 10.28, 11.35, 2.14, 6²⁵, 7¹⁵, 10⁰⁰ stoppende op alle tusschenstations.

Van ZAANDAM naar AMSTERDAM

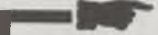
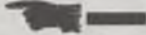
vertrekken treinen ten: 10.00, 2.07, 6⁴⁰, 9⁴⁰, 10¹⁵.

Van HAARLEM naar AMSTERDAM

vertrekken treinen ten: 8.39, 10.10, 10.39, 2.05, 3.41, 10⁵⁰.

ZIE DE DIENSTREGELINGSBILJETTEN.

Bovendien loopen dagelijks de treinen 8—72 van HOEK VAN HOLLAND en ROTTERDAM via AMSTERDAM naar OLDENZAAL en trein 73 D—9 van OLDENZAAL via AMSTERDAM naar ROTTERDAM en HOEK VAN HOLLAND.

Iets nieuws!!!

Wij leveren thans de Echte nieuwe, Hollandsche Maatschappij in
Blikverpakking met Patentsluiting.
Gemakkelijk! Praetisch! Goedkoop!
Franco huis zenden wij: 1 blik inh. 6 stuks, 12 stuks, 24 stuks,
f 0.65. f 1.— f 1.75.
NEEMT PROEF!!!
P. A. ZWAAN & Co., - IJMUIDEN.

De Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen te Heerlen

heeft voor onmiddellijke verzending beschikbaar BRIKETTEN, INDUSTRIE- en HUISBRANDKOLEN uit de Oranje-Nassau Mijnen. De prijzen hebben geen verhooging ondergaan.

Mei wijn
VAN
ROK & ZOON,
te Alphen a/d Rijn,
is een aangename ZOMERDRANK.

Brengt Uw Spaargelden
bij de
BOAZSPAARBANK
te Amsterdam.
HEERENGRACHT 139.
Bijk.: BLOEMGRACHT 164.
Rente 2.88 %
met winstaandeel.

KIEKJES VAN DEN OORLOGSTOESTAND:

Boven een cavalierist, door vermoeienis bevangen en op zijn bagage in slaap gevallen; daaronder links de „stationscommandant" te Bostel, dat in dezen tijd een hoogst belangrijk station is; rechts het derde perron van het station te Maastricht, dat zeer streng bewaakt wordt om onwelkome buitenlanders den toegang tot de treinen naar het noorden te beletten; volgende foto aanvoer van kanonnen voor het fort te Naarden, waar men nog steeds niet genoeg

geschut heeft. Onderaan een sectie infanteristen gereed om te vuren. Met het teeken des vredes op den voorgrond dezer foto, vormt dit kiekje wel een zeer schrijnende tegenstelling!

KATHOLIEKE ILLUSTRATIE

5 SEPTEMBER 1914

— 48e JAARGANG —

No. 48

DE NEDERLANDSCHE LIEFDADIGHEID EN ONS ROODE KRUIS IN ACTIE: Boven: Belgische gewonden, in 't Ursulinenklooster te Eijsden door de nonnetjes verpleegd; beneden: 'n groepje herstellende Duitsche gewonden in het hospitaal te Maastricht aan den maaltijd.

PROCLAMATIE.

Krachtens de Wet van den 23sten Mei 1899, houdende bepaling ter uitvoering van Artikel 187 der Grondwet (Staatsblad 128) heeft het Hare Majesteit WILHELMINA, KONINGIN DER NEDERLANDEN, behaagd, bij Besluit van den 8ten September 1914 N°. 36, met ingang van den 8ten September 1914 in **STAAT VAN BELEG** te verklaren, o.a. de gemeente

Horst

In verband met het bovenstaande wordt door het Militair Gezag nogmaals de aandacht gevestigd op het navolgende:

Een ieder is verplicht, gevolg te geven aan den oproep van een schildwacht of van een patrouille.

Wanneer aan den éénmaal herhaalden aanroep, geen gevolg wordt gegeven, moet de militair van zijn vuur- of van zijn blanke wapens gebruik maken.

Het is aan een ieder verboden, berichten en opmerkingen betreffende militaire maatregelen, hetzij door middel van de drukpers of op andere wijze, bekend te maken.

Voorts:

beveel ik, dat de inwoners de in hun bezit zijnde wapenen en de ammunitie op daartoe aan te wijzen plaatsen inleveren en dat gevolg moet worden gegeven aan al hetgeen, krachtens de wet, door de militaire autoriteit, die namens mij het militair gezag in de gemeente uitoefent, wordt bepaald.

De Commandant van het Veldleger,
BUHLMAN.

III. EGODOCUMENTEN

— Na mijn eindexamen ging ik op raad van onze huisdokter met een kennis mee op vakantie. Ik had mogen kiezen waarheen, het werd Heeze. Het bleek een hotelletje te zijn, hoofdzakelijk door kunstschilders bevolkt. Ik trof er zelfs iemand aan, de Dordrechtse schilder Roland Larij. ()

Ik lag in de zomerse tuin van het hotel en hij schilderde me. Terwijl ik daar zo lag begonnen de dorpsklokken te luiden. Ik vroeg me niet af wat dat te betekenen had, ik onderging het geluid als een aanvulling van de stemming van zomerse warmte, vriendschap, gezoem van insecten. Ik dacht immers nooit in feiten! ()

Die middag werd er voor mij opgebeld. Ik had namelijk een oom, de jongere broer van mijn vader, wiens goedbedoelde hartelijke bemoeizucht niet te temmen was. Hij was aan de lijn. Hij vertelde dat de oorlog tussen Duitsland en Frankrijk uitgebroken was en dat ik onmiddellijk diende thuis te komen. Ik vond het jammer dat de vakantie was afgelopen. Dat er oolog was, ik had geen notie van de inhoud van dat begrip. "Een interessante situatie", meer dacht ik niet. Ook in de trein naar huis, waarin ik kwam te zitten in een coupé met naar huis reizende studenten, kreeg ik niet het idee dat men erg onder de indruk was.

Er veranderde voorlopig niet veel. Hier en daar maakte je nieuwe kennissen, mensen, die uit België gevlucht waren en nu hun beste beentje vóór zetten om geaccepteerd te worden. Ik weet nog dat ik op mijn verjaardag de visite meenam naar het raam aan de achterkant om te luisteren. Vaag was namelijk het gebulder van de kanonnen bij het beleg van Antwerpen, in Scheveningen waarneembaar. Maar mijn reactie kende noch verontrusting, noch deernis of kritiek. Misschien dat gezinnen met een man in huis, die door zijn werk enig maatschappelijk begrip bezat, zich minder imbeciel gedroegen. Misschien was ik, ingekapseld in Tachtiger-esthetiek, domweg achterlijk. Maar we hadden geen enkele ervaring, niets en niemand was er om mij de ogen te openen.

(Uit: Jeanne van Schaik-Willing, *Dwaaltocht. Een stukje eigen leven*, 's-Gravenhage/Rotterdam, 1977, pag. 46 c.v.)

— De uitslag van mijn staatsexamen viel op 29 juli 1914. In de pauzes tussen de examenuren dromde ik met vele anderen samen voor een Utrechts krantebureau: Oostenrijk had Servië de oorlog verklaard, Rusland mobiliseerde. Toch herinner ik me de stemming op die dag meer als gespannen en opgewonden dan als verslagen. Ik was dolgelukkig met mijn examenpapiertje, het toegangsbiljet tot de vrijheid, en in de trein tussen Utrecht en Amsterdam, alleen in zo'n afgesloten coupé, zoals je die toen nog had, zong ik luidkeels boven het geraas der wielen uit. Maar ik was wel even verbaasd, toen ik Ti, met vakantie uit Londen terug, volgens afspraak onder de klok van het Centraal Station vond () met twee Engelse vriendinnen. In Londen leefde men toen nog naar de slagzin: "The war is not interesting, Ulster, that is the question." Een paar dagen later slaagde Jan er met veel moeite in de Engelse meisjes in Hoek van Holland op een Batavier te stouwen, tussen honderden dekpassegiërs, die onder dezelfde leuze hun vakantiereisje naar het continent begonnen waren.

En toen kwam die stralende zomer van 1914. We volgden wat verwezen de oorlogsberichten, we scholden op de Duitsers en beklagden de Belgen, we verzamelden geld en dekens voor de vluchtelingen uit Antwerpen, we volgden een eerste-hulp-cursus en breiden bivakmutsen voor "onze soldaten", deden in een woord alles, wat je doet als je vindt dat er iets gedaan moet worden en je eigenlijk niets kunt doen, en spotten tegelijkertijd een beetje om de ernst, waarmee onze vloot zich paraat maakte. In de eerste dagen lieten we ons ook even meeslepen in een, toen overigens nog heel gematigde en weinig efficiënte, hamsterrage: het spek was al lang ranzig voor we aan het laatste stuk toe waren, want de slagerijen draaiden voorlopig rustig door.

(Uit: Annie Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*, deel 1, Amsterdam, 1970, pag. 93 c.v.)

— Onverwachts () klonk de mare: Mobilisatie! Oorlog! () Vóór 9 uur 's avonds moesten alle dienstplichtigen zich ter beschikking van de militaire autoriteiten hebben gesteld. ()

Toen de laatste arbeiderstreinen het station Maastricht binnen liepen was het kwart over negen. Grote plakkatens fascineerden de aangekomen, moegesloofde arbeiders, die hun 18-urige dagtaak achter de rug hadden. De dienstplichtigen onder hen doorhuiverde een rilling.

Met een lege maag, zonder afscheid te kunnen nemen van hun dierbaren, gaat het in looppas naar de kazernes.

Er hangt iets beklemmends in de lucht, iets onheilspellends. Angstig brengt de bevolking de nacht door, een nacht, waarin zij het gevoel heeft dat de dageraad nooit meer naken zal ().

Plots een kanonschot. Ruiten rinkelen, alles dreunt. De echo herhaalt zich honderdvoudig in de dalen rondom. () Weer een schot ().

Men heeft het gevoel of de schoten op slechts een paar honderd meter afstand gelost zijn.

Dan ontwaakt de nieuwe dag bij welks gloren het ruim vierjarig tijdperk aanbreekt waarin de mensheid bloeden zal uit duizenden, miljoenen wonden.

Ontzettend zijn de ontladingen.

Maastricht dreunt en schudt op zijn grondvesten, kinderen huilen; moeders zijn vertwijfeld, mannen zenuwachtig. De twee- en veertigers braken hun vuur uit over het arme Belgenland. Drie dagen duurt dit duel. De Belgen beantwoorden met hun lichter geschut dat der Duitsers. Daar tussendoor knetteren de mitrailleurs ().

Als een gifslang door een moestuin kronkelt zich het moordend Duitse leger door de Maasvallei. Pontonbruggen worden over de rivier geslagen. Het vuur der Belgische forten vernietigt herhaalde malen deze bruggen. Honderden dode Duitsers liggen er tussen de korenvelden en drenken met hun bloed de vruchtbare akkerlanden.

Rode Kruissoldaten en verplegers brengen de gewonden met auto's naar Maastricht, dat een groot lazaret geworden is.

Van de andere zijde van de stad stromen duizenden uit België uitgewezen Duitsers de stad binnen. In hun overhaaste vlucht ()

hebben de meesten nog iets meegenomen, waaraan ze gehecht waren (). De karavaan van mensenwee houdt dagen aan. Boerenwagens voeren stro aan om in pakhuizen uit te spreiden waarin de vluchtelingen, althans één nacht () kunnen rusten. Gaarkeukens worden ingericht om de duizenden te voeden.

Oorlog!

Vlak langs de Nederlandse grens loopt een grintweg. Duizenden Nederlanders komen van heinde en verre om het losgebroken monster, het militarisme te zien. De heuvels in Mesch en omgeving dienen als amfiteater voor de toeschouwers. Berneau staat in brand. De vlammen lekken hoog uit de met koren gevulde graanschuren en planten zich voort aan de hoge machtige iepen, die langs de weg staan. Koeien hebben zich van hun kettingen losgerukt en rennen woest door de velden. Vrouwen vluchten als waanzinnigen de grens over. Eén draagt een vest waaraan een gouden horloge aan een dito ketting bengelt. Ineenkrimpend van smart gilt zij: Arme Harie, arme Harie, Ze hebben mijn Harie doodgeschoten. ()

De avond daalt. De lucht is bezwangerd met rook en brandlucht. Overal in de omgeving verraadt de rosse gloed, dat dorpen in brand gestoken zijn. Overal brullen koeien en paarden en gilt ander vee in doodsstrijd. Opeens knettert het kanongebulder door een aanhoudend geweervuur. Zo vlak bij de grens, dat allen op de vlucht slaan.

In Visé hebben de Duitsers, na zich bezopen te hebben, een ontzettende moordpartij aangericht onder de bevolking en daarna het stadje in brand gestoken. Toen een troep ruitery zich op weg naar 't stedeke begaf meende de bestiale bende, dat het de vijand was en schoten zij op hun eigen troepen. 's Nachts rende een 40-tal legerpaarden zonder ruiters de Hollandse grens over. Het was het overblijfsel van de troep ruitery, die in het vuurgevecht van de Duitsers onderling bijna totaal vernietigd was. Pas in Ambij, 10 kilometer van de grens, kwamen de woeste dieren tot rust.

Dit was de proloog tot de ruim vierjarige moordpartij!

En steeds kwamen ze aan, de Duitse legers. Op hun wagens, op hun caissons, op hun pontons, op hun kanonnen stond met grote letters geschreven: Nach Paris!

Zou Nederland in oorlog komen?

Het oude "Trajectum ad Mosam" wordt in staat van verdediging gebracht. Uit de ramen van de huizen om de oude Maasbrug pui- len de opgestapelde zandzakken waarachter de machinegeweren zijn opgesteld. Barricaden worden opgeworpen.

Vanaf de Maasbrug ziet de angstige bevolking dat Visé en de dorpen vlakbij in brand staan. Ze klimt op de daken en de torens om de ontzettende vuurgloed te aanschouwen.

België! Arm België ligt op de pijnbank. En Maastricht weent. Eindelijk zijn de Duitsers over de Maas en omstrengelen de oude Maasstad als in een worpgreep. In Canne worden burgers vermoord. Een troepje vrijeschutters geeft de Duitsers aanleiding het dorp Lanaeken onder kanonvuur te nemen. Thans bulderen de kanonnen ook buiten de stadsmuren in 't Westen.

"Wir willen siegen" verzekeren de Duitsers.

De aardewerk- en de glasfabrieken, alsmede alle andere ondernemingen in Maastricht, zijn plotseling van hun afzetmarkten afgesloten. De Belgische arbeiders zijn merendeels door het sluiten der grenzen werkloos geworden. De mobilisatie eist een groot contingent der industriearbeiders op. De fabrieken lopen leeg als een rijwielband waarin geprikt is. De werkloosheid stijgt onrustwekkend. Het hele economische leven dreigt ontreddeerd te worden.

(Uit: M. Ubachs, *De Regouts, Leed en strijd van Maastricht's proletariaat*, Nijmegen, 1976, pag. 168 e.v.)

– Buiten, op het platteland, en in de kleinere steden was de beklemming adembenemender nog dan in de grote steden, waar men de afleiding had van veel vertier en van aldoor opnieuw verschijnende berichten en bulletins met het laatste nieuws.

Nog zie ik het kleine pleintje voor mij, in Harderwijk, waar heel de stad verzameld stond in de brandende zon voor de witte pilaren van het raadhuis. De burgemeester trad naar voren op de hoge stoep en begon het mobilisatiebesluit te lezen. Er heerste zulk een doodse stilte onder de opeengepakte menigte, dat men de vogels kon horen tjlpen in de tuinen achter de huizen. Toen er bekend werd gemaakt, dat er vijftien lichten opgeroepen zouden worden, ging er een adem van ontzetting als een plotselinge windvlaag door de massa. Een vrouw viel in zwijm. Andere vrouwen stonden stil te snikken, en zoemend en struikelend ging men uiteen, de kleine straten in, waar de doffe stappen weerklonken tegen de wanden der huizen, welke een onrust opnamen, die ze nimmer hadden gekend.

En dan te bedenken dat deze zwigende onrust zich aan het verspreiden was over tientallen van zulke kleine stadjes, van Aardenburg tot Delfzijl!

(Uit: P.H. Ritter Jr., *De Donkere poort*, deel I, 's-Gravenhage, 1931, pag. 33 e.v.)

– Toen brak de Eerste Wereldoorlog uit, augustus 1914. Wij waren op karwei bij de "salonboer" aan de straatweg (). Terwijl de baas in de schuur iets in orde maakte was ik langs een pad van opgeschoven dakpannen naar de nok geklauterd, met een troffel vol specie en een voegijzer om de losse schoorsteenvoegen wat bij te strijken. Schrijlings gezeten op de vorst had ik uitzicht over de hele omgeving met het Tjeukemeer aan de ene, de Brekken aan de andere kant. En zo was ik de eerste die ontdekte dat Venema, de veldwachter, de straatweg af kwam fietsen met een groot geel papier voor zich en bij elke boerderij riep: "De oorlog is uitgebroken, ieder moet onder de wapenen komen".

Net toen ik naar beneden riep: "Oorlog!" kwam de meid en riep ons binnen voor de koffie. () De wonderlijke echo van die mobilisatieoproep hing daar in de kamer als een vreemd iets, waar niemand rechttoe rechtaan op in durfde gaan. Alleen de hereboer mocht zeggen: "Ja, daar heb je het al", op een toon als kon hij nu niet meer verzwijgen wat hij altijd al geweten had. De meid had net het eerste kopje met een hoge straal ingeschonken toen de oudste zoon binnenkwam met wat hij op straat had opgevangen. Je had toen nog geen radio en het hoogste tempo van het krantenieuws placht te worden aangeduid met de toevoeging: per telegraaf.

Nu dan, Rimmelt had als waar horen vertellen, dat de Russen al met schepen op de Lek voeren, op weg naar Den Haag.

"Dat kan niet", zei ik vrijpostig.

"En waarom dacht jij dan dat het niet kon?"

"De Russen hebben hier niets te zoeken. En de oorlog is pas uitgebroken. Dan zouden ze eerst heel Duitsland moeten veroveren."

"De Rus en de Mof zijn het eens", zei de boer ().

"Dan is er heel wat veranderd", waagde ik weer. "De oorlog gaat tussen Servië en Oostenrijk-Hongarije. Duitsland helpt de Oostenrijkers en Rusland de Serven. En Rusland heeft een verbond met Frankrijk en Engeland. Dat is de Entente." ().

De meid begon luid en kalverig te lachen: "Hij kon er wel verstand van hebben!" ()

Ik voelde dat het hele gezelschap mij spottend aankeek en kreeg een kleur als bloed.

"Duitsland helpt ons, nietwaar boer?" zei de knecht. De boer gromde maar wat.

Naderhand zei de baas tegen me dat ik niet zo'n grote mond moest opzetten; dat misstond.

(Uit: Fedde Schurer, *De beslagen spiegel. Herinneringen*. Amsterdam, 1969, pag. 34 e.v.)

— Nooit zal ik de dag vergeten waarop ik mijn moeder heb zien huilen. Ik hoorde haar niet, zij snikte niet, ik zag alleen maar door de gleuf van de bedsteeg gordijnen grote tranen over haar wangen biggelen. De lamp was nog aan, ik zag de schaduwdraden van de kralen rondom de petroleumvlam op de wanden.

Dat was vreemd, want het was vol-zomer. Dan was de lamp nooit aan. Want mijn ouders gingen vroeg naar bed en stonden heel vroeg op, 's zomers om vier uur.

Er moest gemolken worden en gevoerd. En 's zomers kon je beter zichten als de dauw nog op het koren lag dan in de zengende hitte van de middagzon.

Toen ik die tranen van mijn moeder zag en toen ik, recht op gaan zittend, mijn vader daar zag in een wonderlijk gek pak, dat het midden hield tussen dat van de veldwachter en een vogelverschrikker, toen begon ik ook te huilen, maar met geluid, omdat alles zo vreemd was. Alleen mijn grootvader, die bij ons een kamer had, mijn grootvader met de witte baard, zat rustig en verheven in de stoel, zijn beaderde handen gevouwen om het koffiekopje. ()

De mobilisatie was afgekondigd en mijn vader moest zich gereed houden. Hij moest het vaderland verdedigen.

Die nacht schijn ik slecht geslapen te hebben. En mijn moeder wakte mij laat. Met een blij gezicht. Want de postbode was geweest met een grote brief, waarin stond dat mijn vader voorlopig zijn spullen op mocht bergen.

Hij bleef bij ons. En toen ik als kind mijn dagelijks werk begon, waarvan de eerste akte was naar de kamer van mijn grootvader te gaan, om, met zijn hulp, het klokgewicht van de staartklok op te trekken, keek hij me glimlachend aan. ()

"Er is een briefke kind, van Hare Majesteit hoor. Vader mag bij ons blijven."

Maar een oom van mij, die iets jonger was dan mijn vader, moest met spekszak en al onder de wapenen komen. En twee oudere neven ook. Een paar dagen later zagen we Eppo Weers met zijn paard naar het dorp gaan. Er was een paardenvordering voor het leger. Tegen de avond kwam hij terug. Hij had zijn paard nog en hij liep recht op. Onze buurman zei: "Het is net alsof hij de slag bij Waterloo gewonnen heeft."

Maar zijn verhaal hoorden we enige dagen later van een ooggetuige. Hij was met zijn paard Marie voor de legerofficier verschenen, een soort militaire paardendokter. En toen had hij gezegd: "Meneer, laat me Marie toch houden, ik heb maar één paard, en slechts twee dochters, geen zoon. En ik kan mijn kinderen toch niet voor de eg spannen of voor de ploeg. Meneer, ik hoop toch zó dat je het begrijpt."

En toen heeft hij gereerd. Ja, reren is erbarmelijker dan schreien. En toen heeft die paardendokter gezegd: "Heb je mooie dochters, oue? Misschien hebben we daar wat aan." En daarna gaf hij Marie een slag op het gat met een geweerkolf en toen sloeg Marie als een weep. "Weg met die knol", zei de peerdedokter toen. En toen is Ep Weers haastig weggegaan.

Toen nu dit in het gehucht bekend werd, wilden ook de anderen wel reren, als ze daarmee hun paarden konden houden, maar je weet nooit op welk moment je ermee beginnen moet en ook nooit precies wat je erbij moet zeggen. Zo werden er toch vele paarden gevorderd en niet de slechtste. Zware paarden voor de artillerie en lichtere voor de cavalerie.

(Uit: Rein Brouwer, *Groningen en Ommelanden in Grootvaders Tijd*. Den Haag, 1976, pag. 107 e.v.)

— Eergisteren, vrijdag 31 juli, was ik om 3 uur in Amsterdam, in de Oude Kerk. Een kennis van me zou er op 't orgel spelen. Ik had de kerk nooit gezien, en ik ging naar de koster en betaalde een kwartje. "Spreekt u Hollands?" vroeg de man. "Een beetje" zei ik.

De kerk was geheel leeg, er was niemand. Een mooi gebouw, met mooi beschilderde glazen. De organist speelde, maar hield plotseling op. Twee mannen gingen naar boven in de toren, en toen begon op eens de zware noodklok te luiden, die mijn leven lang nooit geluid heeft. De organist riep van 't orgel: "er is oorlog!" Maar toen stemde hij een machtig fortissimo aan, van Bach, waardoor de klok geheel overstemd werd. Hij speelde totdat de orgeltrapper ophield, van zenuwachtigheid. Het was alles diep indrukwekkend.

Gister bracht ik Hans naar spoor, in zijn soldatenpakje. De goede jongen zag nog bleek en mager, hij was pas hersteld, en nog zenuwachtig. Hij moest opkomen bij de landweer en ik weet nog niet waar hij is, op dit ogenblik ().

Gisteren fietste ik met Martha naar Hans, die op 't fort "de Winkel" is bij Abcoude. Het was een mooie fietstocht, een prachtig land. We reden tussen de buien door. Ik ontmoette Hans die met zijn troepje soldaten aankwam. Hij zag er niet slecht uit, maar toen ik met hem alleen was begon hij te snikken. Hij voelde zich eenzaam. En hij was nog zenuwachtig. Ik troostte hem en monterde hem op, we zaten in de boerenhofstee, bij boer en boerin en aten boterhammen en rijstetaart. De Hollandse soldaten zijn lummelig, ongelijk, maar geduldig en gewillig. Ik zie veel goeds in deze geweldige krachtsinspanning van ons volk. De socialisten, die hier tegen in willen gaan, hebben praktisch volkomen ongelijk, — al is hun gevoelen en theorie juist.

(Uit: Frederik van Eeden, *Dagboek 1878-1923*, deel III, Culemborg, 1971, pag. 1381 e.v.)

— Voor ons besef kwam dat alles totaal onverwacht, en ook daarom vergeet je 't nooit als je 't hebt meegemaakt. Niemand had er enig idee van dat 't mogelijk zou zijn: dat er in een beschaafde tijd, en midden in de zomer plotseling een wereldoorlog kon uitbreken!

En dan moet men nog, om de emotie van die dagen te peilen, er bij denken alle oncontroleerbare geruchten die overal de ronde deden. Zo schreef mijn vrouw mij, begin augustus, dat er revolutie in Frankrijk zou zijn uitgebroken, en dat de Tsaar van Rusland zelfmoord had gepleegd.

Ik werd als artillerist eerst naar Westervoort, ten zuiden van Arnhem, gestuurd, om fort Pannerden in orde te maken, voor het geval de Duitsers een inval zouden doen. Na een tien dagen werd ik naar Den Briel gezonden, om fort Den Briel in gereedheid te brengen, voor 't geval de Engelsen onze neutraliteit mochten aantasten.

Die beide opdrachten maakten mij wel duidelijk hoe neutraal wij waren, en ook hoe wij "er tussen" zaten. Het was overigens nog niet eens zo eenvoudig om die vestingwerken gereed te maken, want vrijwel niets was in orde.

Ik moest de projectielen met buskruit vullen. We begonnen op een zondagmorgen. Ik herinner me nog hoe er de tweede zondag in augustus Heilig Avondmaal was in Den Briel. We gingen er heen, om daarna onze projectielen maar weer te vullen. Het ontroerde, want het uitbreken van de wereldoorlog gaf werkelijk een schok.

Het was niet zo eenvoudig om met de manschappen om te gaan, die zomaar uit hun gezinnen en hun werk waren weggeroepen — voor hen een ongekende ervaring.

Mijn manschappen waren meest Rotterdamse bootwerkers. Ik was gemoedelijk tegen ze, en troostte ze, wanneer zij pruttelden: "Met Kerstfeest zijn we weer thuis." Ik geloofde dat zelf nog; maar zij konden niet geloven dat het zó lang zou duren.

(Uit: G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, Kampen, 1966, pag. 83 e.v.)

— In de Julidagen van 1914 lieten de dreigende oorlogsgevaaren geen twijfel meer over: de mensheid stond aan de vooravond van de geweldigste imperialistische oorlogsuitbarsting, die de wereld ooit had gezien.

Alleen een ontzaglijke, alle landen omvattende, machtige en doelbewuste actie van de werkende massa, demonstraties, stakingsbewegingen van ongekend grote omvang, verzet onder de soldatenmassa's had het ergste nog kunnen afwenden.

Voor wie in die dagen politiek-bewust leefde, blijft de ijzige beklemming onvergetelijk, waarmee, in de van uur tot uur toenemende spanning, de reeds in beweging gekomen oorlogsmachine dreigend op de volkeren afkwam.

In de rijen der arbeidersbeweging verscherpte zich de tegenstelling, groeide verwarring, beginselloosheid en tallozen werden ontmoedigd. Dit werd vooral veroorzaakt door het optreden der leiders, dat grote teleurstelling wekte. De internationale congressen hadden de weg gewezen en de strijdmethoden bepaald bij het naderen en het uitbreken van de oorlog.

Enige dagen vóórdat de oorlog losbarstte werd op het IJscubterrein te Amsterdam een meeting belegd waar o.a. Hugenholtz verklaarde, dat de gelden voor de mobilisatie in Nederland weggesmeten werden in een bodemloze put. "Ze zouden beter voor sociale hervormingen kunnen worden gebruikt!"

Toen de mobilisatie van de legers in het buitenland plaatsvond, hield de S.D.A.P. opnieuw een meeting. Nu op het sportterrein "Houtrust" in Den Haag en daar verklaarde Troelstra, dat de Nederlandse arbeiders hun militaire plicht zouden weten te vervullen en de regering op de steun van de S.D.A.P. en van het N.V.V. zou kunnen rekenen.

Zo werden de besluiten der internationale congressen tot scheurpapier gemaakt. Ik heb bij die gelegenheid sociaal-democratische arbeiders gezien, die in heftige verbittering hun insignes van de jas rukten en hun lidmaatschapsdiploma's verscheurden. ()

(Uit: Louis de Visser, *Herinneringen uit mijn leven*, Amsterdam, 1978, pag. 177/78.)

— Ik was dan in 1914 geslaagd als onderwijzer, maar er was nergens plaats. De markt was overvoerd. Maar op 1 augustus kwam de mobilisatie, honderden onderwijzers en hoofden van scholen werden gemobiliseerd, en voor iedereen was er plotseling plaats, tijdelijk, zolang de mobilisatie duurde, tien gulden per week.

(Uit: Hendrik Algra, *Mijn werk, mijn leven*, Assen, 1970, pag. 31)

— In de Eerste Wereldoorlog waren de gemoederen van een goede derde klas van het Nederlands Lyceum, waar ik dus tot leraar was benoemd, zeer bewogen. De jongens vroegen mij, om, buiten de gewone lesorde om, in de geschiedenislessen de oorlog en zijn oorzaken te behandelen. Wij waren toen erg neutraal en voorzichtig ('t was in Den Haag!) en daarom overlegde ik met mijn rector Casimir. Deze vertrouwde mij de zaak toe. Ik gaf de lessen en deed erg mijn best om goed objectief te zijn. Ik was na afloop zelf geïnteresseerd in het verloop van een en ander en in de resultaten. Aan het eind van de laatste les zei ik: "Neem jullie nu een stuk papier voor je en zet daar je mening op, of ik in mijn persoonlijke overtuiging pro-Centralen of pro-Geallieerden ben." De uitslag was 13-12 of 12-13. Ik was niet weinig trots. Toen ik het oordeel van de klas aan Casimir meedeelde, kreeg ik een douche. Hij zei: "deze stemming bewijst wel iets, u hebt wel neutraal les gegeven, maar 't is toch denkkelijk anders dan u meent: de jongens hebben uit uw woorden dat gepuurd, wat hun van huis uit welgevallig en aanvaardbaar was. De stemming zegt dus waarschijnlijk dat er 13 (12) pro-Geallieerde en 12 (13) pro-Centrale leerlingen waren!" Casimir's merkwaardige interpretatie was een mooie bevestiging van de door mij eerder geformuleerde stelling, dat men, wat men meent te zullen zien, horen (en voelen) en in een lesbetoog te zullen leren, ook werkelijk ziet en hoort en concludeert.

(Uit: A. de Vletter, *Na lange marsch . . . omkijken*, z.pl. [Bloemendaal/Haarlem], 1955, pag. 19)

— Het was oorlog — en daar waren de Belgische vluchtelingen, die Rotterdam binnenstroomden. Ze werden ondergebracht in de loodsen onder het viaduct van de Electriscbe Spoor: een wonderlijke stoet van vreemdtoegetakelde, doodvermoeide mensen, be-
pakt en beladen met de zonderlingste zaken. Het Rode Kruis was druk in de weer om de ongelukkigen bij particulieren onderdak
te brengen. Ook mijn vader liet zijn adres inschrijven en zo trok een Antwerpse familie bij ons in: man, vrouw en een dochtertje
van mijn leeftijd, op wie ik prompt verliefd werd, m'n eerste kalverliefde. ()

Behalve wat geld en ondergoed bestond hun hele hebben-en-houden op dat ogenblik uit een kussensloop vol Maria-kaakjes. We
kookten er pap van voor het ontbijt en als toetje na het middagmaal, we aten ze op het regeringsbrood of zo maar uit de vuist. Er
kwam naar mijn gevoel geen eind aan en ik kan nog aan die oorlogsdagen niet terugdenken zonder weer de zoete smaak van dat
biscuitje in de mond te krijgen. ()

De gedachte aan oorlog schijnt zich altijd te moeten verbinden met die aan eten — voedsel krijgt opeens een verschrikkelijke bete-
kenis. Een plaat van Piet van der Hem uit die dagen: de mensheid staat als rijpend koren op het graanveld, en Mars maait — heca-
tomben voor de oorlogsgod. En de mens heeft geen ander verweer dan de jacht op voedsel — alsof we zo verzadigd als het kan ten
offer willen vallen aan de zeis.

(Uit: A.J. Koejemans, *Van "ja" tot "amen"*, Amsterdam, 1963, pag. 16)

— Op de kaai [in Vlissingen] wachtte ons de broer van mijn vriend Viérin, die ons met zijn auto naar Middelburg zou voeren. De
natte klinkerweg geleeke een ijsbaantje waarover we gleden als door de wind gedreven; vlugger dan men 't zeggen kan, waren we op
de markt lijkt getoverd. Hier zouden we afscheid nemen. Ik had hier nu een paar uur te wachten op mijn trein en zou er beginnen
aan de vijfhonderd boodschappen die ik van vrienden uit Vlaanderen had meegekregen.

Middelburg, het anders zo vriendelijke stadje, was vol beweging en drukte. Ik meende veel last te hebben met 't opzoeken van al
die verschillende adressen waarmede mijn zakboekje was volgeschreven, maar 't viel echter heel tegen mijn verwachting uit. Ik was
nog geen halve straat ver, als ik onder de vele paraplu's der voorbijgangers, altijd nieuwe kennissen ontmoette. Ik kreeg er de in-
druk ergens in een stad van Vlaanderen te zijn in plaats van in Holland. Het "Informatiebureau voor Belgische Vluchtelingen" kon
ik hier best missen. Er was maar één ding: dat ik te weinig tijd had om iedereen te woord te staan, want telkens kreeg ik een hele
geschiedenis te aanhoren; — iedereen had zoveel te vragen en te vertellen; — ik moest overal gaan zien hoe men er als vluchteling
was ingericht en altijd maar nieuwe boodschappen aannemen voor 't Vaderland. Daar er niet te denken viel om brieven mee te ne-
men over de grens, moesten al die dingen in hiërogliefen op het zakboekje.

Wie ik hier al ontmoet heb van kennissen en vrienden uit Vlaanderen waren niet te noemen — 't docht mij dat er hier meer Vlamin-
gen waren in Middelburg dan Hollanders. Allen om 't even waren ze 't eens om hun bewondering te uiten over de goede ontvangst,
de zorg, de voorkomendheid en de onbaatzuchtige en mildste betrekkingen waarmede de vluchtelingen hier behandeld worden.

Onder andere vrienden trof ik hier de heer Joseph Verriest — een neef van pastor Verriest — die hier met zijn vrouw, twee tante's
en zijn veertien kinderen verbleef. Voor een spotprijs had hij een groot huis gehuurd en, alles wat hij voor zijn talrijke familie nodig
had van meubels, huisgerief en beddegoeds, hadden de geburen van alle kanten bijgebracht. Met achttien aan een lange tafel, heb
ik daar het middagmaal gebruikt en werd daarna door een talrijke vriendenstoet vergezeld, naar het station en op de trein gebracht
waar ik afscheid nam met de belofte: in 't terugkeren het bezoek te hernieuwen. Al de mensen die ik daar ontmoet heb, zagen er
welgezind uit, blij dat ze in veiligheid waren en een degelijk onderkomen hadden gevonden; — van hun thuis, van hun goederen,
hun handel, hun bestaan, werd met geen woord gewaagd, — men was maar alleen benieuwd te weten hoe het met de vrienden en
bloedverwanten, die in 't vaderland gebleven waren, gesteld was.

(Uit: Stijn Streuvels, *Volledig Werk*, deel II, Brugge, 1972, pag. 1406 e.v.)

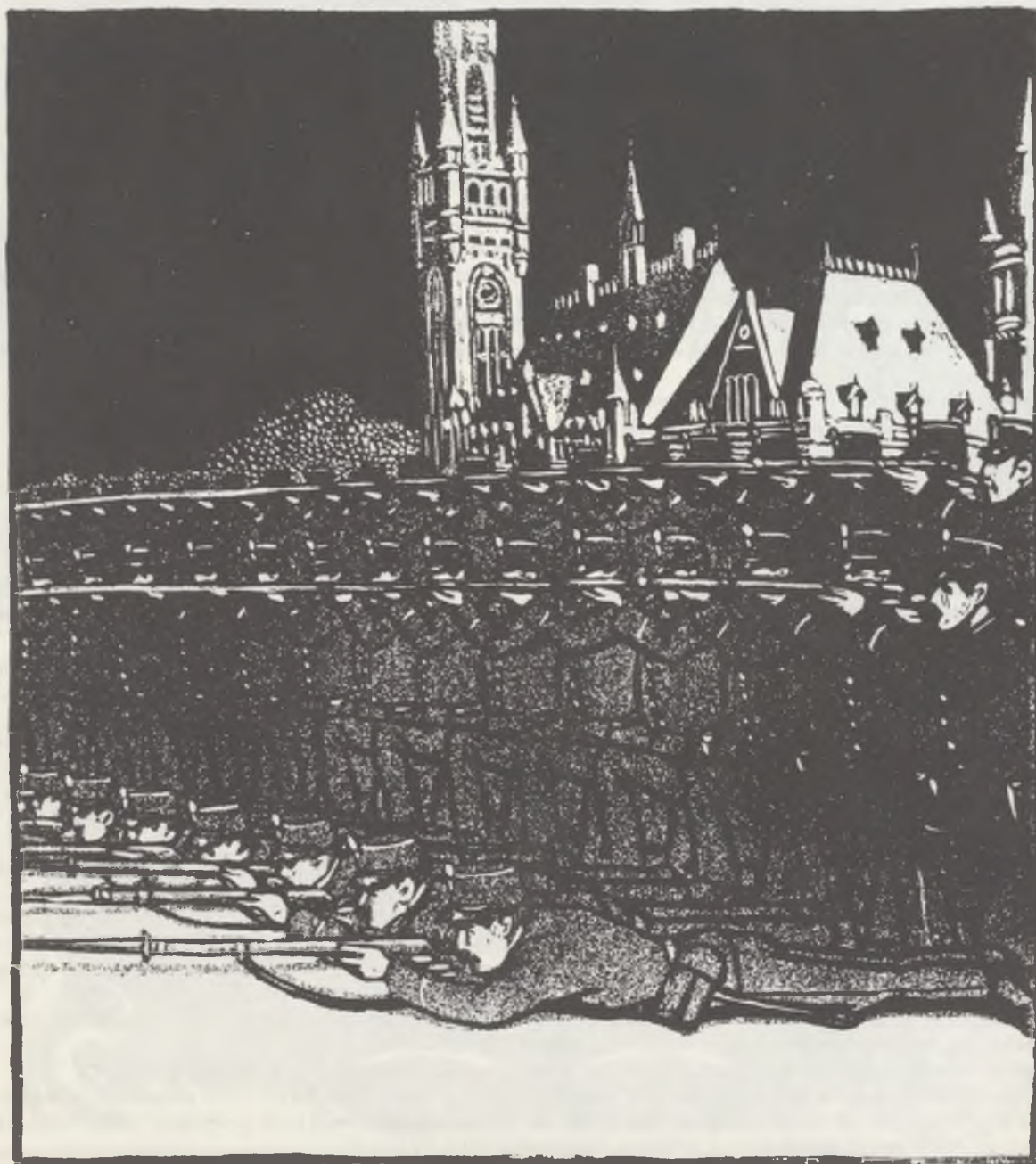
ZONDAGSBLAD VAN „HET VOLK” No. 4398 VAN 8 AUGUSTUS 1914.

DE NOTENKRAKER

ACHTSTE JAARGANG NUMMER 32

Bij het Vredespaleis.

Teekening van
ALBERT HAHN

„De schenkers komen”

Waartoe wordt het gebruikt?

Wat is er geroemd over de wonderen der techniek, en uitvindingen en ontdekkingen op allerlei gebied!

De opmerking is echter reeds vaak gemaakt, dat het zedelijk gehalte van het mensdom er niet beter op geworden is, en dat de misdaad ook zeer handig van al dat nieuwe gebruik heeft gemaakt om haar doel te bereiken.

Wat de misdaad slechts op beperkt terrein heeft kunnen doen, doet de oorlog op grote schaal.

De nieuwe methoden van staalbereiding, zij worden gebruikt voor de oorlog: geschut- en kogelgieterij, en pantserschepen.

De nieuwere scheikundige onderzoeken, zij hebben geleid tot de samenstelling van allerlei hoogst gevaarlijke springstoffen, rookloos buskruit enz.

Telefoon en telegraaf, zij zijn voor de oorlog, zij versnellen de mobilisatie, vergemakkelijken de bevelvoering en de eenheid der verspreide legerkorpsen.

Draadloze telegrafie, een van de jongste en schoonste ontdekkingen, ze stelt de oorlogsschepen in staat naar alle kanten uit te zwermen en toch het verband vast te houden en elkaar te waarschuwen.

Het rijwiel, de motorfiets, de automobiel, zij dienen de krijgsgod, zoals het nog nooit tevoren in zulk een mate geschied is: de verkenners, de adjudanten, de bevelhebbers, zij snellen her- en derwaarts en weten van geen afstanden meer; vrachten worden met gemak verplaatst; een hele provincie is in enkele uren met soldatenvolk bezet, ge gaat als Luxemburger slapen en wordt als Duitser wakker.

Fotografie, ze dient de oorlog, spionnen "nemen" vestingen en forten door hun camera; verraders verdienen hun loon door het fotograferen van geheime instructies.

De bioscoop komt de oorlog ten goede en levert een prachtige, bewegelijke schijf voor schietoefeningen.

De vliegkunst, eerst, maar nu niet langer onmogelijk geacht, de oorlog heeft haar onmiddellijk in beslag genomen.

Het luchtschip, 't is voor de oorlog.

De spoorwegen, zijn voor de oorlog.

De nieuwere wondbehandeling, snelverbanden, antiseptische middelen, röntgenbestraling, de oorlog bedient er zich van: in een minimum van tijd en in een veel groter getal dan ooit te voren worden gewonden weer strijdvaardig gemaakt.

Waarlijk in dienst van de oorlogsgod is nergens een spoor van conservatisme te bemerken.

Op allerlei gebied heeft men nog al eens te worstelen met behoudzucht. Kerk en school, staat en maatschappij komen wel eens achter hun tijd aan, maar de oorlog gaat hen voor!

Was het oudtijds een geweldig sterk werk enkele honderdduizenden tegen elkaar in het gevecht te leiden en enkele tienduizenden dood te krijgen — thans stelt men met gemak een paar miljoen tegen elkaar op, en kost het weinig moeite enkele honderdduizenden "om te leggen".

God heeft de mens met vele en schone gaven gesierd.

Het hangt er maar van af, hoe en waartoe men ze gebruikt.

(Uit: *Friesch Kerkblad*, 21 augustus 1914)

België's lot

Duitsland, door vijanden omringd, beschouwt deze oorlog als een strijd op leven en dood, als een strijd voor zijn bestaan, en heeft blijkbaar als motto aangenomen het geduchte "nood breekt wet". Daardoor is deze oorlog ontzettender geworden dan de verbeelding zich kan voorstellen.

Omdat over België de kortste en veiligste weg naar Parijs gaat werd zijn onzijdigheid geschonden en om zeker te zijn dat de lange communicatielijnen der legers met hun basis onschendbaar blijven, wordt met grote hardheid opgetreden tegen de burgers, die verdacht worden van aanslagen op de militairen.

Geen protest hiertegen baat. En zo sterk sprekend is de verwoesting van Leuven dat een protest zelfs onnodig schijnt. De feiten zijn welsprekend genoeg.

Wij handhaven eerlijk onze onzijdigheid in deze oorlog en de dagbladen doen slechts hun plicht als ze zich onthouden van alles wat de gemoederen opwindt tegen een der strijdvoerenden, en van wat onze regering, die mannelijk en oprecht haar zware taak vervult, in moeilijkheden brengen kan.

Daarom uiten wij slechts in deze enkele woorden onze verontwaardiging en deernis over het lot, dat het ons aanverwante Belgische volk treft, dat geheel onschuldig in de oorlog gesleept is, en dat moedig zijn plicht vervult.

Wij zijn overtuigd dat de gehele wereld veroordeelt de vernietiging van het liefelijke Leuven, dat voor België was wat Oxford is voor Engeland, de stad, die de bezieling der Middeleeuwen levende hield in het land, en dat het ook in Duitsland velen moeite moet kosten om in te zien, dat aan de militaire situatie mochten opgeofferd worden zo vele burgers in een onverdedigde stad en de gebouwen waarin de godsverering, de kunst en geschiedenis van een groot verleden voor ons getuigden.

Waarom België's lot ons zo diep ter harte gaat zal ieder in Europa beseffen. Leuven was een deel van onze traditie en geschiedenis. Wat België lijdt zou door ons ondergaan zijn, waren wij in België's plaats geweest.

Nederland's houding in deze oorlog is zo juist gekenschetst in het Buitenlands Overzicht van *De Gids* van september:

"Wat Nederland betreft, het waakt, in vertrouwen op de leiding van een gouvernement, dat tot dusver geen enkele misstap deed. Diep ontroerd, wijdt het zijn innigst medegevoel aan België, dat zo zwaar getroffen werd bij de verdediging van een recht, waarvoor ook wij, mocht het ons betwist worden, hebben te staan, — of te vallen."

Wij zijn neutraal in deze oorlog en hopen het te blijven, maar het leed, dat België treft, kan ons niet ongeroerd laten.

Op een der moeilijkste dagen van de grote Burgeroorlog vroeg men aan president Lincoln, de edelste held die de Verenigde Staten

ZONDAGSBAD VAN „HET VOLK” No. 4416 VAN 29 AUGUSTUS 1914.

DE NOTENKRAKER

ACHTSTE JAARGANG NUMMER 35

In de Europeesche bloedzee.

Teekening van
ALBERT HAHN

Onder beschermende vlag.

Bijvoegsel van De Amsterdamer, Werkblad voor Nederland, van 11 October 1914

— Buurvrouw, 'je kunt me niet te veel zijn, voor jullie is nu altijd plaats!

Amst. Boek- en Steendrukkerij, v/b. Ellerman, Harms & Co

eren, "of hij er wel zeker van was dat God aan zijn zijde was?"

Lincoln's antwoord was:

"Dat weet ik niet. Daaraan heb ik nooit gedacht. Maar innig verlang ik de zekerheid te verkrijgen dat wij aan de zijde van God zijn." Het moet ook in de oorlog mogelijk zijn die zijde te kiezen.

(Uit: *Algemeen Handelsblad*, 3 september 1914)

Hoe Nederland zich mengt in de strijd

Ons vaderland is, God zij dank onzijdig in de onzalige, verschrikkelijke strijd, die over geheel Europa woedt. Wij houden ons met pijnlijke zorg "buiten de partijen", en de sympathieën, die wij hebben mochten voor deze of gene der oorlogvoerenden, blijven gedeelt en worden in het openbaar niet kenbaar. Vooral de pers, die daar zulk een grote rol in spelen kan, is voorzichtig, en alle zorg wordt eraan besteed, dat Nederland zich in geen enkel opzicht mengt in de strijd.

En toch: op één manier toont Nederland zich niet "onzijdig", en het strekt de hand uit naar de slagvelden en treedt tussen de strijdende legers onvervaard op!

Dat is: op het gebied der Charitas, op het gebied der menslievendheid en der verzorging van ongelukkigen, uit welk volk, uit welk leger, van welke plaats die ook komen!

Met het kruisteken, dat herinnert aan de God van liefde en barmhartigheid Die voor de wereld Zijn leven gaf, gewapend gaan onze liefdezusters, onze verplegers en verpleegsters, onze vrijwillige arm- en ziekenverzorgers, onze geneesheren, tot in de linies der strijdenden zelfs, en ze brengen er hulp en troost, heul en lachen aan gewonden, zieken, ongelukkigen, verbannen, hongerigen en lijdenden.

Dat is de heerlijke rol, die Nederland speelt op het strijdveld; dat is ook de enige manier waarop wij hopen dat Nederland zich ooit mengen hoeft in de strijd.

De mooie platen in dit nummer geven ook hiervan voorbeelden te over! En de grensplaatsen in ons mooi Limburg geven er haast bij iedere stap getuigenis van, hoe in de wrede beproeving, die Europa treft, de deugden van naastenliefde en gastvrijheid schitterender dan ooit in ons goede vaderland bloeien. Dat is ten minste één klein lichtpuntje in de zwarte somberheid die in deze dagen van bloed en ellende op ons drukt.

(Uit: *De Katholieke Illustratie*, 5 september 1914)

Aan wie de schuld?

Aan wie de schuld? Zullen we het zoeken bij Rusland, bij Frankrijk, bij Duitsland of Engeland? Zullen we de schuld geven aan Tsaar of Keizer? Zullen we de steen werpen op kapitalisme of militarisme, zoals zovelen doen?

Wij willen het niet doen. Want de schuld van zulke vreselijke uitbarstingen is in de eerste plaats niet te zoeken bij sommige mensen, maar bij de mens. De schuld ligt in de zondeval. De gevallen mens zal met alle pogingen, die hij aanwendt, nooit zover komen, dat hij zijn naaste liefheeft als zichzelf. Hij zal voortgaan zichzelf te zoeken, en de zelfzucht zal telkens in oorlog tot uitbarsting komen.

(Uit: *De Kamper Kerkbode, ten dienste van de Gereformeerde Kerk*, 19 september 1914.)

De "Katholieke Illustratie" in de moderne krijg

Onze "Illustratie" wordt weer voor later een zeer interessante verzameling, nu ze allerlei beelden en foto's brengt over de krijg. Zo ging het vroeger óók: de oorlogsplaten van de *Katholieke Illustratie* uit 1870, van de Turks-Russische oorlog en van andere krijgsgeschiedenissen in latere jaren zijn werkelijk heden ten dage interessante collecties geworden. Hoe zal dat dan te meer zijn, nu de fotografie ons te hulp komt! Voorheen moest men zich behelpen met reproducties van tekeningen of schetsen, nú staat de fotograaf gereed, als de slag is afgelopen, om de gevolgen ervan natuurgetrouw te "kieken", en de poëzie van de oorlog (want óók deze is er!) komt op de achtergrond, slechts de akelige koude werkelijkheid blijft.

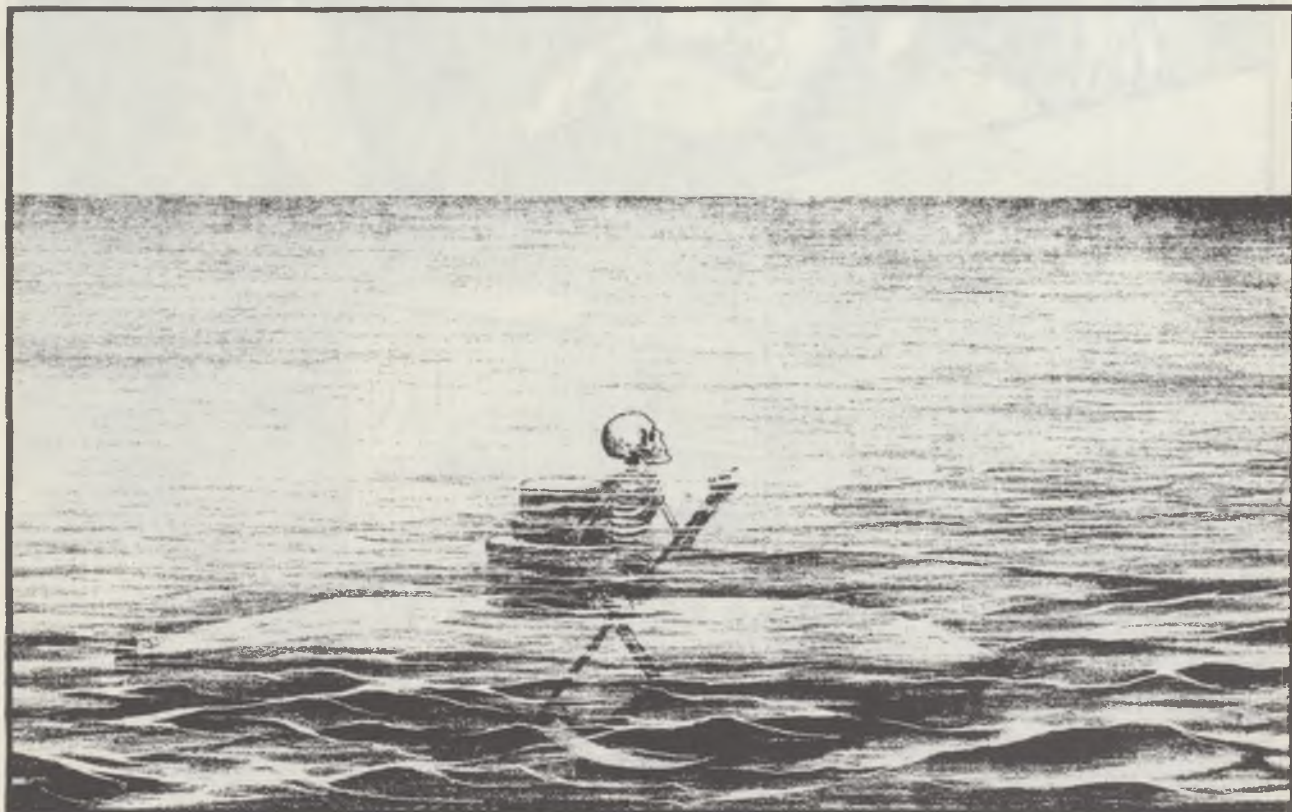
Of onze "Illustratie" daarom alleen de ellenden en gruwelen van de moderne krijg uitbeeldt? Een blik op de platen die wij in onze "oorlogsnummers" geregeld geven, leert dat beter! En daarom zal ook van deze tijd onze "Illustratie" voor later een trouwe, volledige, prachtige bron van herinnering blijven!

(Uit: *De Katholieke Illustratie*, 3 oktober 1914)

ONDERZEEËR

Nadruk verhoden

BIJVOEGSEL van De Amsterdamer, Weekblad voor Nederland, van 4 October 1914

Aant. Bock - en Steendrukkerij, v/h. Ellemijn, Harns & Co

DE NIEUWE DOOD

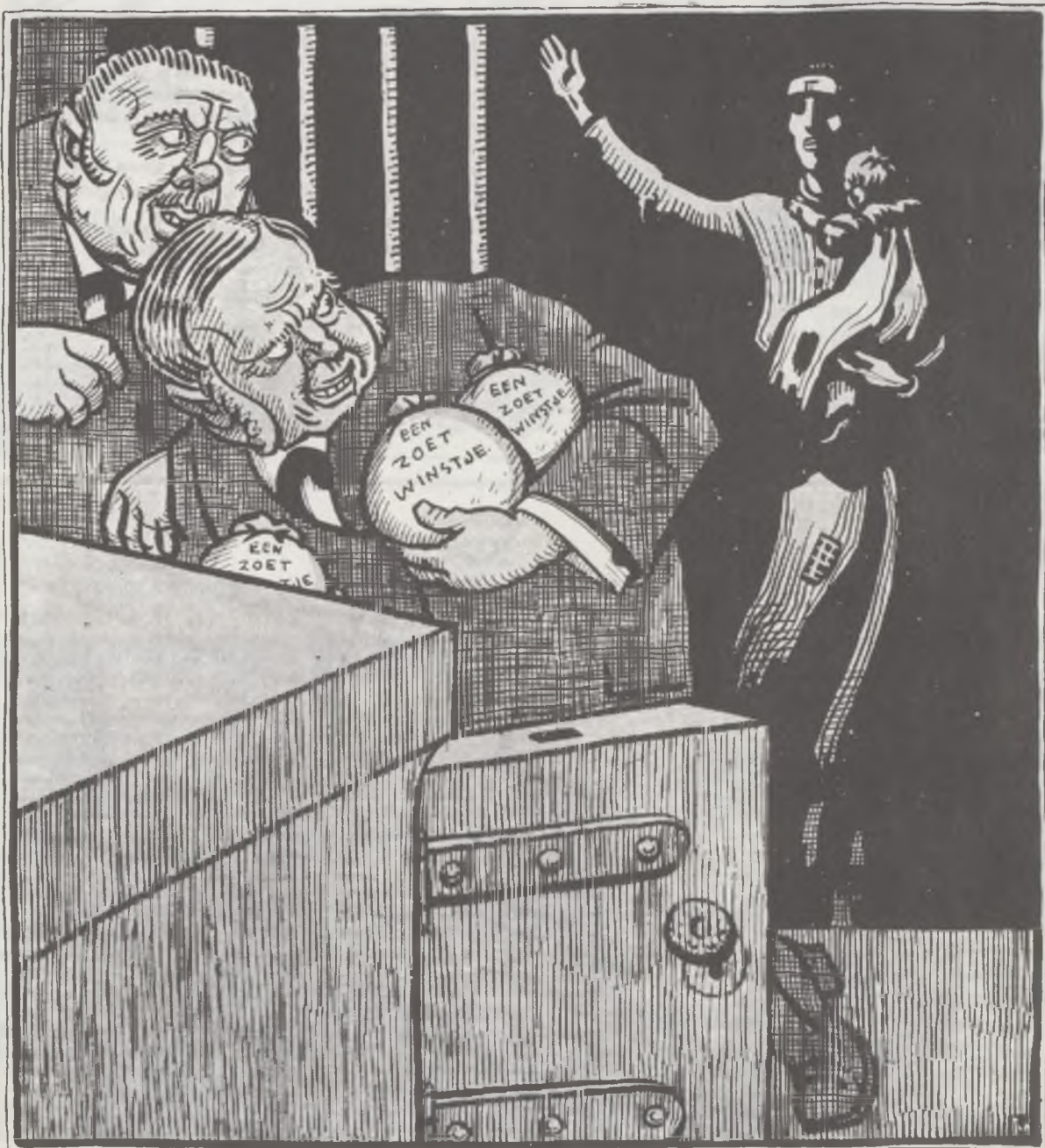
ZONDAGSBLAD VAN „HET VOLK” No. 4452 VAN 10 OCTOBER 1914.

DE NOTENKRAKER

ACHTSTE JAARGANG NUMMER 41

DE BROODWOEKERAARS.

Teekening van
ALBERT HAHN

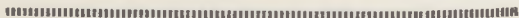
— Houdt op! Is dat uw vaderlandsliefde?
— Onze winst gaat ons boven den volksnood.

INVOER VAN LEVENSMIDDELEN UIT HET
BUITENLAND OOK VOOR NEDERLAND
BELEMMERD

De Britsche Leeuw: „Er wordt thans mooi
werk gedaan bij jullie, voor Belgische uitge-
wekenen, voor geïnterneerden en voor onze
geredde schepelingen...”

De Ned. Leeuw: „Ja, maar denkt u er nu om,
dat zij en wij niet van den wind kunnen leven.”

Ingebreid

Opgedragen aan de Commissie en de Sub-
Commissies tot Bevordering van het
Breien van Pols- en andere Mofjes voor
den Nederlandschen Soldaat te Velde

Nadruk verboden

PAS OP DAT AL DIE BREIERIJ ONS GEEN PAP- EN RIJ-SOLDATEN LEVERT

Ontspanning in Oorlogstijd

Steeds feller woedt de oorlogsgruwel en innige droefenis vervult eenieder bij het aanschouwen der alom heerschende ellende.

Is het te verwonderen dat men niet gestemd is om naar publieke vermakelijkheden te gaan en dat **Théaters, Concerten** en **Music-Halls** slechts matig bezocht zijn.

Toch heeft de **overspannen en vermoeide geest behoefte aan verstrooing.**

De **Kunstenaar**, in droeve oogenblikken, grijpt hartstochtelijk naar zijn **geliefkoosd Instrument** en ontlokt het **welluidende akkoorden**, die zijn geest **weldadige kalmte en rust** schenken.

Handelt evenals de **Kunstenaar** en zoekt **ontspanning** bij de harmonieuze toonen van een

„HIS MASTER'S VOICE” Gramophone

die u in staat stelt de **beroemdste kunstenaars** als **CARUSO, CAMPAGNOLA, BATTISTINI, KUBELIK, PADEREWSKI** en duizenden anderen te hooren in den huiselijken kring.

Machines van f 37.50 af.

Dubbel bespeelbare platen van f 1.50 af.

The American Import Cy.

22a Amsterdamsche Veerkade — Den Haag
zendt op aanvraag gr. en fr. complete catalogi
en adressen van hare officieel aangestelde agenten.

Geïnterneerden

Wat zijn eigenlijk "geïnterneerde soldaten"?

De vraag wordt dikwijls gesteld en met de uitlegging die we uit Zeeland, waar er heel wat geïnterneerd" worden, ontvingen: "dat zijn Belgische soldaten die geen goesting meer hebben om nog verder te vechten en bij ons komen uitrusten", schieten we niet erg op.

Want juist is die beschrijving allesbehalve!

Wat "geïnterneerden" zijn? Daarover moet opgeslagen het "Wetboek der internationale oorlogswetten", waartoe verschillende vredesconferenties de voornaamste bijdragen hebben geleverd. In die wetgeving lezen we dat als gedurende een oorlog een soldaat van een der oorlogvoerende partijen de grens overschrijdt en het grondgebied betreedt van een staat, die niet bij de oorlog betrokken is, deze laatste staat hem moet ontwapenen en "interneren", dat wil zeggen vasthouden en herbergen tot er vrede is. Zolang dus de oorlog duurt blijven die militairen uit oorlogvoerende landen in het neutrale land "krijgsgevangenen".

Nederland dat midden tussen een aantal oorlogvoerende partijen inligt en dat daarenboven een groot gedeelte van de oorlog heeft zien voeren vlak aan de zuidelijke grens, is dan ook het gevolg van deze positie niet misgelopen: tienduizenden soldaten van de oorlogvoerende landen zijn over onze grenzen uitgeweken, vrijwillig of gedwongen op Nederlands grondgebied gekomen en zo staat ons land voor de plicht al die tienduizenden tot aan het einde van de oorlog te onderhouden ()

De eigenaardigheid van de positie van Nederland is dat wij niet alleen van de ene, maar ook van de andere oorlogvoerende partij een aantal geïnterneerden hebben. Ja zelfs verschillende elementen van staten, die op het slagveld bondgenoten zijn. En nu moesten niet alleen de oorlogvoerenden van elkaar gescheiden, en de Duitsers (die merendeels bij vergissing of als gewonden de grens overschreden) ver gehouden worden van hun vijanden, maar ook onder de vrienden onderling brak hooggaande twist uit en Belgen en Engelsen moesten nu in afzonderlijke kampen onderbracht worden, daar de bondgenoten van het slagveld elkaar op neutraal gebied in de haren zaten.

(Uit: *De Katholieke Illustratie*, 7 november 1914, pag. 68.)

Waarom bleef Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog? (1)

Bij de beslissing over de vraag, of Nederlands neutraliteit in 1914 gespaard zou blijven, heeft de Nederlandse weermacht noch een doorslaggevend, noch een belangrijke invloed uitgeoefend.

De oorlogvoerende partijen hadden onder de omstandigheden van 1914 geen van beide een strikt, dringend, onafwijsbaar belang bij de schending van de Nederlandse neutraliteit; en zolang dat niet het geval was, hadden én Duitsland, én Engeland er integendeel belang bij, dat deze neutraliteit voor de duur van de vijandelijkheden ongemoeid bleef.

(Uit: A.S. de Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek*, Zeist, 1936, pag. 160)

Waarom bleef Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog? (2)

Waarom waren nu Duitsland en Engeland bereid ons bij het uitbreken van de oorlog ongemoeid te laten?

Voor Duitsland was de reden hierin gelegen, dat de toepassing van het zogenaamde Schlieffenplan — het opmarsplan, volgens hetwelk het Duitse leger ook door Nederlands-Limburg zou trekken — geen onmisbaar vereiste was voor de opmars naar Frankrijk. Wel zou het Duitse leger door zijn route te kiezen dwars door onze provincie Limburg heen aanmerkelijk in stootkracht hebben gewonnen, doch het kon zich tenslotte de omweg om Zuid-Limburg heen veroorloven. En van een neutraal Nederland had Duitsland in economisch opzicht alle voordeel, daar het aldus de Nederlandse havens als ravitailleringbases behield. M.a.w. Duitsland liet Nederland in augustus 1914 ongemoeid, omdat het daaraan voor Duitsland verboden economische voordeel Nederland als toevoerland te behouden de overhand behield op het daarin gelegen strategische nadeel.

Wat Engeland betreft, dit wist, even goed als Duitsland zelf, dat in economisch opzicht de voordelen van een neutraal Nederland geheel aan de zijde lagen van de vijand. Het zou dan ook gaarne hebben gezien, dat Nederland aan geallieerde zijde aan de oorlog had deelgenomen. Het heeft ons zelfs, nadat het op grond van de schending der Belgische neutraliteit aan Duitsland de oorlog had verklaard, een bondgenootschap aangeboden met verplichting tot wederzijdse steun. Ons antwoord luidde slechts, dat er voor ons geen enkele reden bestond van de gedragslijn ener strikte neutraliteit — hoeksteen immers onzer staatkunde — af te wijken. Engeland heeft deze houding geëerbiedigd en toegezegd dat het onze neutraliteit zou ontzien, zolang Duitsland hetzelfde deed. Overigens bood een neutraal Nederland voor Engeland het voordeel dat, zolang Duitsland Nederland niet zou bezetten, de Nederlandse havens in elk geval geen bases konden worden voor zijn marine. Dit strategische voordeel zou gedurende de oorlog nog aan betekenis winnen, naarmate de duikboot een steeds geduchter wapen ging worden in de economische oorlogvoering tegen geallieerde en neutrale vrachtschepen.

(Uit: C. Smit, *Tien studieën betreffende Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, Groningen, 1975, pag. 16 e.v.)

XXIII. Jahrgang

Nr. 33

Berliner

16. August 1914

Einzelpreis

10 Pfg.

oder 15 Heller.

Illustrierte Zeitung

Verlag Ullstein & Co., Berlin

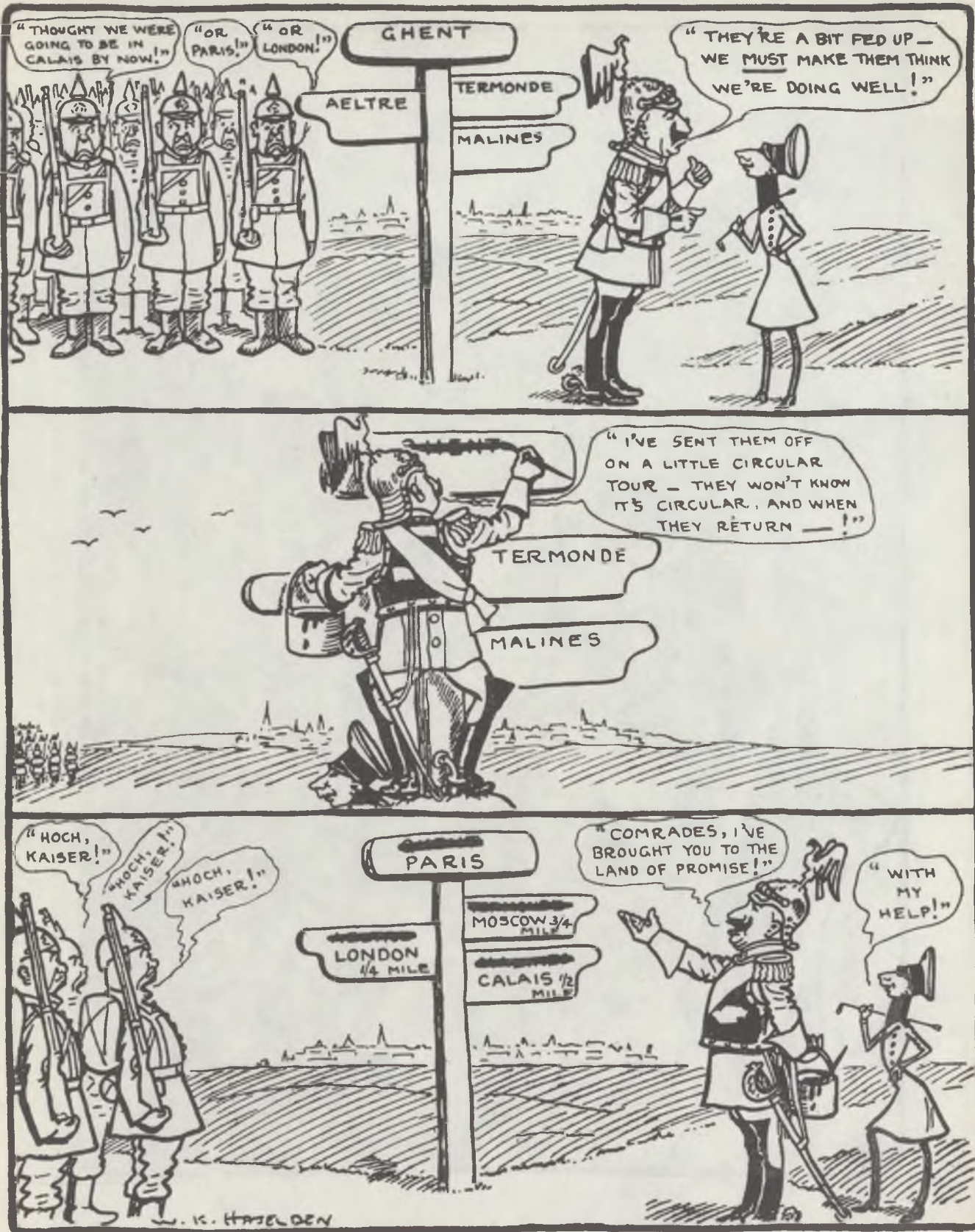
SW. 68

Drauf!

Duitsche bravour.

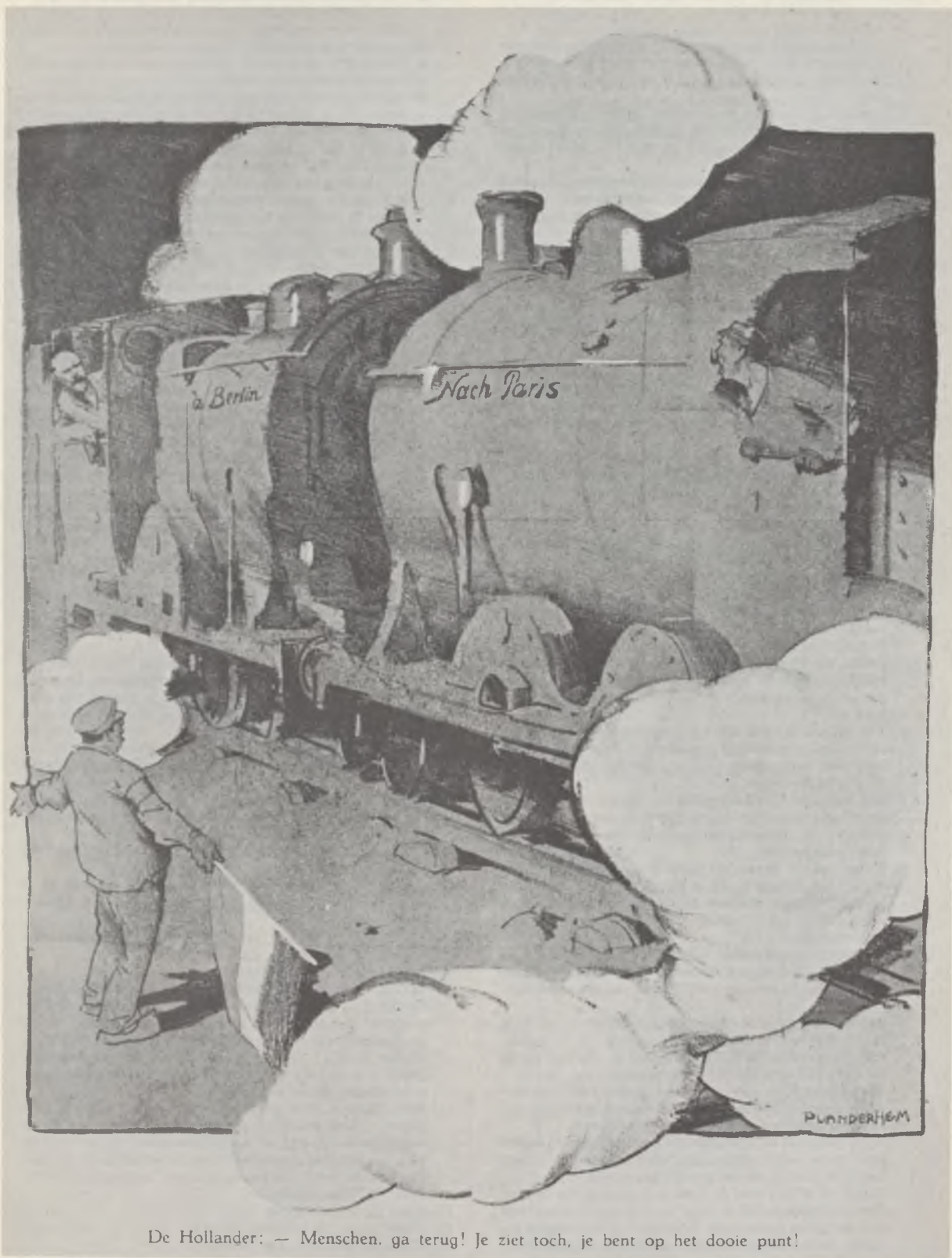
NOVEMBER—BIG WILLIE'S GREAT IDEA FOR CURING DESPONDENCY.

IN DE LOCPGRAVEN

LIEVE MOLDER!
WIJ ZIJN WEER GOED VOORUITGEKOMEN: ONZE KIRKHOVEN STRIKKEN ZICH REEDS UIT TOT DE ZEE

LOOPGRAVENOORLOG

De Hollander: — Menschen, ga terug! Je ziet toch, je bent op het dooie punt!

1. Het in 1968 gepubliceerde voorstel voor het *Eindexamenprogramma geschiedenis en staatsinrichting* v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o. zag er als volgt uit:

De kandidaat dient:

- a. inzicht te hebben in de historische ontwikkeling gedurende de laatste halve eeuw, waarbij hij mede blijk moet geven vertrouwd te zijn met verwerking van historisch materiaal;
- b. kennis te hebben van de ontwikkeling der staatsinstellingen van het Koninkrijk der Nederlanden, gezien tegen hun historische achtergrond en van hun hedendaagse structuur en functie;
- c. vertrouwd te zijn met een aantal uit de algemene en Nederlandse geschiedenis gekozen onderwerpen, waarbij verschillende aspecten van de geschiedenis tot hun recht dienen te komen.

Zulk een onderwerp mag, indien dit voor een juiste behandeling noodzakelijk is, zich mede uitstrekken over het onder a. genoemde tijdvak.

Bij het examen onder c. kan uitgegaan worden van een tekst, waarvan de kandidaat voorafgaande aan het examen inzage heeft gekregen.

Toelichting:

- a. Wanneer onder a. de formulering gekozen is "inzicht in de historische ontwikkeling", wordt daarmee nadrukkelijk bedoeld, dat feitenkennis slechts in zoverre geëist wordt als voor een juist begrip van de historische ontwikkeling noodzakelijk is.

Hiermee is enerzijds vastgesteld, dat een bepaalde feitenkennis onmisbaar is voor een goed inzicht in de historische ontwikkeling en anderzijds, dat feitenkennis als zodanig onvoldoende is.

In verband hiermee wordt er nog op gewezen, dat ook binnen de "beperkte" leerstof van de laatste halve eeuw een selectie zal moeten plaats vinden. Deze selectie zal niet voor alle leraren dezelfde zijn, want het doel nl. een inzicht in de historische ontwikkeling kan langs verschillende wegen en door middel van verschillende themata bereikt worden.

Wanneer het inzicht van de leerlingen getoetst wordt door middel van opdrachten, gebaseerd op aan hen verschaft materiaal, zullen de leerlingen daarbij gebruik mogen maken van hulpmiddelen, met name van "leer"boeken, atlasen e.d.

- b. Ten aanzien van het onder b. genoemde wordt er op gewezen, dat dit onderdeel op natuurlijke wijze in het onderzoek moet opgenomen worden, zoals dat ook in het onderwijs zal gebeuren.

Een bepaalde ontwikkeling op het terrein van de staatsinstellingen kan uitgangspunt zijn voor een gesprek over politieke en maatschappelijke verschijnselen in Nederland en daarbuiten.

- c. Bij het onder c. genoemde wordt er op gewezen, dat "een aantal" een rekbaar begrip is. Het aantal onderwerpen zal kunnen afhangen van het schooltype (vgl. m.a.v.o.-3 en v.w.o.), maar ook van de omvang en de diepgang van de onderwerpen.

Het programma is echter bedoeld voor v.w.o. en a.v.o. en het gaat dus nog om een algemene vorming, zodat een onderwerp niet de omvang moet hebben van een universitaire scriptie.

Bovendien moeten in verband met die algemene vorming van de leerling de verschillende aspecten van de historische ontwikkeling tot hun recht komen en daarvoor zijn in het algemeen verschillende onderwerpen een noodzaak.

Verder is het in de geest van het programma de onderwerpen te spreiden over de geschiedenis en ze niet alle uit één bepaalde periode van de geschiedenis te kiezen.

In elk geval zijn onderwerpen die geheel binnen de laatste halve eeuw vallen uitgesloten, daar anders een zekere dubbelure ontstaat van het onder a. genoemde.

Indien het echter voor de juiste behandeling van een onderwerp noodzakelijk is, mag het zich mede uitstrekken over de laatste halve eeuw. Tenslotte wordt er nog op gewezen, dat om zoveel mogelijk ruimte te geven aan de be-

langstelling en de mogelijkheden in elk geval voor een deel daarvan, het initiatief van de leerling kan uitgaan, vanzelfsprekend in overleg met de leraar.

2. Het *Eindexamenprogramma* dat in 1965 werd ingevoerd luidde: voor h.b.s.-A en h.b.s.-B: De kandidaat dient:

- a. kennis te hebben van de historische ontwikkeling gedurende de laatste halve eeuw;
- b. vertrouwd te zijn met tenminste zes uit de algemene en vaderlandse geschiedenis gekozen onderwerpen, waarbij naast het politieke ook economische, sociale en culturele aspecten van de geschiedenis tot hun recht dienen te komen. Deze onderwerpen mogen, indien dit voor een juiste behandeling noodzakelijk is, zich mede uitstrekken over het onder a. genoemde tijdvak. Bij het examen over het onder b. vermelde kan uitgegaan worden van een tekst waarvan de kandidaat tevoren inzage heeft gekregen.

voor m.m.s. en gymnasium:

De kandidaat dient:

- a. kennis te hebben van de historische ontwikkeling gedurende de laatste halve eeuw en de ontwikkeling van de staatsinstellingen van het Koninkrijk der Nederlanden en hun hedendaagse structuur en functie;
- b. vertrouwd te zijn met tenminste zes uit de algemene en vaderlandse geschiedenis gekozen onderwerpen, waarbij naast het politieke ook economische, sociale en culturele aspecten van de geschiedenis tot hun recht dienen te komen. Deze onderwerpen mogen, indien dit voor een juiste behandeling noodzakelijk is, zich mede uitstrekken over het onder a. genoemde tijdvak. Bij het examen over het onder b. vermelde kan uitgegaan worden van een tekst waarvan de kandidaat tevoren inzage heeft gekregen.

3. *Definitieve programma's eindexamens v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.* gepubliceerd in *Staatscourant* nr. 299 van 26 november 1970, ook verschenen in publikatie nr. 92 in de serie "Wetten en bestuursmaatregelen Onderwijs en Wetenschappen" uitgegeven door de Staatsuitgeverij.

4. *Eindrapport van de Commissie Eindexamenexperimenten Geschiedenis en Staatsinrichting*, 's-Gravenhage, 1979, pag. 42/43, de commissie omschreef in deze paragraaf het materiaal niet als zodanig.

5. Twee bestuursleden van de VGN deden in *Kleio* in 1965 mededeling over het nieuwe eindexamenprogramma. De secretaris, H. de Ruyter, bracht nog eens in herinnering welk voorstel op 22 april 1963 op de Jaarvergadering van de vereniging was aangenomen (*Kleio*, 6, nr. 4, 1965, pag. 105). De voorzitter N.J. Maarsen, gaf een overzicht hoe het nieuwe eindexamenprogramma tot stand was gekomen beginnend met "hoe op een ledenvergadering van de VGN in 1961 aan de heer P.A.M. Geurts de opdracht werd verstrekt een onderzoek in te stellen naar de wenselijkheid van herziening der eindexameneisen" (*Kleio*, 6, nr. 6, 1965, pag. 185, e.v.).

6. *Verslag van de Pietersbergconferentie*, 27 en 28 september 1963 (stencil).

7. *Verslag van de Conferentie van geschiedenisleraren*, 28 en 29 september 1962 gehouden op "De Pietersberg" te Oosterbeek (stencil).

8. J.L.P. Brants, *Nieuwe wegen in het geschiedenisonderwijs*, *Kleio*, 7, nr. 3, 1966, pag. 4 e.v.

9. *Kleio*, 8, nr. 6, 1967, pag. 161 e.v.

10. In totaal werden er tweeëndertig verschillende titels doorgenomen. Zie voorts J.G. Toebes, *Van een leervak naar een denken doevak. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandse geschiedenisonderwijs*, in: *Bij het afscheid van Dr. P. van der Meulen*, *Kleio*, 17, nr. 3, 1976, pag. 202 e.v. met name de paragrafen over de eerste hulpmiddelen en de verhalende en beschouwende teksten, pag. 224 e.v.

11. *Kleio*, 10, nr. 1, 1969, pag. 1 e.v. Aanvankelijk leefde bij sommigen — naar mededeling van de heer Maarsen, destijds voorzitter van de EEC — bij het "vertrouwd zijn met verwerking van historisch materiaal" ook de gedachte dat de leerling gebruik moest kunnen maken van "historisch woordenboek" en "historische atlas".

12. *Kleio*, 11, nr. 7, 1970, pag. 225 e.v.

13. *Kleio*, 13, nr. 7/8, 1972, pag. 381 e.v.

14. *Kleio*, 14, nr. 1, 1973, pag. 58 e.v.

15. *Eindrapport*, a.w., pag. 42.

16. Bij het schrijven van dit hoofdstukje is gebruik gemaakt van: C.M.H. Bosch, *Bronnen van onze geschiedenis*, Kampen, z.j. [1970, 3e dr.]; L.G. Dalhuisen, P.A.M. Geurts, J.G. Toebes (red.), *Geschiedenis op school in theorie en praktijk*, Groningen, 1977 (2e dr.); P.A.M. Geurts, *Ego-documenten. Dagboeken en memoires*, Amsterdam, 1975; Ger Harmsen, *Inleiding tot de geschiedenis*, Baarn, 1968; G. de Jong, *Kind, school en geschiedenis*, Amsterdam/Brussel, 1975 (5e dr.). Wat de verschillende uitgaven met bronnen, documenten en teksten betreft raadplege men: P.H.F. Gieles, A.P. Dijkstra, *Overzicht van*

hulpmiddelen ten behoeve van het geschiedenisonderwijs, uitgave KPC, Den Bosch, 1978 (3e dr.).

17. Met waardering wordt hier gewag gemaakt van het royale gebaar waarmee F.A.M. Messing een archiefvondst voor deze bijdrage afstond.

Het in dit hoofdstuk gepubliceerde historisch materiaal is afkomstig uit: het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, de Atlas van Stolk te Rotterdam, de Bibliotheek van de Theologische Hogeschool te Kampen, de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Utrecht, het Gemeente-Archief van Horst, de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, de Stadsbibliotheek van Haarlem, de verzameling van de schrijver.

Diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en Polen in de jaren veertig

In september 1939 was de oorlog om Polen begonnen. In de jaren die volgden zou de naoorlogse toekomst van dit land het bondgenootschap van de Grote Drie zwaar belasten. In de schaduw van deze ontwikkeling en rekening houdend met de afzonderlijke doelstellingen op het terrein van de buitenlandse politiek poogt dit opstel de hoofdlijnen van de Nederlands-Poolse betrekkingen te trekken.

Na de capitulatie had de Poolse regering onder leiding van Wladyslaw Sikorski zich in Frankrijk en later in Londen gevestigd. Deze regering in ballingschap streefde naar herstel van de Poolse onafhankelijkheid en wenste met name op kosten van Duitsland een sterke naoorlogse positie in Centraal-Europa in te nemen. Tegen de Sowjet-Unie koesterden de Londense Polen een diep-gewortelde antipathie. De Russische inval van september 1939, de bezetting en de ontdekking van het massagraf van Poolse officieren in het voorjaar van 1943 versterkten deze anti-russische gezindheid. Zake-lijk gezien vormde al sinds het begin van het interbel-lum de Pools-Russische grens een onopgelost en bij-tend conflict.

Voor de Nederlandse regering in Londense balling-schap was de bevrijding van het moederland en van Ne-derlands Oost-Indië het voornaamste oorlogsdoel. Daarvoor was de hulp van de Engelsen en Amerikanen noodzakelijk, zodat onze buitenlandse politiek erop ge-richt was deze twee mogendheden niet voor het hoofd te stoten. Anderzijds paste men op zich al te sterk aan deze bondgenoten te binden. De Amerikanen werden gevreesd vanwege hun antikolonialistische opvattingen. En de Engelsen zouden naar het oordeel van de Neder-landse regering verzwakt uit de oorlog komen; boven-dien wierpen zij zich te veel op als woordvoerders van de Europese landen. Beide grote bondgenoten hielden Nederland buiten werkelijk belangrijk overleg. Zo kwam de Nederlandse regering tot het inzicht dat een Europese benadering van de internationale vraagstuk-ken het best zou zijn: voor onze handel, voor de weder-opbouw en voor de handhaving van orde en rust. Een Europese *houding* wel te verstaan, géén blokvorming want dan moesten wij onder het juk van de grote mo-gendheden door.¹

Met betrekking tot Centraal- en Oost-Europa nam Ne-derland bepaald een terughoudendheid in acht. Onze gezant in Praag werd teruggetrokken na de mededeling van de Tsjechische gezant Pacák in maart 1939 dat zijn land niet meer bestond en een Duits protectoraat was geworden.² Om die reden wilde minister Van Kleffens twee jaar later met Benes en Ripka liever over het aan-

knopen van diplomatieke betrekkingen dan over een erkenning van de voorlopige Tsjechische regering in Londen spreken.³ Wat Roemenië aangaat verliet de Nederlandse gezant L.G. van Hoorn, die ons land tege-lijk in Belgrado vertegenwoordigde, op instructie van Van Kleffens Boekarest op 19 februari 1941, waarna Zweden onze belangen behartigde.⁴ Van Hoorn begaf zich naar Belgrado maar niet voor lang want temidden van de troubles voorafgaande aan de Duitse inval ging hij via Ankara terug naar Boekarest in verband met zijn echtscheiding.⁵ Tussen Nederland en Joegoslavië stok-ten de diplomatieke betrekkingen. Bulgarij verbrak de relaties op 9 maart 1941 in verband met de Bulgaarse toetreding tot het Drie-mogendhedenpact.⁶ Ook de tij-delijke zaakgelastigde in Boedapest moest in die tijd het land verlaten.⁷

Met de Sowjet-Unie onderhield Nederland sinds de Russische revolutie geen betrekkingen. Het is een lan-ge en moeizame geschiedenis geweest, van juni 1941 tot 10 juli 1942, voordat erkenning en uitwisseling van ge-zanten waren geregeld.⁸ Na de ommekeer in de oorlog was de diplomatieke aanwezigheid van Nederland in Centraal- en Oost-Europa niet zeer sterk. Toen de Po-len en Tsjechen in Londense ballingschap voor hun voorlopige regeringen erkenning en diplomatieke con-tacten zochten, kwam de Nederlandse regering hen voorzichtig tegemoet. Daarbij vermeed zij elke toezeg-ging of afspraak voor na de oorlog, zowel over grenzen als over verdragen. Nederland ging uit van de grondge-dachte dat elke afspraak voor dat deel van Europa waarbij de Sowjet-Unie niet werd betrokken, vermeden diende te worden. Dat gebeurde niet uit bijzondere sympathie voor Moskou (daarvoor was de angst voor communistische woelingen na de bevrijding te groot), maar vanuit politiek realisme en gevoel voor machts-verhoudingen. Het Nederlandse ministerie van buiten-landse zaken wantrouwde vooral de Polen in Engeland, die men ijdel, overspannen en enigszins heethoofdig vond.

Al na enkele dagen oorlog besloot de Poolse regering in september 1939 haar zetel in de buurt van de Roe-meense grens te verplaatsen. De gezant, Mr. J.J.B. Bosch ridder van Rosenthal ging mee en Mr. W.J.G. baron Gevers, de gezantschapsattaché, bleef in War-schau; hij speelde een niet onbelangrijke rol bij de eva-cuatie van Nederlanders en andere neutrale buitenlan-ders toen de hoofdstad door de Duitsers werd bele-gerd.⁹ Nadat de Poolse regering de Nederlandse gezant had laten weten niet langer voor zijn veiligheid te kun-

nen instaan en na de capitulatie van Polen ontstond een onduidelijke situatie. De missie van de gezant werd officieel niet beëindigd. Zomer 1940, toen Bosch van Rosenthal tot gezant in Bern was benoemd, stond hij als formeel afwezig bij de Poolse regering geboekt. Het departement constateerde dat de diplomatieke betrekkingen niet waren verbroken, maar dat de Nederlandse post vacant was. Daarin werd op 3 september 1940 voorzien, toen Van Kleffens jonkheer P.D.E. Teixeira de Mattos, de raad van het gezantschap in Londen, als tijdelijk zaakgelastigde bij de Poolse regering in Londen aanwees.¹⁰

Toen deze zijn opwachting maakte bij de Poolse minister van buitenlandse zaken Zaleski, kreeg hij dadelijk te horen dat de Polen tevreden waren over hun eigen bijdrage tot de oorlogvoering: afgezien van hun infanterie hadden ze 7000 man luchtmacht personeel waaronder 2200 piloten en verder een vloot van vier torpedojagers, een onderzeeboot en een twintigtal hulpvaartuigen. De Polen staken dat niet onder stoelen of banken. Ze voerden in Londen een actieve propaganda en zonden uiteraard hun *Polish Fortnightly Review*, brochures en Poolstalige kranten wanneer daarin berichten over Nederland stonden.

In hun *Review* onderstreepten ze het belang van hun inbreng in het bondgenootschap tegen Duitsland. Al vanaf 1940 hielden zij zich bezig met het denkbeeld van een sterke naoorlogse alliantie in Centraal- en Oost-Europa. Uiteraard vonden de Polen dat ze daarin zelf een leidende rol moesten spelen. Ze wilden lering trekken uit de geschiedenis en daarom diende zo'n bondgenootschap ervoor te zorgen dat de Duitse expansiebewegingen naar de Westslavische wereld werden gestuit en dat in dat deel van Europa geen confrontatie tussen Duitsland en Rusland plaats zou hebben.

Na de Duitse inval in de Sowjet-Unie op 21 juni 1941 moest de regering-Sikorski onder druk van de Engelsen onderhandelingen met de Russen beginnen, waarbij de oostelijke grens en de Poolse krijgsgevangenen even pijnlijke als moeilijke oplosbare kwesties vormden. Op 3 december 1941, in de dagen van de slag om Moskou, had er zelfs een gesprek tussen Stalin en Sikorski plaats, dat evenwel niets opleverde voor de Polen. Het was maar een betrekkelijke geruststelling dat in het Engels-Russische verdrag van mei 1942 verklaard werd dat de beide mogendheden niet streefden naar territoriale uitbreiding. De Russen stelden zich immers op het standpunt dat de Curzonlinie de Russisch-Poolse grens moest vormen en daarmee bleef het onderlinge geschil even groot.

Midden februari 1942 moest Nederland de boot afhouden toen de Poolse regering – op een weinig geschikt tijdstip dus – een aantal landen trachtte te betrekken in de problematiek van het Midden- en Oosteuropese gebied. Sikorski had zich tot België, Nederland, Noorwegen, Tsjecho-Slowakije, Joegoslavië en Griekenland gewend voor een gezamenlijk standpunt in verschillende kwesties. Dat betrof een verklaring dat Duitsland

een agressor was en voor de gevolgen hiervan moest opdraaien. Voorts wilden de Polen een overeenkomst inzake de behandeling van oorlogsmisdadigers alsmede over de reductie van het Duitse oorlogspotentieel. De verbonden landen zouden geen afzonderlijke vrede met Duitsland sluiten en tenslotte diende er overlegd te worden over nauwe samenwerking, tijdens en ook ná de oorlog, op politiek, economisch en militair gebied. De Poolse gezant W. Babinski lichtte in een gesprek met de loco secretaris-generaal Mr W.F.L. graaf Van Bylandt een en ander toe. Natuurlijk was het laatste punt het meest wezenlijke. Toen Babinski voorzichtig aan de weet trachtte te komen of Nederland zijn vroegere onafhankelijkheidspolitiek zou wijzigen, maakte Van Bylandt duidelijk dat die niet meer bestond, maar dat de modus van samenwerking met andere Europese landen nog niet vaststond, ook al omdat Nederland op andere continenten belangen had.

Van Kleffens lichtte op 17 februari 1942 zijn minister-president in.¹¹ Hij voelde er weinig voor om over deze zaak in dat stadium afspraken aan te gaan en wilde slechts mondeling laten weten dat in het breder kader van de bestudering van naoorlogse samenwerking ook aan het Poolse plan aandacht zou worden besteed. Tegelijkertijd vroegen de Noren naar onze opvatting, want ook zij voelden er weinig voor in Oosteuropese kwesties verzeild te raken. Zij waren met name benieuwd naar onze houding omdat Nederland zich eind 1941 had uitgesproken voor een Westeuropese statenblok terwijl de Polen een meer-omvattend continentaal blok voor ogen hadden. Ook de Belgen zonden ons een nota, waarin ze toegaven zeer geïnteresseerd te zijn in het vraagstuk van de Europese veiligheid. Maar ze zagen nadelen in het Poolse plan, omdat de Westelijke staten tot niet meer dan een aanhangwagen waren gedgegradeerd. Volgens de Belgen waren er te weinig gemeenschappelijke belangen tussen de West- en Oosteuropese staten. Ook België's belangen waren op andere gebieden dan Europa gericht. Uiteraard kreeg deze nota op het departement de nodige instemming: "een goede nota", "uitstekend en zeer reëel" werd erbij geschreven. Met België was Nederland van oordeel dat een verbond als de Polen bedoelden te licht zou zijn en bovendien de schijn kon wekken dat de participanten zich achter allerlei territoriale eisen van de Polen en Tsjechen zouden stellen. Tenslotte dienden de grote mogendheden in te stemmen met dit plan. Aangezien de Russen dat uiteraard niet zouden doen, moest men zich op afstand houden.

Een jaar later bleek dat die houding zeer juist was en viel het gemakkelijk om de Polen te horen en laten praten en zelf beleefd te luisteren zonder een antwoord te hoeven geven. Tussendoor had de Poolse secretaris-generaal van buitenlandse zaken Morawski eens gevraagd of Nederland wellicht de territoriale wateren had, waarop Teixeira de Mattos prompt antwoordde dat zoiets niet het geval was en dat de Britse regering daarvan op de hoogte was. En bovendien opgelucht daar-

door. De Polen droomden in de eerste maanden van 1943 van een Oosteuropese federatie, omdat de meeste landen daar gelijksoortige politieke en economische structuren kenden. Ze dachten aan Tsjecho-Slowakije, Hongarije en Roemenië; Griekenland en Joegoslavië moesten voorlopig buiten zo'n federatie blijven. De Polen bekenden overigens dat hun feitelijke entente met Tsjecho-Slowakije te wensen overliet, omdat de Tsjechen met de Russen zulke goede relaties onderhielden. Ze hoopten echter dat de Russen na de oorlog te weinig kracht zouden hebben om naar het Westen op te dringen.¹² Van de Britse ambassadeur bij de Poolse regering, Sir Owen O'Malley, hoorde Teixeira de Mattos op 6 april 1943 dat de Britten "volkomen sceptisch" stonden ten aanzien van de "schepping (sic!) van een Midden- en Oost-Europese Confederatie".¹³ Bovendien verslechterden de daarna volgende maanden de Pools-Tsjechische betrekkingen en kwam het tot een Pools-Russische breuk na de ontdekking, midden april '43, van de lijken van Poolse officieren in Katyn bij Smolensk. Toen na de dood van Sikorski begin juli een nieuwe regering werd gevormd, vreesde men in Nederlandse kring dat het steeds moeilijker zou worden tot een verbetering in de Pools-Russische betrekkingen te komen. De nieuwe, voortvarende minister van buitenlandse zaken, Tadeusz Romer — tevoren Pools ambassadeur in Moskou —, had weinig goeds van de Russen te vertellen. Teixeira de Mattos vroeg zich af of hij nog meer anti-Russisch dan anti-Duits was. Romer bagatelliseerde "de door Moskou geïnspireerde Poolse beweging in Rusland. In Polen was er niemand die enige waarde aan die schijnbeweging zou hechten. De Polen die zich als marionetten ertoe leenden waren onbeduidend, terwijl het voldoende bekend was, dat de overige deelnemers feitelijk Russen waren". En over de ontbinding van de Komintern smaalde hij: "Dat betekende niet anders dan dat het etiket van de flesch was afgenomen".¹⁴

Er was weinig reden om de Polen aan te halen. De Nederlanders vonden het anti-Russische optreden van de Poolse regering in Londen onverstandig en ontactisch. Men wilde buiten de moeilijkheden blijven.

De positie van de Poolse regering in Londense ballingschap zou alleen maar moeilijker worden, ondanks Mikolajczyk's wil om weer met de Russen in gesprek te komen. Die hadden echter laten blijken dat ze met Polen net zo'n verhouding nastreefden als sinds 12 december 1943 met de Tsjechen zou worden geregeld. Daarvoor voelde de regering-Mikolajczyk niet zo veel. Ze werd in 1944 verlamd door pijnlijke discussies over de verhouding met de Sowjet-Unie en uiteraard de grenskwestie. Wel verklaarde Mikolajczyk na zijn bezoek van begin augustus 1944 aan Stalin dat hij ervan overtuigd was dat het niet in de Russische bedoeling lag Polen communistisch te maken, maar hem was niet duidelijk wat de Russische dictator voorhad met het zogenaamde Lublin-comité en met — uiteraard — de regeling van de Pools-Russische grens. Mikolajczyk raakte

in steeds grotere moeilijkheden door de opstand van Warschau en de discussie over de politieke verantwoordelijkheid daarvoor. In zijn achterban liepen de conflicten zo hoog op dat hij eind november 1944 met zijn kabinet ontslag nam.¹⁵

Voor Nederland deed zich vanaf december 1944 het probleem van de erkenning van het Lublin-comité voor. Dit comité was ontstaan na de ontdekking van Katyn. Het wilde niets meer te maken hebben met Sikorski cum suis en nam zich voor een nieuwe Poolse regering te constitueren die dan vriendschappelijk tegenover de Sowjet-Unie zou staan. Vanaf 11 januari 1944 verklaarde het Russische nieuwsbureau TASS dat deze Poolse groep voor de Sowjet-Unie de poolse volkswil vertegenwoordigde en sinds 21 juli 1944, tijdens het grandioze zomeroffensief van het Rode Leger, beschouwde het comité zich als regering. Stalin dwong Mikolajczyk tot onderhandelingen met het Lublin-comité, maar die mislukten. En leidden mede tot een hevig conflict met de anti-Russische vleugel van de Polen in Londen. Op 14 december 1944 verklaarde Churchill in het Lagerhuis dat de kansen op een verzoening tussen de exil-regering in Londen en anderzijds het Lublin-comité en de regering van de Sowjet-Unie door de halsstarrige houding van de eerstgenoemde instantie sterk waren verminderd.

Teixeira de Mattos besprak met de nieuwe minister van buitenlandse zaken Tarnowski de positie van diens regering en die van het Lublin-comité in het licht van de Russische houding.¹⁶ Er ontwikkelde zich op het departement een discussie over de vraag hoe men zich tegenover het Lublin-comité moest opstellen. De praktische aanleiding daartoe vormde het plan om in navolging van de Fransen een gedelegeerde bij het Lublin-comité te benoemen, wiens voornaamste taak het zou zijn poolshoogte te nemen en de repatriëring van gedeporteerde Nederlanders te regelen. Sommige ambtenaren achtten dit een eerste stap op weg naar erkenning. Daarvoor bleken enkelen weinig te voelen. Van Bylandt hoorde bij hen en eveneens Van Breugel Douglas, onze ambassadeur in Moskou. Minister Van Kleffens daarentegen meende dat erkenning van het Lublin-comité onvermijdelijk was. Van de Engelse ambassadeur bij de Polen O'Malley had men vernomen dat de situatie "most awkward" was geworden, nu de Russen al vóór de besprekingen in Yalta tot erkenning van het Lublin-comité als Voorlopige Poolse Regering waren overgegaan. "Niet dat de Russen iets om het rapalje van Lublin geven, want Stalin zou zijn hand er niet voor omdraaien "to bump them all off" indien dat in zijn kraam te pas kwam. Maar het is niet waarschijnlijk dat hij dit voorlopig nodig zal vinden". Naar de mening van O'Malley zou de Poolse regering in Londen een langzame en zeer pijnlijke dood sterven.¹⁷ Na de conferentie van Yalta stelde Van Kleffens voor de Voorlopige Poolse Regering te erkennen op basis van de afspraken die de Grote Drie daarover gemaakt hebben. Koningin Wilhelmina kon hij echter niet dadelijk over-

tuigen van de noodzaak van zo'n grote stad. De koningin achtte eenzijdige verbreking van de diplomatieke betrekkingen met de Polen in Londen onjuist.¹⁸ In zijn antwoord legde Van Kleffens er de nadruk op dat Nederland zich moest laten leiden door de houding van de Grote Mogendheden en tevens door het Nederlands belang. De moeilijkheden met de Polen in Londen zouden zich vanzelf oplossen. Op 25 juni 1945 somde de Nederlandse minister nogmaals de belangen op die leidden tot zijn voorstel. De Poolse regering in Londen typeerde hij als een gezelschap dat "door haar blinde halstarrigheid thans elk werkelijk gezag in Polen heeft verloren". Voor Nederland gold dat de gedeporteerde landgenoten zo spoedig mogelijk gerepatriëerd werden, dat de Nederlandse beleggingen en vestigingen – met name Philips – niet in gevaar mochten komen en onze handel in de meest gunstige omstandigheden op gang gebracht moest worden. En natuurlijk mochten de Nederlandse betrekkingen met de Sowjet-Unie door de Poolse kwestie niet onder druk komen. De Russen zouden we immers nodig hebben bij de komende vredesonderhandelingen en tenslotte kon een afhoudende opstelling de Nederlandse communisten in actie brengen. Op 6 juli 1945 ging de koningin akkoord met de erkenning van de voorlopige regering in Warschau. Op 9 juli werd aan de Poolse gezant Komarnicki medegedeeld dat de Nederlandse regering zijn missie als beëindigd beschouwde. Een verzuim werd op 16 juli goed gemaakt door de functie van Teixeira de Mattos bij de Poolse regering in Londen op te heffen. Natuurlijk reageerde Komarnicki zeer teleurgesteld. Op zijn protesten ging Van Kleffens niet in. Wel vond hij goed een verblijfsvergunning in het vooruitzicht te stellen aan die Polen die in Nederland waren en niet naar hun vaderland wensten terug te keren. Tenminste als zij een verklaring tekenden dat ze zich van politieke activiteit of propaganda tegen de Poolse staat zouden onthouden. In de kwestie van de erkenning van de regering te Warschau, aanvankelijk aangeduid als het Lublin-comité, getuigde Van Kleffens van een pragmatische instelling en juist politiek oordeel en van feeling voor de Nederlandse economische en financiële belangen.

Tenslotte kan men zich afvragen of deze voorgeschiedenis moeilijkheden veroorzaakte voor de ontwikkeling van de naoorlogse relaties tussen Nederland en Polen. Dat lijkt niet het geval te zijn als men tenminste rekening houdt met de omstandigheid dat heel het gebied van Midden- en Oost-Europa vanaf de zomer van 1945 door de zogenaamde democratisering en de socialisering alsmede door de Koude Oorlog in een sterk geïsoleerde situatie belandde.

Najaar 1945 was de Nederlandse ambassadeur te Moskou aangewezen om de Nederlandse belangen te Warschau te behartigen. Op 21 december 1945 overhandigde dr. R. Flaes zijn geloofsbrieven aan president Boleslaw Bierut.¹⁹ Al bij de eerste ontmoeting kwamen de voornaamste zorgen van Nederland ter sprake. Bierut

vond ook dat de Nederlands-Poolse handel snel tot ontwikkeling moest komen. Hij meende dat Nederland dadelijk Poolse kolen kon komen halen en van zijn kant vroeg hij hulp bij het herstel van de Poolse havens. De Nederlandse gezant tekende in zijn verslag aan Den Haag echter aan dat hij niet zo optimistisch was op dit punt, omdat het in de lijn van de verwachtingen lag dat de Russen hiervoor toestemming zouden weigeren. Met betrekking tot de Nederlandse bedrijven die in Polen hadden geïnvesteerd en hun activiteiten wilden hervatten, kreeg Flaes een vaag en enigszins ontwijkend antwoord.

In de periode tot de ondergang van de oppositie en de vestiging van het primaat van de communistische partij, dus tot in 1948, gaven de gezant, de gezantschapsraad Mr C.W.A. Schuurman en ook de Praagse correspondent van *Het Vrije Volk*, Richard Jokel die door de vooraanstaande socialistische politicus Koos Vorrink bij de minister van buitenlandse zaken was geïntroduceerd, in hun uitvoerige rapportage een duidelijk beeld van de ontwikkelingen. Een enkele maal werd ook vanuit een andere post een kranteknipstel naar Den Haag gestuurd, maar het gezantschap in Warschau leverde informatie van onbetwiste kwaliteit. Ook als men die vergelijkt met wat thans uit de wetenschappelijke literatuur bekend is.

Het gezantschap volgde het oorlogsherstel en zag dat met voorrang en alle macht gewerkt werd in het vrijwel volledig verwoeste Warschau. Dat ging ten koste van andere steden, waar voedselgebrek, woningnood en andere ellende de stemming van de bevolking minder optimistisch deden zijn dan in de hoofdstad. Corruptie en zwarthandel zijn volop aanwezig en het valt op dat mensen die openlijk hun sympathie voor de regering tonen bevoordeeld worden. Er wordt verder hard gewerkt, maar de gezant twijfelt of een systeem dat niet alle particuliere initiatief doodt, niet effectiever is. Vanwege de politieke onzekerheid aarzelen veel industriële grote transacties af te sluiten.

De sterke centralisatie-politiek op economisch terrein wordt radicale politiek genoemd, géén communistische. Flaes wees er op²⁰ dat radicale maatregelen in de Poolse omstandigheden onvermijdelijk zijn. Hij vond het veelzeggend dat iemand als Mikolajczyk, die immers sinds zomer 1945 deel uitmaakte van de regering te Warschau, ook akkoord was gegaan met de economische politiek en de nationalisaties. Dat neemt overigens niet weg dat veel niet-communisten de regeringspolitiek met groot wantrouwen volgen.

Vanzelfsprekend ging de meeste aandacht uit naar de politieke ontwikkelingen. In de eerste tijd stonden Mikolajczyk en zijn Boerenpartij in het zoeklicht. Ook de verkiezingen en de daaraan verbonden intimidatie en incidenten vormden stof voor uitvoerige verslagen. Flaes wilde de anti-Russische houding van de Poolse bevolking niet uitsluitend wijten aan het Russische optreden sinds de bevrijding van de Duitse bezetting, want in het interbellum had een onverstandige Poolse

politiek reeds voor diepgaand wantrouwen ten opzichte van de Sowjet-Unie gezorgd. Maar sinds de bevrijding waren de Poolse communisten het intelligentst als het op beslissingen aankwam, terwijl anderen, de sociaal-democraten inclusief, geen alternatief konden bieden. En doortastende politiek was nu eenmaal nodig gezien de grote economische problemen.

De onderdrukking van de oppositie en de gelijkschakeling van de Boerenpartij worden vanaf het najaar van 1946 zakelijk en correct geschilderd. De rapportage berustte op realistische waarneming. Op 27 december 1946 berichtte Flaes²¹ uitvoerig over de intimidatie en de knoeierijen rond de verkiezingen. In aansluiting daarop schreef hij 22 januari 1947 dat het mogelijk was dat de Engelsen en Amerikanen de hoofden van hun diplomatieke missies uit protest zouden terugtrekken, aangezien dit soort verkiezingen in strijd was met de afspraken van Yalta en Potsdam. Het bleek spoedig dat

het zo'n vaart niet zou lopen, maar Den Haag was niet van plan zich automatisch te conformeren aan de politiek van Washington en Londen. Het departement meende: "We hoeven dat *voorshands* niet: Nederland is niet gebonden aan verklaringen van Potsdam en Yalta".

Men mag concluderen dat de betrekkingen van de Nederlandse regering met de Poolse regering in Londense ballingschap de Nederlands-Poolse betrekkingen vanaf 1945 niet hebben belast. Nederland heeft zich steeds door zijn belangen laten leiden en rekening gehouden met de machtsconstellatie. Dat zorgde ervoor dat het zich niet liet betrekken bij de emotioneel anti-Russische plannen die in Poolse kringen werden ontwikkeld. Dat leidde er eveneens toe dat te juister tijd op politieke en economische gronden de diplomatieke overstap gemaakt werd naar de Regering van Nationale Eenheid in Warschau.

Aantekeningen

1. A.F. Manning, "De buitenlandse politiek van de Nederlandse regering in Londen tot 1942" in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 91 (1978) 64-65, dez., "De Nederlandse regering in Londen en de "Vrije Fransen" in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 92 (1977) 449-450.
2. *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945*, periode C (1940-1945) deel I, Den Haag 1976 (Hierna af te korten als DBPN) nr. 202.
3. DBPN, C II nrs 238, 263, 284, 300.
4. DBPN, C II nr 249.
5. DBPN, C II nr. 378.
6. DBPN, C II nrs. 285, 286.
7. DBPN, C II nrs. 415, 415A.
8. J. Woltring, "De erkenning van de Sowjetunie" in: *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, 2de druk, Amsterdam z.j. deel 8, 1242-1243.
9. J.G. de Beus, *Morgen bij het aanbreken van de dag*, Rotterdam 1977, blz. 26vv.
10. DBPN, C I nrs. 342, 350. — In februari 1941 werd ervoor gezorgd dat Bosch van Rosenthal, inmiddels met andere werkzaamheden belast maar zonder dat hem ontslag was verleend

weer op de diplomatieke lijst zou worden geplaatst als gezant bij de Poolse regering (DBPN, C II nr. 206). Teixeira de Mattos bleef tot 1945 tijdelijk zaakgelastigde omdat de gezant afwezig was.

11. De stukken over deze kwestie berusten in het archief van het ministerie van buitenlandse zaken, Londen Gewoon Archief PZ/BNOV-E4.
12. Teixeira de Mattos aan Van Kleffens 29 januari 1943, LA/GA, DZ/GA, G. II Polen 2).
13. Sikorski had op 30 maart 1943 hierover een rede gehouden.
14. Teixeira de Mattos aan Van Kleffens 27 juli 1943 t.a.p.
15. Antony Polonsky, *The Great Powers and the Polish Question*, London 1976.
16. Teixeira de Mattos aan Van Kleffens 11 december 1944, t.a.p.
17. Teixeira de Mattos aan Van Kleffens 10 januari 1945, t.a.p.
18. Van Kleffens aan de koningin 24 maart 1945; de koningin aan Van Kleffens 3 april 1945, BZ, LA:GA/DZ-R Polen)
19. Flaes 22 december 1945, BZ, 9.12.1: verhouding Nederland-Polen 1945-1949)
20. Flaes 30 juli 1946 t.a.p.
21. BZ 9.11.32. Polen Verkiezingen I, 1946-1955.

De plaats en inhoud van de contemporaine geschiedenis in het voortgezet onderwijs

Een terugblik en een kritische heroriëntatie

1. Inleiding

Het is meer dan 13 jaar geleden dat de eigentijdse geschiedenis als "laatste halve eeuw" in het indexexamenprogramma van de scholen voor v.w.o., h.a.v.o. en m.a.v.o. een belangrijke plaats kreeg. Dit was mede te danken aan Walter Geurts, die daarvoor destijds geijverd had als redacteur van *Kleio* en door het uitgeven van een brochure "Pleidooi voor onderwijs in eigentijdse geschiedenis", verschenen in 1963. Het nieuwe indexexamenprogramma, dat in 1965 werd afgekondigd, was dus een groot persoonlijk succes voor hem.

Dat verandering in deze zin nodig was staat m.i. buiten kijf. Na 13 jaar is echter, zo komt het mij voor, een nieuwe bezinning over de plaats en inhoud van de contemporaine geschiedenis nodig, temeer omdat na de discussies in de jaren '63 en '65 over de invoering van het nieuwe indexexamenreglement een windstille ten aanzien van deze zaak is ingetreden terwijl – zo lijkt het – het geschiedenisonderwijs er in fundamentele zin door gewijzigd is. Men kan zich afvragen of die wijziging in alle opzichten gunstig was. Welke, al of niet voorziene, negatieve effecten had de invoering van het indexexamenreglement – en trouwens ook de mammoetwet – op het geschiedenisonderwijs? Welke mogelijkheden bleven onbenut?

Voor die bezinning is het nodig eerst een schets van het verzet tegen en de opkomst van de contemporaine geschiedenis, met name in Duitsland, Engeland en Nederland, te geven. Daarna zal worden nagegaan hoe de ontwikkeling in Nederland sinds de invoering van het nieuwe indexexamenreglement is verlopen, waarbij een aantal kritische kanttekeningen over de plaats en inhoud van de eigentijdse geschiedenis in het voortgezet onderwijs worden gemaakt en suggesties voor verbetering worden gedaan.

2. De ban over de eigentijdse geschiedenis

De eigentijdse geschiedenis – gemakshalve wel gelijk te stellen met de geschiedenis van de laatste halve eeuw – was lange tijd, zowel als object van wetenschap als onderwijs, taboe. De bronnen hiervan liggen voornamelijk in de geschiedopvattingen van de vorige eeuw,

met name in die van de Duitse historicus Leopold von Ranke. Deze maakte, althans in zijn latere leven, een scherpe scheiding tussen geschiedenis en politiek en waarschuwde voor de gevaren die inherent zijn aan preoccupatie met politiek. Deze zou de objectiviteit en daarmee de reputatie van de historicus bedreigen.¹ Het "Zeitgenössische" werd voor Ranke verdacht; hij streefde naar een overvloed van betrouwbare kennis en verafschuwde uitingen van sympathie en antipathie in de geschiedschrijving. Men moest "sein Selbst auslösen" als men zich met het verleden bezighield en dat kon niet als het de eigen tijd betrof. Tijdperken en persoonlijkheden zouden "geschichtstreife", "abgeschlossenen" en "vollständig ins Leben getreten" moeten zijn. Zij mochten niet door de reacties die ze hebben veroorzaakt een onmiddellijke uitwerking hebben op het heden.² Dergelijk geluiden hoorde men ook bij anderen zoals Burckhardt en Droysen.³ Merkwaardig genoeg hielden verschillende Duitse historici tijdens en kort na de Eerste Wereldoorlog zich echter niet onbetuigd met betrekking tot de oorzaken van die oorlog en tot de schuldvraag ervan. De meesten bleven evenwel tot ver na W.O. II een overtuigd aanhanger van de Ranke-aanse opvattingen. Uiteraard hadden die ideeën hun repercussies op het Duitse geschiedenisonderwijs.

Deze opvattingen drongen ook elders door, o.a. in Nederland en Engeland. In het laatste land weigerde bijv. een blad als de *English Historical Review* lange tijd bijdragen op te nemen die argumenten zouden kunnen opleveren in actuele, brandende kwesties⁴ en hield men in Oxford anno 1914 – maar wellicht ook op de andere Engelse universiteiten – de Engelse geschiedenis na 1837 en de algemene geschiedenis na 1878 buiten het studieprogramma.⁵ En het ontbreken van de contemporaine geschiedenis op de Engelse scholen tot in de jaren '60 van onze eeuw was een even bekend verschijnsel als in Nederland.⁶ Dit had daar o.a. tot gevolg dat politici en hoge ambtenaren, opgeleid op public schools en universiteiten, vaak meer wisten van de Grieken en Romeinen dan van de situatie in hun eigen tijd.

In Nederland was weliswaar sinds 1922 de examenstof van de gymnasia beperkt tot de tijd na 1789 en in 1929 die van de H.B.S.-en tot de tijd na 1815, maar aan de eigentijdse geschiedenis kwam men veelal niet toe: 30 à 40 jaar voor "het heden" hield men met de behandeling van de nieuwe geschiedenis op. De Nederlandse ge-

schiedwetenschap hield zich praktisch ook niet met eigentijdse zaken bezig. Vooral de 16e en 17e eeuw was favoriet.

De argumenten die men tot diep in de jaren '60 tegen contemporaine geschiedenis hoort kan men als volgt samenvatten⁷:

- Er is te weinig afstand in tijd, nodig voor een objectieve weergave van het recente verleden.
- De contemporaine historicus kan de gevolgen en resultaten van de bestudeerde gebeurtenissen maar in beperkte mate kennen, namelijk op korte termijn. Het ontbreekt hem aan perspectief.
- De stof is te uitgebreid, vooral door het mondiale aspect. Dit werkt specialisatie in de hand en schaadt dus de toegankelijkheid voor een breed publiek en de overzichtelijkheid.
- Het materiaal is te beperkt: op officiële stukken is vaak een embargo van 30-50 jaar.

Verder was men bang voor verlaging van de status van de wetenschappelijke geschiedschrijving tot die van journalistiek.⁸ Ten aanzien van het onderwijs stelden sommigen dat leerlingen tot 15 à 16 jaar niet in actuele en wereldwijde problemen zouden zijn geïnteresseerd.⁹ Op enkele van deze bezwaren kom ik later terug.

3. Kerend getij

Het tij keerde langzamerhand na de Tweede Wereldoorlog. In Duitsland ontstond, als reactie op de Nazitijd, behoefte aan een antwoord op de vraag "wie es alles habe kommen können" om een dergelijke barbarij in de toekomst te kunnen voorkomen.¹⁰ Zo ontstond, vooral door toedoen van Hans Rothfels al in 1947 het "Institut für Zeitgeschichte" in München en, vanaf 1953, de "Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte". De term "Zeitgeschichte" kreeg in Duitsland al spoedig burgerrecht. Naast het onderzoek van de geschiedenis en voorgeschiedenis van de Nazitijd werd het bestuderen van de contemporaine geschiedenis ook van betekenis geacht om belangrijke krachten in onze tijd zoals het marxisme en het sowjet-communisme te onderzoeken.¹¹ We leven dan immers in de tijd van de Koude Oorlog. Vooral in Duitsland wordt de dreiging uit het oosten als een zeer reële ervaren.

Deze ontwikkelingen hadden hun uitwerking op het Duitse geschiedenisonderwijs. Toen geconstateerd werd hoezeer de jongste geschiedenis op de Duitse scholen werd verwaarloosd trachtte men tussen 1955 en 1965 door allerlei voorschriften te bevorderen dat deze in elk geval in de eindexamenklassen aan de orde werd gesteld.¹² Belangrijke impulsen daarvoor waren gebeurtenissen in binnen- en buitenland: opstanden in Polen en Hongarije (1956), anti-semitische kladpartijen in eigen land (1959), de bouw van de Berlijnse muur (1961). De publieke opinie vond, beïnvloed door enkele T.V.-uitzendingen, dat het onderwijs – met name het ge-

schiedenisonderwijs – in gebreke was gebleven de achtergronden van totalitaire systemen als nationaal-socialisme en communisme duidelijk te maken.¹³

Deze ontwikkelingen in de richting van het beklemtonen der jongste geschiedenis op school vonden in Duitsland meer en meer plaats in het kader van het bevorderen van de politieke vorming. Het geschiedenisonderwijs heeft die functie altijd wel gehad, maar dan wel naast andere functies (bijv. "bijbrengen van algemene ontwikkeling" en "culturele vorming"). Ook bleef die politieke vorming meestal, althans in Nederland, impliciet. Een dergelijke ontwikkeling kon dus nogal wat repercussies hebben voor het geschiedenisonderwijs en heeft die, vooral daar waar geschiedenis verbonden werd met aardrijkskunde en maatschappijleer, ook wel gehad.¹⁴

In Engeland kwam de grotere aandacht voor de eigentijdse geschiedenis ook vooral na de Tweede Wereldoorlog, toen verschillende geleerden van naam als Taylor, Carr, Trevor-Roper, en Bullock zich met fenomenen als het sowjet-communisme en het Duitse nationaal-socialisme gingen bezighouden. De schokkende gebeurtenissen van de 20e eeuw – o.a. twee wereldoorlogen, de snelle dekolonisatie na W.O. II en de Koude Oorlog – kregen zoveel aandacht van de massamedia en van populaire schrijvers dat de officiële geschiedwetenschap zich er niet meer buiten kon houden. Langzamerhand ontwaakte het besef dat het bedrijven van contemporaine geschiedenis niet overgelaten kon worden aan journalisten, memoires-schrijvers of – weliswaar op een ander niveau – sociologen en politicologen.¹⁵ De protagonist van de eigentijdse geschiedenis was hier Geoffrey Barraclough, de opvolger van Toynbee als directeur van het sinds 1920 bestaande Institute of International Affairs. Omstreeks 1965 kwamen er in Engeland belangrijke impulsen voor de studie van de contemporaine geschiedenis als de stichting van het Institute of Contemporary History (waarin de beroemde Wiener Library, een collectie over het nationaal-socialisme in Duitsland is opgenomen), het uitgeven van het *Journal of Contemporary History* door dit instituut en de verandering van de Public Records Act, waardoor het embargo op officiële archiefmaterialen van 50 tot 30 jaar werd teruggebracht. Daarnaast was het publiceren van Barraclough's "Introduction to a Contemporary History" in 1965 een belangrijke gebeurtenis. Zijn boek gaf aanleiding tot een discussie over de plaats van de contemporaine geschiedenis zowel op de universiteiten als op de scholen.¹⁶

Inderdaad werd op de onderscheiden onderwijsinstellingen na 1965 meer en meer contemporaine geschiedenis onderwezen, al is de plaats ervan bij lange na niet zo groot geworden als in Nederland.¹⁷ De "doorbraak" naar de eigentijdse geschiedenis op school heeft duidelijk te maken met de klachten over het conservatieve geschiedenisonderwijs, die vooral in de tweede helft van de jaren '60 in Groot-Brittannië werden vernomen.¹⁸ Vragen naar de maatschappelijke relevantie van

het vak waren ook hier en vogue. Daarnaast werd in de officiële onderwijsrapporten geconstateerd dat vooral bij "young school leavers" het vak niet erg in trek was. Door een wat meer actuele stofkeuze zou — dit dus in tegenstelling tot eerdere geluiden — meer belangstelling kunnen komen. Ook hier werd door sommigen, evenals in Duitsland, mede daarom voor vakkenintegratie gepleit: zo zou geschiedenis beter in staat zijn bij te dragen tot de politieke en maatschappelijke vorming. Naast scepsis ten opzichte van deze ontwikkelingen van hen die de geschiedenis wilden blijven bestuderen "for its own sake" (Burston bijv.) waren er ook die op deze wijze mogelijkheden zagen ontstaan om geschiedenis en (andere) sociale wetenschappen als sociologie, politicologie en culturele antropologie meer op elkaar te doen aansluiten.¹⁹

In Nederland tenslotte kwam de eigentijdse geschiedenis eveneens na de Tweede Wereldoorlog op. Ook hier vormden de ervaringen tijdens die oorlog er een belangrijke stimulans voor. Met name de oprichting (al op 8 mei 1945) van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie o.l.v. Dr. L. de Jong is daarvan een bewijs. Maar ook het werk van bekende historici als Romein en Presser lag voor een deel op het terrein van de contemporaine geschiedenis. Inmiddels kreeg deze tak van de geschiedwetenschap officiële erkenning op de universiteiten door het oprichten van leerstoelen (in Nijmegen bijv. in 1962), waarvan belangrijke stimulansen voor zowel het onderwijs als het onderzoek van het recente verleden uitgingen. Wat het Nederlandse geschiedenisonderwijs betreft: de ontwakende belangstelling voor de actualiteit op school bleek al in 1960, het geboortjaar van het leerlingenblad *Reflector*, na enige tijd gevolgd door *Blikopener* en *Antenne*. Belangrijker nog was dat in december 1961 door de V.G.N. een commissie werd ingesteld o.l.v. Geurts, die een herziening van de exameneisen zou voorbereiden. Deze bracht het jaar daarop rapport uit. Hierin werd voorgesteld de eind-examenstof te beperken tot de geschiedenis na 1870. Dit voorstel werd ter discussie voorgelegd aan de leden van de V.G.N. op twee didactiekconferenties in het najaar van 1963. Het volgend jaar werd het gewijzigd voorstel, dat inhield beperking van de stof tot de laatste halve eeuw en daarnaast bestudering van een aantal onderwerpen uit de tijd ervoor, in een algemene vergadering van de V.G.N. met 17-7 (sic!) aangenomen. Pas in 1965 ontstond enige deining toen het voorstel door Staatssecretaris Grosheide — enigszins gewijzigd — als K.B. werd gepubliceerd.²⁰ De exameneisen waren mede een reactie op de kritiek in de media (pers en T.V.) op het verwaarlozen van de contemporaine geschiedenis in het geschiedenisonderwijs. Met name constateerde men (Dr. L. de Jong voorop) bij studenten op de universiteit en leerlingen van het voortgezet onderwijs een manco aan kennis omtrent de Tweede Wereldoorlog.²¹

De geringe aandacht voor politiek-maatschappelijke vorming, die het geschiedenisonderwijs toen kenmerk-

te en — aldus de critici — het gebrek aan maatschappelijke relevantie van de leerstof was waarschijnlijk een van de redenen van het invoeren, via de Mammoetwet, van het vak maatschappijleer. Dit werd door geschiedenisleraren nogal, zo krijgt men de indruk, als een bedreiging van hun vak gezien. Velen gingen er blijkbaar ook van uit dat het nieuwe vak in elk geval in hun handen zou moeten komen.²² Het is waarschijnlijk niet te boud te beweren dat het vak geschiedenis deze "struggle for life" heeft doorstaan door zijn toevlucht te zoeken tot de eigentijdse geschiedenis, waarvoor, zo bleek uit onderzoekingen²³, leerlingen, in elk geval van hogere klassen, meer geïnteresseerd waren dan voor vroegere perioden. Zo evolueerde geschiedenis verbaasd snel mee in de internationale beweging in de zestiger jaren die een grotere politieke en maatschappelijke betrokkenheid propageerde en demonstreerde. Uitingen van deze beweging waren o.a. de grote studentemonstraties in die jaren in de V.S., de Duitse Bondsrepubliek, Frankrijk en in ons land en ook de grote aantallen studenten die zich aangetrokken voelden tot de studie in de sociologie en de politicologie.

4. In de ban van de contemporaine geschiedenis

Vanaf 1967 kreeg de eigentijdse geschiedenis een steeds grotere plaats in het Nederlandse geschiedenisonderwijs: momenteel wordt misschien wel 40 tot 50% van het aantal lessen in de geschiedenis eraan besteed. Deze cijfers zijn wellicht wat aan de hoge kant. Ik ben er namelijk vanuit gegaan dat het overgrote deel van de lesuren in de bovenbouw van v.w.o., h.a.v.o. en m.a.v.o. aan de contemporaine geschiedenis is gewijd en dat in alle lesuren in de hoogste klassen van de onderbouw (4 v.w.o., 3 h.a.v.o. en 3 m.a.v.o.) slechts de contemporaine geschiedenis wordt behandeld. In feite kunnen die cijfers wat lager liggen omdat in de bovenbouw nog "bijzondere onderwerpen" buiten de laatste halve eeuw aan bod moeten komen, evenals de staatsinrichting. Hoeveel tijd daaraan in werkelijkheid besteed wordt is onbekend. Het vermoeden bestaat, als men tenminste afgaat op de dikke schoolboeken over de 20e eeuw, dat beide andere onderdelen nogal eens in het gedrang komen. Wellicht dat een nieuwe enquête, door de V.G.N. of een andere instantie, over het functioneren van het schoolonderzoek in de geschiedenis en staatsinrichting hierin wat licht zou kunnen brengen.²⁴

Het grote gewicht van de eigentijdse geschiedenis wordt nog versterkt door de waarschijnlijk in aantocht zijnde schriftelijke eindexamens voor het vak, waarvan de tot nu toe gehouden C.E.G.E.S.-experimenten alle de 20e eeuw betroffen. Er is bij leraren een onmiskenbare neiging aan het voorbereiden daarvan veel tijd te besteden. Daarnaast is er de niet aflatende stroom informatie over nationale en internationale gebeurtenis-

sen en ontwikkelingen, die ons dagelijks via krant, radio en T.V. bereikt en waarop de geschiedenisleraar geacht wordt in te gaan. Hij moet immers "de" geschiedenis behandelen tot heden. . . De kans op het ontstaan van kortademigheid bij leraren en leerlingen (zij moeten immers de ontwikkelingen op de voet volgen) is daarbij vrij groot. Sommigen gaan in die jacht naar het actuele erg ver. Het is, zoals Roorda schreef, "de aandacht die zozeer de opperhuidse dingen van de dag heilig verklaart dat het krantenkop-citaat "Nietzsche heeft niets met de actualiteit te maken" er kenmerkend voor mag heten."²⁵ Gelukkig zijn vele leraren zo verstandig met de behandeling van actuele problemen te wachten tot in bladen als *Reflector* en *Blikopener* artikelen worden opgenomen, waarin wat meer afstand van de evenementen wordt genomen en waarin "actualiteit" niet zo beperkt wordt opgevat zodat men niet onder de "dictatuur van de krantekoppen" terecht komt.²⁶

Met het laatste ben ik al gekomen tot het uitoefenen van kritiek op de aanpak van een bepaald aspect der contemporaine geschiedenis namelijk die van de actualiteit in zijn beperkte zin. Andere punten die nog de aandacht verdienen zijn:

- a. het overheersen van de politiek-maatschappelijke vorming, waardoor andere doeleinden van het geschiedenisonderwijs in het gedrang komen;
- b. het verwaarlozen van vroegere tijdvakken uit de geschiedenis en als voorgeschiedenis van het heden en om hun intrinsieke waarde;
- c. het weinig doelgericht kiezen van de stof waardoor, evenals vroeger, een "canon" van te leren feiten ontstaat, die even weinig zinvol is als veel van de vroegere kennisvergaring over de 19e eeuw;
- d. (samenhangend met a.): het gevaar voor subjectiviteit, politieke propaganda, ja zelfs indoctrinatie;
- e. de geringe communicatie met andere schoolvakken en wetenschappen, die hedendaagse situaties beschouwen, zoals (op school) aardrijkskunde, maatschappijleer en economie en de "moeder"-wetenschappen daarvan: sociale geografie, culturele antropologie, sociologie, politicologie, sociale psychologie en economie.

5. Naar een betere vormgeving van de contemporaine geschiedenis

5.1. Aandacht voor andere doeleinden en andere tijdvakken

Als men uitgaat van de — op Glöckel gebaseerde — indeling van doelstellingen van het geschiedenisonderwijs, door P. van der Meulen in 1974 geïntroduceerd in de C.M.L.G.S. (Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis en Staatsinrichting), namelijk in "verticale" doelstellingen: politieke, kritische en antiquarische doelen en "horizontale" doelstellingen: esthetische,

ethische, monumentalistische en antropologische doelen²⁷, dan is men geneigd te veronderstellen dat in de contemporaine geschiedenis vooral de eerstgenoemde worden nagestreefd. Het gaat, zo lijkt het, daarin met name om het verhelderen van de huidige situatie. Zo staat de politiek-maatschappelijke vorming in het tegenwoordige geschiedenisonderwijs centraal en m.i. terecht. Geschiedenis kan zo, naast andere vakken als aardrijkskunde, maatschappijleer en economie een belangrijke bijdrage geven aan de verheldering van het "heden", namelijk door aandacht te vragen voor de tijdsdimensie van hedendaagse verschijnselen.

Het "horizontale" aspect: de beschouwing van de mens als in wisselwerking met anderen levend, het verleden als interessant panorama, de geschiedenisstudie als bijdrage tot de zedelijke vorming en tot de zelfkennis van de mens komt — alweer terecht — op de tweede plaats, maar mag echter bepaald niet genegeerd worden! Dit laatste aspect kan ook in de eigentijdse geschiedenis aan bod komen, maar als dat alleen daarin zou gebeuren zou dat toch te betreuren zijn. Men kan, aldus Rohlfes, meer over de mens en zijn mogelijkheden ervaren als men een groter deel van de geschiedenis overziet.²⁸ Ook lijkt het aanbevelenswaardig vroegere perioden en culturen eveneens op hun eigen intrinsieke waarde te bekijken om zo het contrast met onze tijd en onze cultuur en de betrekkelijke waarde ervan te leren zien. Daarvoor zijn, meen ik, vooral de "bijzondere onderwerpen" voor het eindexamen bedoeld. Of deze echter in voldoende mate als een tegenwicht tegen een meer actualistische of presentistische aanpak functioneren waag ik te betwijfelen. Daarnaast is kennis van verder afgelegen perioden nuttig en noodzakelijk om tegenwoordige situaties te kunnen verklaren. En ook daarin lijkt het, als men tenminste afgaat op de meeste schoolboeken en op sommige C.E.G.E.S.-experimenten, door de zo duidelijke preoccupatie met de contemporaine geschiedenis nogal eens te ontbreken.²⁹ Als men, aldus de Duitse historicus Messerschmid, de eigentijdse geschiedenis teveel nadruk geeft bewerkt dit bij leerlingen een intensiever "krimpproces" (lees: blikverenging) dan door totalitaire geschiedopvattingen gebeurt.³⁰ Zo komt het bezwaar van het gebrek aan perspectief, dat eerder genoemd werd door tegenstanders van de contemporaine geschiedenis (zie hiervoór, p. 124), weer terug, maar nu t.a.v. een te eng opgevatte actualiteit.

Dit gebrek aan perspectief blijkt met name uit de behandeling van 20e eeuwse ontwikkelingen, die vaak een onderdeel vormen van langer lopende processen, die vóór onze tijd hun aanvang namen. Zo is behandeling van de dekolonisatie niet mogelijk zonder uitvoerig in te gaan op terug te grijpen op de geschiedenis van de kolonisatie. Zo kan de Chinese Revolutie niet begrepen worden zonder aandacht voor de oude Chinese cultuur. Zo begrijpt men niets van de verzuiling in het tegenwoordige Nederland zonder analyse van de wortels ervan in de 19e eeuw, etc., etc.

5.2. Doelgerichte stofkeuze

Als men de politiek-sociale vorming zo op de voorgrond stelt zou dat wat meer consequenties moeten hebben voor de stofkeuze en de lesprocedures. De schoolboeken geven namelijk veelal slechts "overzichten" van de laatste halve eeuw. Het gevolg is — daarop werd al eerder gewezen — dat een nieuwe canon van te memoriseren zaken is ontstaan, die slechts zijdelings met die politiek-maatschappelijke vorming te maken heeft. Zo kan men zich afvragen wat *op-zich-beschouwd* het nut is van het leren van de veertien punten van Wilson, de wetten van de New Deal, het Briand-Kellogg-pact, het Young- en Dawesplan, de elkaar snel opvolgende Duitse regeringen van 1929-1933. Nog even en we krijgen weer repetitieboekjes à la de Bruyn's "Hoofdpijnen na 1815". . . Mèt Rohlfes lijkt het nodig te pleiten voor een meer probleem-georiënteerde aanpak want: "Geschichte lernen heisst nicht Faktenwissen ansammeln, sondern Probleme sehen und lösen"³¹ Voorbeelden van dergelijke probleemstellingen zijn: waardoor mislukte de Republiek van Weimar: waardoor onderscheiden zich fascistische van autoritaire regimes; in hoeverre is de komst van het nationaal-socialisme veroorzaakt door "Versailles".³² Uiteraard is het niet de bedoeling dat de leraar dergelijke probleemstellingen even, al docerend, zal oplossen, maar dat de leerlingen mèt verschillende materialen hierover aan het werk gaan om — min of meer zelfstandig — een antwoord erop te vinden. Dat is ook naar de letter en geest van het examenprogramma, dat immers ten aanzien van de laatste halve eeuw vermeldt dat de kandidaat "mede blijk moet geven vertrouwd te zijn met verwerking van historisch materiaal".

Het kiezen van de stof zou ook, anders dan in de meeste schoolboeken, aan de hand van een beperkt aantal kernpunten uit de 20e eeuwse geschiedenis moeten gebeuren, bijv. zoals opgesomd door Barraclough³³: industrialisatie en imperialisme als katalysatoren van een nieuwe wereld, het krimpen van Europa; het veranderde klimaat van de internationale betrekkingen; van individualisme naar massademocratie; de opstand tegen het Westen; de ideologische uitdaging van het communisme; de revolutie op het gebied van de strategie; de verandering in de menselijke houdingen (kunst en literatuur). Uitgaan van dergelijke "fundamentele, structurele veranderingen" (Barraclough) brengt naar mijn overtuiging heel wat meer inzicht in onze tijd tot stand dan het aaneenrijgen van per land en tijdvak beschreven gebeurtenissen voor een "overzicht". Dat daarbij, met name t.a.v. de geschiedenis na 1945, met exempels gewerkt moet worden staat m.i. buiten kijf. Zo kunnen fenomenen als dekolonisatie en Derde-Wereld-problematiek waarschijnlijk het best begrepen worden door van enkele landen het proces naar onafhankelijkheid en de problemen die zich daarna in die gebieden voordeden uitgebreid aan de orde te stellen. Iets dergelijks zou bijv. ook t.a.v. de naoorlogse ontwikkeling in Oost-Europa gedaan kunnen worden.

5.3. Gevaren van indoctrinatie en politisering

In de pleidooien vóór contemporaine geschiedenis, die zo'n 10 à 15 jaar geleden geschreven werden, stapte men m.i. wel erg gemakkelijk heen over de gevaren van indoctrinatie en politisering, die tegenstanders van de eigentijdse geschiedenis in het onderwijs zagen opdoemen. Als reactie op de objectiviteitscultus, die vanaf de 19e eeuw tot dan in de geschiedwetenschap heerste was dat wel begrijpelijk. Toch had men toen waarschijnlijk teveel de juist in die objectiviteitscultus gevormde historicus voor ogen, die geneigd was véél, misschien te veel te relativiseren. Een nieuwe generatie historici is, zo lijkt het, wat minder neutraal t.a.v. allerlei hedendaagse politieke en maatschappelijke verschijnselen, wat meer "geëngageerd" en is daarom wellicht ook minder geneigd zowel het ene als het andere standpunt de leerlingen ter overweging voor te leggen. Het dienen van "de" waarheid, misschien het gevolg van de Nederlandse zendingsdrang, staat vaak op gespannen voet met het geloof in de "choc des opinions". Problemen als de apartheid in Zuid-Afrika, de Palestijnse kwestie, de "Berufsverbote" in Duitsland, de dissidenten in Oost-Europa, de situatie in Chili, Rhodesië en Perzië zijn alle zo politiek geladen dat gevreesd mag worden dat leerlingen het verschil tussen feiten en meningen — hoewel voor de geschiedenis essentieel — hierbij ontgaat, temeer als zijn geschiedenisleraar — misschien door gebrek aan informatie — deze twee zaken ook door elkaar haalt. Wat dit betreft stelt de behandeling van de contemporaine geschiedenis (althans de recente) wel zeer hoge eisen aan de leraar: hij zal zonder zijn engagement te verloochenen ruimte moeten geven voor tegengestelde meningen. Anders is hij een ouderwetse, autoritaire leraar hoe jong en "progressief" hij verder ook moge zijn.

5.4 Mogelijkheden voor interdisciplinaire samenwerking

Het is merkwaardig dat, bij het primaat van de politiek-maatschappelijke vorming, het vak geschiedenis zo geïsoleerd staat ten aanzien van de andere schoolvakken, die ook deze vorming beogen. De noodzaak van enige samenwerking en wederzijdse afstemming van die vakken op elkaar is m.i. evident omdat èn de contemporaine geschiedenis èn de sociale wetenschappen — ook in de vorm van schoolvakken — zich bezighouden met de bestudering van de hedendaagse wereld. Bij het vak aardrijkskunde is dat het duidelijkst. In de bovenbouw van v.w.o., h.a.v.o. en m.a.v.o. houden zowel de leraren in de aardrijkskunde als in de geschiedenis zich o.a. bezig met de V.S., de S.U., Nederland en de Derde Wereld, waaronder China. In de schoolboeken voor aardrijkskunde zit steeds een — soms behoorlijk grote — scheut geschiedenis, terwijl de boeken voor geschiedenis uiteraard voor de verklaring van hedendaagse situaties ook geografische (?), zoals demografische en economische verschijnselen moeten vermelden.

den. Men denke aan de ontwikkeling van de Russische vijfjarenplannen, de Chinese volkscommunes en de Amerikaanse rassentegenstellingen.

In het vak maatschappijleer zijn teveel uiteenlopende visies om gemakkelijk relaties met geschiedenis te kunnen leggen. Met maatschappijleer opgevat zoals in het Raamleerplan Maatschappijleer, als advies van de Kerngroep Commissie Modernisering Leerplan Maatschappijleer in 1976 uitgebracht aan de Minister van Onderwijs, die duidelijk stoelt op de sociale wetenschappen, is dat m.i. veel meer het geval.

In de Duitse Bondsrepubliek, waar in de bovenbouw van het Gymnasium geschiedenis, aardrijkskunde en maatschappijleer, althans formeel, in één vak verenigd zijn (onder de namen Gemeinschaftskunde, Politik of Politische Weltkunde) bestaan er schooluitgaven over actuele nationale en internationale ontwikkelingen die geschreven zijn door historici, geografen en sociologen, economen of politicologen, waardoor dubblures, zoals bij ons met name in de aardrijkskunde- en geschiedenisboeken, vermeden kunnen worden.³⁴ Maar wat nog belangrijker is dat zo een wederzijdse bevruchting kan ontstaan. In de geschiedenis kan men zo meer oog krijgen voor het sociaal-wetenschappelijk (i.c. sociaal-geografisch, sociologisch, politicologisch en economisch) begrippenkader³⁵ en voor de waarde van de systematiek en methodiek van die disciplines, terwijl de andere mens- en maatschappijvakken de tijdsdimensie of, zo men wil, het procesmatige, wat meer in de beschouwing van het heden kunnen betrekken. Door de historische aandacht voor het unieke en toevallige zou de meer structuralistische aanpak van de sociale wetenschappen en het geloof in het kunnen sturen van maatschappelijke ontwikkelingen wellicht wat gerelativeerd kunnen worden. Frappant is dat dergelijke ontwikkelingen in de betrokken wetenschappen meer en meer op gang zijn gekomen terwijl in de daarvan afgeleide schoolvakken die ontwikkeling grotendeels nog van de grond moet komen. Om te beginnen zou men elkaars schoolboeken over een zelfde soort thema eens met elkaar kunnen vergelijken, bijv. over de Derde Wereld. Een voorlopige indruk is dat de aardrijkskundeboeken deze materie wat structureler en meer probleemgericht, maar ook veel abstracter aanpakken dan de geschiedenisboeken.³⁶ Deze laatste besteden veelal – met uitzondering wellicht van "Geschiedenis in onderwerpen" (deel 4/5 havo) – meer aandacht aan de poli-

tieke ontwikkeling van de dekolonisatie in de onderscheiden gebieden. Onderzocht zou moeten worden in hoeverre een synthese volgens het bovengenoemde principe van de wederzijdse bevruchting tot stand gebracht zou kunnen worden.³⁷

6. Epiloog

De contemporaine geschiedenis heeft destijds via het eindexamenprogramma terecht veel aandacht gekregen. Als we na een behoorlijke tijd van ervaring ermee nu de balans gaan opmaken blijkt dat we in het geschiedenisonderwijs wellicht wat teveel naar het contemporaine en actuele zijn doorgeslagen. Geschiedenis gaat niet slechts over onze eigen tijd en heeft niet alleen politieke en maatschappelijke vorming ten doel. Geschiedenisonderwijs heeft een veel breder scala van doelstellingen. Eén van de belangrijkste doelen ervan is kortzichtigheid bij leerlingen, die slechts de maatstaven van hun eigen tijd kennen en die als dé maatstaven willen hanteren, weg te nemen. Uiteraard vraagt dit om aandacht voor vroegere tijdperken en voorzichtigheid in het oordelen, vooral over hedendaagse zaken.³⁸

Is de historische aanpak en inbreng goed geprofileerd dan is er m.i. geen enkel bezwaar tegen nauwe samenwerking met andere mens- en maatschappijvakken, in het bijzonder als het over hedendaagse situaties en problemen gaat. Aan integratie in één vak kan men daarbij moeilijk denken: daarvoor hebben de betrokken vakken teveel eigens. Maar een behoorlijke coördinatie in de zin van de Duitse "Gemeinschaftskunde" lijkt wel tot de mogelijkheden te behoren. Wel zou dan dit nieuwe vakkencomplex in de bovenbouw van v.w.o., h.a.v.o. en m.a.v.o. verplicht gesteld moeten worden. Een degelijke politiek-maatschappelijke vorming in die leerjaren zonder historische en geografische component is toch eigenlijk onmogelijk. Zo zou waarschijnlijk tegelijkertijd het probleem van de maatschappijleer (voor velen een vak zonder gezicht) dichter bij een oplossing gebracht kunnen worden.³⁹ Maar de problematiek rond integratie en coördinatie is te veelomvattend om terloops in een artikel te kunnen worden behandeld. Daarvoor is een diepergravende studie nodig, waarin o.a. meer klaarheid dient te worden verschaft over het eigen-aardige en het verbindende van geschiedenis en de andere mens-en maatschappijvakken.

1. Hans Herzfeld, "After the Catastrophe", in: *Journal of Contemporary History*, 2 (1967), p. 79.
2. Bodo Scheurig, *Einführung in die Zeitgeschichte*, Berlin, 1970², p. 18.
3. Daarentegen komen bij 19e eeuwse Pruisische geschiedschrijvers als Von Sybel en Von Treitschke juist sterk nationalistische ideeën naar voren.
4. *Journal of Contemporary History*, 1 (1966), p. IV.
5. Llewellyn Woodward, "The Study of Contemporary History", in: *Journal of Contemporary History*, 1 (1966), p. 1-2.
6. Zie: J.G. Toebes, "Van een leervak naar een denk- en doe-vak. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlands geschiedenisonderwijs", in: *Kleio*, 17 (1976), p. 220. Ook in: *Bij het afscheid van Dr. P. van der Meulen, februari 1976*, z. pl. en z. j. (Utrecht, 1976) p. 84.
7. Vooral de Engelse literatuur is hierop nagegaan. Zie o.a.: W.H. Burston, *Social Studies and the History Teacher*, London, 1967³; D.C. Watt, "Twentieth Century History", in: Martin Ballard, *New Movements in the Study and Teaching of History*, London, 1970; Llewellyn Woodward, a.w. (zie noot 5). Het is waarschijnlijk dat dergelijke geluiden eveneens in Duitsland werden vernomen. Wat Nederland betreft zie Geurts' brochure.
8. René Remond, "France, work in progress", in: *Journal of Contemporary History*, 2 (1967), p. 36.
9. D.B. Heater, "The place of contemporary history in the school curriculum", in: *Educational Review*, vol. 18 (1965), p. 47.
10. Waldemar Besson, "Zur gegenwärtigen Krise der deutschen Geschichtswissenschaft", in: *Gesellschaft, Staat, Erziehung*, 8 (1963), p. 169.
11. Martin Broszat, "Aufgaben und Probleme zeitgeschichtlichen Unterrichts (Am Beispiel der national-sozialistischen Zeit)", in: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 9 (1957), p. 544.
12. Wolfgang Mickel, *Politische Bildung an Gymnasien 1945-1965. Analyse und Dokumentation*, Stuttgart, 1967, p. 229 e.v.
13. Mickel, a.w.
14. Men denke aan de Hessische Rahmenrichtlinien für Gesellschaftslehre, die in 1972/73 verschenen en in Duitsland een bijkans nationale opschudding veroorzaakten. Zie: J.G. Toebes, "Wenkend of dreigend perspectief? De integratie van de sociale vakken in Duitsland", in: *Kleio*, 16 (1975), p. 153-160.
15. Watt (1970), a.w. (zie noot 7), p. 65.
16. Zie o.a.: Woodward (1966), a.w. (noot 5); W.H. Burston, "The Nature and Teaching of Contemporary History", in: Burston/Thompson (eds.), *Studies in the Nature and Teaching of History*, London, 1967, p. 107-136; D.B. Heater (1965), a.w. (zie noot 9); idem, "Introduction. The Place of Contemporary World History in the School Curriculum", in: *Higher Educational Journal*, vol. 16 (1968), p. 10-16; idem, "Contemporary History Justified", in: *Teaching History*, 1 (1969), p. 2-7; Robert Irvine Smith, "Bias and the Teaching of Recent History", in: *Higher Education Journal*, vol. 16 (1968), p. 13-16.
17. Ook geconstateerd door J. Bouwsma in: "Schoolboeken in Oxford", in: *Kleio*, 19 (1978), p. 929.
18. Voor een opsomming daarvan zie: Ian Lister, "Revolution delayed: recent attempts to reform the teaching of History in England and Wales", in: *Internationales Jahrbuch für Geographie- und Geschichtsunterricht*, XII (1968/69), p. 149-158.
19. Burston (1967), a.w. (zie noot 7 en noot 16); Heater (1969), a.w. (zie noot 16). Bij de eerste vindt men dus een betoog contra aansluiting; bij de tweede een pleidooi pro aansluiting.
20. Onder andere op didactiekconferenties in dat jaar en verder in het *Weekblad van de A.V.M.O.* (1 okt. 1965) en in het *Weekblad van het Genootschap van Leraren en de R.L.V.* (24 sept. 1965 en 12 nov. 1965).
21. Zie P.A.M. Geurts, "Roep om eigentijdse geschiedenis", in: *Kleio*, 4 (1963), april, p. 4-6.
22. Zo vroegen de universitaire "vakgroepen voor geschiedenis" in oktober 1961 al daarom. Zie: Maatschappijleer, artikelen, rapporten, documenten (*DIC-map* 15-17), Amersfoort, z.j. (1969?), p. 281. H.J. Nannen en H.P. Milikowski (*Kleio* 7 (1966), no. 9) wilden echter historici alleen bevoegd laten verklaren als die het bijvak sociologie hadden gedaan.
23. J. Brouwer, A. van Erp, F. d'Haens, H. Smeets en J.G. Toebes, "Een onderzoek naar de historische belangstelling van leerlingen van vwo, havo, mavo en pedagogische academie", in: *Kleio*, 14 (1973) p. 313-355. Dit is bevestigd door Duitse onderzoeken, o.a. van Marienfeld.
24. De vorige enquête dateert van 1971, gepubliceerd in: *Kleio*, 13 (1972), p. 104-119. Hierin werd niet speciaal gevraagd naar het functioneren van de verschillende examenonderdelen.
25. D.J. Roorda, "Geschiedenis in de Nederlandse school", in: *Bijdragen en Mededelingen van het Nederlands Historisch Genootschap*, 90, afl. 2, p. 247. Daarvóór noemt hij die aandacht voor de actualiteit "te onhistorisch"; ze haakt zijns inziens "ongestructureerd en kaleidoscopisch in op alles wat zich toevallig maar opdringt".
26. Zie daarover het instructieve, maar wel erg korte artikel van J.S. Wijne in: A.P. Dijkstra, P.H.F. Gieles, J.S. Wijne, *Wat doen we met de actualiteit in de les?*, Amsterdam, z.j., p. 7.
27. P. van der Meulen, "Doelstellingen en geschiedenisonderwijs", in: *Kleio*, 15 (1974), p. 800-813.
28. J. Rohlfes, *Umriss einer Didaktik der Geschichte*, Göttingen, 1976⁴, p. 90.
29. Een uitzondering vormt de methode "Mensen en machten" van Adang en Vercauteren, uitgave Meulenhoff Educatief, Amsterdam. Wat de C.E.G.E.S.-experimenten betreft was die kortzichtigheid met name het geval bij het onderwerp "Van Nederlands-Indië tot Indonesië". Zie mededelingen van de C.E.G.E.S.-7 en -8 in: *Kleio*, 15 (1974) no. 9, p. 622-665.
30. F. Messerschmid, "Zur Saarbrücker Rahmenvereinbarung", in: *Gesellschaft, Staat, Erziehung*, 8 (1963), p. 9.
31. Rohlfes, (1976), a.w., p. 27. Iets dergelijks, maar dan wat voorzichtiger, in het Doelstellingsrapport van de V.G.N. in: *Kleio* 8, (1967), p. 181-182.
32. Voorbeelden ontleend aan: Horst Gies, *Zeitgeschichte im Unterricht*, Berlin, 1976. Voor een beschrijving van een onderzoekende aanpak zie: L.G. Dalhuisen/P.D.M. Latour, "De onderzoekende methode", in: L.G. Dalhuisen/P.A.M. Geurts/J.G. Toebes, (red.) *Geschiedenis op school in theorie en praktijk*, Groningen, 1977², p. 157-182.
33. G. Barraclough, *Kenmerken van eigentijdse geschiedenis*, Hilversum, 1966. (Vertaling van: *Introduction to a contemporary history*, London, 1964).
34. Zie: J. Rohlfes/E. Schwalm (Herausgeber), *Politische Weltkunde für das 11.-13. Schuljahr*, Uitgave Klett, München. In de subreeks hiervan: *Politische Weltkunde II, Themen zur Geschichte, Geographie und Politik* zijn o.a. verschenen: Die industrielle Welt; Indien und China; Die Weltmächte USA und SU en: Europa und Deutschland nach dem 2. Weltkrieg. Alle deeltjes zijn voorzien van "Handreichungen für den Lehrer". Op deze boekjes kom ik t.z.t. terug.
35. Men kan daarbij denken aan begrippen als conflict, macht, massa, elite, enculturatie, socialisatie, minderheden, (des-)integratie, sociale structuur en sociale stratificatie.
36. Men vergelijkte bijv. de aanpak in de serie Geografische Katernen, o.a. H. Jansen, *De ontwikkelingslanden*, Den Bosch, 1975, met de aanpak van deze materie in verschillende schoolboeken voor geschiedenis.
37. Zie ter inspiratie: Indien und China, zwei Länder der Dritten Welt, uit de in noot 34 genoemde serie.
38. Ook als "kritisch waarden" vermeld in het Doelstellingsrapport van de V.G.N., a.w., p. 179-180.
39. Een dergelijke suggestie werd eerder gedaan door de geograaf-didacticus W.W. de Jong in: "Maatschappijleer", een vak of een vakkencomplex? Het negatieve en positieve voorbeeld van de Westduitse "Gemeinschaftskunde", in: *Geografisch Tijdschrift*, 19 (1966) no. 6, p. 262-275, overgenomen in: *Kleio* 8, (1967), p. 251-264.

Geschiedenisonderwijs en explanatieproblematiek

1. Wat nostalgie om mee te beginnen

Het vraagstuk van de relatie van geschiedenisonderwijs en geschiedtheorie houdt mij al geruime tijd bezig. Toch zou ik er niet bij deze gelegenheid over hebben willen schrijven, als mijn herinneringen aan de samenwerking met Geurts daarin niet een eigen rol speelden. Immers, in 1968 kregen hij, De Wolff en ik van het bestuur van de V.G.N. het verzoek een rapport samen te stellen over de meest wenselijke inhoud en organisatie van het geschiedenisonderwijs aan de — toen weldra te starten — nieuwe lerarenopleidingen.¹ Aan onze besprekingen bewaar ik de beste herinneringen; ze verliepen in grote harmonie en leidden al gauw (te gauw?) tot een eerste resultaat.²

Centraal stond in deze besprekingen de vraag, hoe de geschiedenisstudie in deze nog geheel "open" opleidingen een meer systematisch karakter zou kunnen krijgen. Onze pogingen tot een dergelijke systematiek waren in vele opzichten nog primitief, en ze kregen dan ook, zelfs toen, heel wat kritiek te verduren. Maar duidelijk was het dat wij binnen de nieuwe opleidingen ruimte wilden scheppen voor theorievorming zowel in de daar beoefende geschiedwetenschap als in de geschiedenisdidactiek.

2. En wat gebeurde er vervolgens?

Helaas kwam er van onze schone verwachtingen weinig terecht. De Commissie Opleiding Leraren (de COL) riep een programmacommissie Geschiedenis in het leven, die officieel opdracht kreeg om een programma voor de 2de en 3de graadsopleiding te ontwerpen. Vanuit het oogpunt van theorievorming betekende het rapport van deze commissie³ een grote stap terug. Van officiële zijde kregen de nieuwe vakgroepen (ook wel secties of afdelingen genoemd) dus weinig aanmoediging om vanuit de theorie hun programma's te doordenken; integendeel, want door de onduidelijke status van het COL-programma — moest men dit nu invoeren of mocht men ook zelf iets anders bedenken? — werd theorievorming zelfs belemmerd.

Dit was te ongelukkiger, omdat de nieuwe vakgroepen allerlei moeilijke, ja netelige vragen te verwerken kregen. Zo werden zij direct al — veel directer dan de universiteit — geconfronteerd met de vraag naar de maatschappelijke en pedagogische relevantie van het geschiedenisonderwijs. Zij kregen te maken met eisen van onderwijsvernieuwers, vooral met de eis van vakkenintegratie. En om nog een netelige vraag te noemen: hoe

moesten zij geschiedenisleraren gaan opleiden voor scholen waar geschiedenisonderwijs eigenlijk helemaal niet bestond? ⁴) Het is m.i. duidelijk dat zulke vragen gedeeltelijk een antwoord konden krijgen vanuit de vakdidactiek (en in dat opzicht verwierven de nieuwe vakgroepen weldra een eigen competentie), maar ook dat op deze vragen alleen *volledige* antwoorden gegeven konden worden, indien zij ook geschiedtheoretisch doordacht werden.

Maar wat gebeurde er? De historici in de NLO's (ik gebruik verder steeds deze gangbare afkorting voor de Nieuwe Leraren Opleidingen) holden van het ene ad hoc — naar het andere "crash"-programma, en vonden zo de tijd niet die voor doordenking nodig was geweest. In de formatie van de vakgroepen konden zij onvolgende ruimte scheppen voor "theoretische" bemaning . . . zo die al te vinden was in ons land waar in de universitaire programma's slechts marginale betekenis werd toegekend aan de geschiedtheorie.

De geschiedtheoretische bijdragen van de NLO's zijn dan ook zeer beperkt in aantal gebleven. Ik noem alleen enkele gezamenlijke publicaties van de zeven hoofddocenten, wier taak — zij zijn onder meer verantwoordelijk voor de ontwikkeling van hun vakgebied — hen als het ware dwong eens wat uitspraken te doen. In 1975 schreven zij een reactie op het Deelraamplan Aardrijkskunde/Geschiedenis/Maatschappijleer voor het LBO, in 1978 de zogenaamde Eerste Keltewoudse Nota.⁵ Het eerste artikel was alleen nog maar een reactie, namelijk op een zogenaamd geïntegreerd leerplan, waaruit echter alle geschiedenis verdwenen was. De Nota bouwde weliswaar op deze reactie voort, maar is toch in de eerste plaats te zien als een positieve bijdrage tot de discussie over vakkenintegratie.

Aangezien ik in mijn betoog een nauwe relatie met deze Nota wil bewaren, lijkt het me zinvol haar inhoud kort samen te vatten.

De auteurs doen zich kennen als voorstanders van gethematiseerd en probleemgericht onderwijs. Zulk onderwijs gaat niet in de eerste plaats uit van vakken (die op hun beurt weer in direct verband staan met de wetenschappen), maar van de vragende leerling.⁶ Voor zo ver zulke vragen de "sociale sector" betreffen, zullen deze wel niet vaak gekarakteriseerd kunnen worden als louter historische vragen; wél zullen dergelijke vragen vaak — zo niet altijd — historische elementen bevatten. In de visie van de auteurs zal het onderwijsleerplan voor de "sociale sector" opgebouwd zijn uit thema's en projecten die vaak ook historische inhoud hebben. Zij hebben zich nu de vraag gesteld, aan welke voorwaar-

den zou moeten worden voldaan, wil men inderdaad kunnen zeggen, dat zulke thema's en projecten een *goede* historische inhoud hebben.

Zij hebben vier voorwaarden opgesomd.^{6a} In de eerste plaats moeten de leerlingen historische kennis kunnen opdoen, en wel op zodanige wijze dat zij zich bewust kunnen worden van de eigen-aardigheid van die delen van het verleden, waarvan zij kennis opdoen. In de tweede plaats dient het onderwijs de leerlingen in de gelegenheid te stellen zich bewust te worden van de historische bepaaldheid van hun eigen bestaan en dat van anderen; van dit bestaan moet de veranderlijkheid en met name het structurele en conjuncturele karakter beklemtoond worden. In de derde plaats dient het onderwijs bij de leerlingen de bereidheid op te wekken om de overlevering kritisch te toetsen en deze op zich te nemen als deel van hun bestaan. In de vierde plaats zou het onderwijs zodanige inhoud moeten krijgen dat de leerlingen de overlevering kunnen gebruiken als materiaal voor het ontwerpen van een eigen toekomst.

Het zijn zware voorwaarden. Ze leggen het onderwijs de taak op om bij de leerlingen een historische geesteshouding aan te kweken. — In een tweetal vervolgnota's zullen de auteurs trachten aan te geven, hoe dit in de praktijk in zijn werk kan gaan.

3. Hoe kan het verleden doorzichtig, begrijpelijk gemaakt worden?

De auteurs van de Keltenwoudse Nota hebben zich niet de vraag gesteld (ze hoefden zich die vraag ook niet te stellen), hoe leerlingen geordende historische kennis kunnen verwerven. — In het volgende zal ik proberen om op die vraag vanuit de explanatie-theorie een antwoord te geven.

In onze leerboeken wordt het probleem, hoe het verleden zó doorzichtig en begrijpelijk gemaakt kan worden, dat leerlingen daaromtrent geordende kennis kunnen opdoen, niet aan de orde gesteld. Anders gezegd, hetgeen schoolboekschrijvers betogen, steunt niet dan hooguit impliciet op enige explanatietheorie. Men hoeft maar een willekeurig boek op te slaan, om te zien dat de auteur het beschreven deel van het verleden verklaard acht, indien zijn betoog voldoende samenhang heeft, dus niet onlogisch is. Het bindmiddel dat deze samenhang tot stand brengt bestaat uit "oorzaken", "gevolgen" en enkele generalisaties. — Maar voor het soort historische kennis waarop de auteurs van de Keltenwoudse Nota doelen, is iets anders nodig: namelijk dat men op school gebruik gaat maken van een aantal door de theoretici behoorlijk onderzochte verklaringsmogelijkheden.

Drie van deze verklaringsmogelijkheden komen naar mijn mening voor nader onderzoek in aanmerking.⁷ De eerste is afkomstig uit de (neo-)idealistische school. De tweede is door de (neo-)positivisten geformuleerd.

De derde mogelijkheid, de zogenaamde "colligatie"-theorie, werd door haar ontwerper, Walsh, niet gezien als een zelfstandige theorie, maar als een verbetering van de (neo-)idealistische zienswijze. Later echter heeft Walsh zijn denkbeelden omtrent colligatie zo verruimd⁸ dat zijn theorie mijns inziens zelfstandige trekken kreeg, zeker wanneer men deze beziekt vanuit praktisch historisch standpunt.⁹

Het is uiterst ongelukkig voor de ontwikkeling van het denken over explanatie-problematiek geweest, dat idealisten en positivisten elkaar vaak het licht niet in de ogen gegund hebben of in het beste geval alles in het werk gesteld hebben om de theorie van de tegenstander ondergeschikt te maken aan of op te nemen in de eigen theorie. Zo heeft Dilthey met zijn zo absoluut gestelde onderscheiding van "begrijpen" en "verklaren" bijgedragen tot de verwijdering tussen natuur- en geesteswetenschappen. Zo heeft ten onzent Bertels nog kort geleden bittere en onbillijke kritiek geleverd op de aanhangers van de "verstehende" methode.¹⁰

3.1 De (neo-)idealistische theorie

"Verklaren" heeft in deze theorie de zin van "begrijpen", "verstaan". Historische feiten (d.w.z. historische handelingen) worden begrijpelijk, als men erin slaagt de gedachte (en het gevoel) te achterhalen, die aan de handeling ten grondslag heeft gelegen. "Achterhalen" betekent dan: het na-denken (opnieuw denken) van de gedachte, het na-voelen van de gevoelens.

Het is uiteraard bekend, dat deze theorie grote betekenis heeft voor de historicus-die-aan-het-werk is (vooral in de wat oudere historiografie, maar zeker ook nu nog). — Maar ook het onderwijsgedrag van zeer vele geschiedenisleraren is en wordt er sterk door beïnvloed. Termen uit de "verstehens" —theorie komt men in geschieddidactische publicaties veelvuldig tegen. Vooral hoort men vaak zeggen, dat het onderwijs zo gegeven moet worden dat de leerlingen "zich kunnen inleven" (men denke aan het type opdrachten "beschrijf de tocht naar Rusland in de vorm van een brief die een soldaat die mee moest, naar zijn meisje schrijft"). Dus, ook al komt de term "inleven" veel voor en wordt ook menige inlevingsopdracht verstrekt, toch worden naar mijn mening leerlingen niet systematisch in "inleven" geoefend.

Nu is het de vraag, wat men precies onder "inleven" en "verstehen" moet verstaan, en of men het kan leren. Kunnen we voor de beantwoording van deze vragen terecht bij diegenen die geschiedenis vooral als een kunst zien? Heeft het zin om te rade te gaan bij de klassieken van de historische roman, die, zoals Romein eens beweerde^{10a}, ons soms meer leren omtrent een historisch onderwerp dan menig wetenschappelijk werk? Of moeten we ons tot de psychologie, ja psychotherapie wenden, bij voorbeeld om te zien, wat er op het stuk van empathie van onze gading is^{10b}? — Het komt mij

voor dat we vooreerst dichter bij huis kunnen blijven. Immers, de "verstehens"-theorie is door verschillende – ook praktisch werkende – historici beschreven. Ik denk met name aan één van de welsprekendste aanhangers ervan, namelijk Marrou, wiens "De la connaissance historique" grote bekendheid heeft verworven.¹¹ Vooral de hoofdstukken die hij wijdt aan de eigenschappen van de "verstehende" historicus en aan de grondregels van het invoelingsproces¹² lijken mij zeer geschikt als uitgangspunt voor een onderwijsplan ter zake van de vaardigheid "zich inleven". – Zo'n onderwijsplan zal niet snel opgesteld zijn. "Verstehen" is immers een moeilijk begaanbare weg; het veronderstelt in elk geval de kunst van het nauwkeurig, geduldig en "met liefde en vriendschap" lezen, kijken en luisteren. Hoe begaanbaar is die weg in het onderwijs? Het is immers de vraag, of en in hoeverre leerlingen de mogelijkheid bezitten om de genoemde deel-vaardigheden te verwerven. De ontwikkelingsfase waarin zij zich bevinden, is niet het optimale moment voor de groei van een houding van "époque" (een door Marrou gebruikte term voor "zich open stellen voor de ander", "voor de ander disponibel willen zijn"). Nauwgezette tekstanalyse is heden ten dage noch vanzelfsprekend noch in de mode. Audiovisueel geweld kan leerlingen blind voor de fijne schakering, doof voor de subtiele toon maken. Maar toch, zou het lukken om dit "verstehen" systematisch in te oefenen, dan zouden de leerlingen de beschikking krijgen over een zeer belangrijk verklaringsmiddel. Zij zouden zich zo inzicht kunnen verschaffen in het waarom en waartoe van handelingen van enkelingen en groepen (en, tussendoor, in de vaak verrassende verhouding tussen bedoeling en uitkomst). Nieuwere richtingen in de geschiedwetenschap, die ondanks het feit dat zij vaak gebruik maken van kwantitatieve werkwijzen, toch in belangrijke mate steunen op de "verstehende" methode (zoals psychologische geschiedenis en mentaliteitsgeschiedenis), zouden de inhoud van het geschiedenisonderwijs kunnen verrijken.

3.2 De (neo-)positivistische theorie

De (neo-)positivistische oplossingen van het explanatievraagstuk – een historisch feit is verklaard, indien men kan aantonen dat het de illustratie is van een algemene wet – heeft stromen literatuur opgeleverd (en levert die nog steeds op). Helaas is de omvang hiervan omgekeerd evenredig aan het praktisch nut voor het dagelijks werk van de historicus (in de klas). De theorie is niet omgezet in een stel praktische aanwijzingen, historiografische voorbeelden van grote betekenis staan ons niet ten dienste. – De felste kritiek die dan ook op de positivisten geleverd wordt, is dat zij zich eigenlijk helemaal niet interesseren voor het historisch bedrijf zoals het is, geen enkele behoefte hebben om dit te analyseren, maar wel hun eigen aan de natuurwetenschappen ontleende denkbeelden als criteria voor wetenschappelijkheid aan de historici opleggen.¹³

Nu mag dit allemaal waar zijn, maar het zou de ontwikkeling van de geschiedwetenschap en van het geschiedenisonderwijs geen goed doen, als nu verder aan "covering law" (een veel gebruikte aanduiding voor deze theorie) geen aandacht meer besteed werd.

Zo heeft Burston in zijn artikel "Laws, generalizations, and the history teacher"¹⁴ voldoende duidelijk gemaakt dat in de klas "covering law" en "covering law-achtige" verklaringen regelmatig voorkomen.¹⁵

Burstons publicatie zou in het geschiedenisonderwijs de rol van gids-artikel kunnen gaan spelen. De daarin geuite gedachten zouden verder uitgewerkt kunnen worden. Op den duur zouden geschiedenisleraren dan gaan werken met een aantal wetten en wetmatigheden die in de meer nomologische sociale wetenschappen opgesteld zijn.

Het komt voor mij dat in dit kader ook meer aandacht zou kunnen worden gegeven aan een beschrijving van de biologische en ecologische voorwaarden die het handelen mede richten en bepalen.

Het geschiedenisonderwijs zou door een dergelijke ontwikkeling ook inhoudelijk verrijkt kunnen worden, en wel doordat het onderzoeksresultaten, begrippen en denkwijzen van de overige sociale wetenschappen, maar ook b.v. van de biologie in zich zou kunnen opnemen.

3.3 De colligatie-theorie

Versillende positivisten, die enerzijds gefascineerd bleven door het axioma van de eenheid van alle wetenschap (dat verwees naar één geldige wetenschappelijke verklaring) en anderzijds gevoelig waren voor de op hen uitgeoefende kritiek, hebben gepoogd om de eigen theorie te redden door deze kritiek erin op te nemen. De werkelijke werkwijzen van de historici interpreterden zij zo, dat deze konden worden beschouwd als niet wezenlijk in strijd met het "covering law"-model. Eigenlijk had Hempel, de vader van deze theorie, dit zelf al gedaan door in zijn beroemde artikel "The function of general laws in history" niet te spreken van "explanation", maar van een "explanation-sketch". Ook trachtte hij aan te tonen dat de in de geschiedwetenschap gangbare verklaringswijze, de teleologische of functionele, een variant was van "covering law".¹⁶ De Duitse geschiedtheoreticus Acham houdt zelfs staande, dat men nog van "covering law" mag spreken, wanneer het gaat om de toepassing van wetten die slechts "singuliere" geldigheid bezitten (dat wil zeggen: alleen geldigheid hebben in bij voorbeeld een bepaalde historische periode); dergelijke wetten behoeven ook niet in relatie te staan met andere meer-omvattende wetten (zoals we dat kennen uit de natuurkunde).¹⁷ – Ik wil graag aannemen, dat de denkstappen die Acham gedaan heeft, logisch consistent zijn. Maar het resultaat is dat hij terecht komt in het type generalisaties dat de belangrijkste rol speelt in de colligatie-theorie van Walsh!

Deze theorie steunt in feite op de overtuiging dat er in een bepaald tijdsbestek tendenties of processen bestaan die daarin domineren en daarom van wezenlijke betekenis zijn voor een goed begrip ervan.

"Colligeren" betekent "verbinden". De met deze term aangeduide verklaringsprocedure bestaat hieruit, dat een aantal historische feiten onderling verbonden wordt tot of in een bepaalde tendentie, in een bepaald proces. Het bindmiddel wordt gevormd door de aan deze tendentie, aan dit proces ten grondslag liggende gedachte(n). De feiten zijn dan te begrijpen als momenten in de realisatie van een bedoeling.

In zijn artikel van 1967 heeft Walsh deze theorie verbreed. Hij legde minder nadruk op rationele motieven, meer op gevoelens en impulsen uit het onderbewustzijn. Hij besteedde meer aandacht aan de discongruentie van bedoeling en resultaat, waardoor het toevallige, het logisch niet herleidbare een plaats kreeg. Tenslotte, hij legde meer nadruk op het collectieve element in het individuele denken, zodat er plaats kwam voor "de gedachten van velen in dezelfde tijd" en voor "de gedachten van velen in tijdsvolgorde".¹⁸

Het verklaren, begrijpelijk maken bestaat nu hieruit, dat de historicus een theorie opbouwt omtrent het meest wezenlijke proces, de meest wezenlijke tendentie in een bepaalde tijd. Deze theorie is zijn colligatoir concept. Feiten zijn begrijpelijk geworden, indien zij binnen dit concept een plaats kunnen vinden (of om het anders te zeggen: feiten worden niet verklaard, maar ze worden geïnterpreteerd, dat wil zeggen er wordt betekenis aan toegekend).¹⁹

Weinigen zullen verbaasd opgekeken hebben bij de leetuur van de voorgaande regels. Immers, deze wijze van verklaren is in de geschiedwetenschap en in het geschiedenisonderwijs de meest voorkomende; colligatoire concepten als "De Gouden Eeuw", "De Restauratie", "De Industriële Revolutie" behoren tot de meest gebruikte middelen om historische feiten begrijpelijk te maken.²⁰

Tegelijkertijd kan men echter vaststellen, dat zulke generaliserende begrippen maar al te gemakkelijk in omloop worden gebracht als delen van de historische werkelijkheid, en niet als hedendaagse interpretaties van die werkelijkheid. — Mijns inziens zou in het geschiedenisonderwijs ruim aandacht moeten worden besteed aan het interpreterende en dus aan het theoretische, dat wil in dit verband zeggen: aan het voorlopige karakter van dergelijke generalisaties.

Tot slot nog een enkele opmerking — of beter een vraag — over de herkomst van deze generalisaties. Zou het kunnen zijn, dat meest gebruikte colligatoire concepten eigenlijk de begripsmatige neerslag van de traditie zijn? En als dit waar is, zouden de geschiedenisleraren — leden als ze zijn van dezelfde gemeenschap — het er dan niet over eens kunnen worden, welke van deze concepten tot de voor allen verplichte stof horen? Zou een dergelijke onderneming gelukken, dan zouden we

tevens de zich voortslepende, onvruchtbare discussie over de zogenaamde sociale "key concepts" kunnen beëindigen. . .

3.4. *De onderlinge verhouding van de drie verklaringstheorieën*

Het zou de geschiedwetenschap en het geschiedenisonderwijs niet ten goede komen, wanneer de strijd om de beste verklaringswijze bleef voortbestaan. Naar mijn stellige overtuiging hebben we te maken met elkaar aanvullende theorieën. Erkenning van dit belangrijke feit is een voorwaarde voor de uitbouw en de systematisering van de explanatie-theorie.

4. Wat verder te doen?

In het voorgaande heb ik vastgesteld dat de (of: verschillende) vakgroepen geschiedenis van de NLO's er tot nu toe niet in zijn geslaagd om programma's te bieden, die systematisch zijn opgezet en een duidelijke opbouw vertonen. Dit is ook onmogelijk, omdat enerzijds geen geschiedtheoretische doordenking van de programma-problematiek en anderzijds geen didactisch onderzoek naar de relatie van de NLO-programma's en de geschiedenis-praktijk in het voortgezet onderwijs heeft plaats gevonden. Ook de vragen waarvoor de vakgroepen zich gesteld zien m.b.t. de onderwijsvernieuwing (m.n. op het terrein van de vakkenintegratie), zullen niet opgelost worden, indien deze niet aangepakt worden met hulp van zowel de geschiedtheorie als de geschiedenisdidactiek.

Een begin is nu gemaakt in de publicaties van de hoofd-docenten. Hun ideeën zullen zij verder uitwerken. Maar de zo gewichtige explanatie-problematiek zal daarin niet dan zijdelings aan de orde kunnen komen. Daarom heb ik getracht deze problematiek te beschrijven en haar zo te introduceren in het geschiedenisonderwijs.

Indien deze beschrijving en introductie zouden "aanslaan", dan zou het vervolg er zo kunnen uitzien.

1. De universiteiten kunnen hun reeds zo lang beproefde programma's, die bovendien door de traditie geheiligd zijn, maar niet zo opzij zetten. Het is trouwens de vraag, of het nieuwe (wat dit dan ook zijn moge) een vergelijking met de klassieke programma's kan doorstaan. De NLO's daarentegen werken nog altijd in een wat "vrijere" situatie. Van deze omstandigheid zou profijt getrokken kunnen worden: door de NLO's te laten experimenteren met programma's die opgebouwd zijn op een hecht theoretisch en didactisch fundament. En: laten de geschiedtheoretici aan de universiteit de nodige ruimte krijgen om de NLO's daarbij te helpen.

2. De NLO's zouden cursussen kunnen ontwikkelen waarin één bepaalde verklaringstheorie centraal staat. In zo'n cursus zouden de studenten niet alleen

kennis nemen van deze theorie, maar ook geoefend worden in het herkennen van een dergelijke verklaringswijze in praktisch historisch werk. Met enkele vingeroefeningen — de constructie van leermiddelen — zouden zij de cursus kunnen afsluiten.

3. De NLO's zouden kunnen proberen om op grond van hun ervaringen met explanatie-cursussen oplossingen te suggereren voor het door Van der Meulen

gestelde, maar tot op heden niet opgeloste vraagstuk van de "historische vaardigheden".²¹

4. In een later stadium, wanneer de proefneming op tertiair niveau succesvol genoemd kan worden, zouden de NLO's kunnen beginnen met het ontwikkelen van scherp op deze verklaringswijzen toegesneden cursusmateriaal voor de verschillende vormen van voortgezet onderwijs.

Noten

1. Dit rapport is verschenen in *Kleio*, 9 (1968) 285-290. Voor de reacties waarnaar in mijn artikel verwezen wordt, zie *Kleio*, 10 (1969) 85-144.
2. Ik breng mijn toenmalige partners nog graag de stimulerende verschijning van Els la Vera in herinnering (om nog maar niet te spreken van de sigaretten en sigaren die we in die tijd nog zonder zorg rookten).
3. Het rapport van deze commissie, in de wandeling de commissie-Wieringa genoemd, verscheen in 1972 bij de Staatsdrukkerij.
4. Ik doel hier op het LBO, waar geschiedenis steeds in combinatie met geografie op de lessentabellen staat. Totnogtoe heeft men geen goed gecombineerd programma van de grond kunnen krijgen. In een aantal gevallen is er een vage wereldoriëntatie voor in de plaats gekomen; van geschiedenis is dan niet veel meer terug te vinden . . .
5. Zie voor de Reactie op het Deelraamplan . . . : *Kleio*, 16 (1976) no. 12; voor de Keltenwoudse Nota: *Kleio*, 19 (1978) 478-487.
6. De auteurs bedoelen hiermee uitdrukkelijk iets anders dan "de leerling staat centraal". Immers, in een zodanig proces kunnen enkelingen of groepen niet centraal staan. Centraal staat de relatie van de zich socialiserende enkeling en de hem ontvangende samenleving; de vragen die de leerling stelt, zijn voor een groot deel vragen die hij heeft *leren* stellen, dank zij de leraren die "in opdracht van de samenleving" met hem werken. Zie overigens a.w., p. 479.
- 6a Het is niet duidelijk, of alle voorwaarden telkens vervuld moeten worden, of dat de volgorde der voorwaarden verwijst naar een gewenste volgorde in de curriculum-opbouw.
7. Ik volg hier ten naaste bij W.H. Walsh: zie zijn *An introduction to philosophy of history*, Londen 1967, hoofdstuk 3 ("Historical explanation"). Overigens is deze uitgave een herdruk van de 2de druk van 1958.
8. In 1967 publiceerde hij zijn artikel "Colligatory concepts in history": zie W.H. Burston en D. Thompson (ed.), *Studies in the nature and teaching of history*, Londen/New York 1967.
9. M.i. zou men het door Veyne geïntroduceerde begrip "intrigue" bij deze verklaringstheorie moeten betrekken. Zie P. Veyne, *Comment on écrit l'histoire. Essai d'épistémologie*, Parijs 1971, vooral p. 46 e.v.
10. Zie K. Bertels, *Geschiedenis tussen structuur en evenement*, Amsterdam 1973, hoofdstuk 3 (men zie vooral zijn grafrede over de hermeneutiek op de pp. 214-215). — Vreemd genoeg geeft deze auteur de lezer zelf contra-argumenten in handen: men bestudere zijn dubbele waardering van Dilthey!
- 10a Zie J. Romein, *In de hof der historie*, Amsterdam 1951, p. 99.
- 10b Zie b.v. G. Hellinga, *Tussen aanhalingstekens. Uitgangspunten in de psychotherapie*, Meppel 1974, s.v. Rogers.
11. H.-I. Marrou, *De la connaissance historique*, Parijs 1954¹ (de door mij gebruikte editie is die van 1966²).
12. A.w., hoofdstukken III en IV.
13. Zie o.m. Walsh, *Introduction . . .*, pp. 45-47; D. Thompson, "Colligation and history teaching", in: Burston en Thompson, *Studies . . .*, pp. 86-87; J.H. Hexter, *The history primer*, New York/Londen 1971, vooral hoofdstuk VI ("Historical story and narrative explanation"); Veyne, a.w., pp. 196-201.
14. Dit artikel is te vinden in: Burston en Thompson, *Studies . . .*, pp. 49-64.
15. Ik wijs nog op Burstons beschouwingen over de voorspellingsoptredingen die de leerlingen nog al eens krijgen (zie a.w., pp. 61-63).
16. Zie o.m. C.G. Hempel, "The function of general laws in history", in *Journal of philosophy*, 1942 (gemakkelijker te vinden in: P. Gardiner (ed.), *Theories of history*, 1959; W. Dray, "The historical explanation of actions reconsidered", en C.G. Hempel, "Reasons and covering laws in historical explanation", beide artikelen van 1963 en opgenomen in: P. Gardiner (ed.), *The philosophy of history*, Londen 1974, pp. 66-89, 90-105. — Zie voor de termen "functioneel" en "teleologisch" R.F. Beerling e.a., *Inleiding tot de wetenschapsteorie*, Utrecht 1974, pp. 73-74.
17. K. Acham, "Neuere angelsächsische Theorien zur Geschichte", in: G. Schulz (ed.), *Geschichte heute. Positionen, Tendenzen und Probleme*, Göttingen 1973, pp. 190-220, vooral 218-219.
18. Walsh, "Colligatory concepts", pp. 73-75.
19. Nieuwe feiten zijn telkens te beschouwen als test-situaties voor de geldigheid van het gekozen concept.
20. Zie Thompson, "Colligation and history teaching", pp. 85-106.
21. Zie P. van der Meulen, "Wat toetsen wij?", *Kleio*, 11 (1970) no. 6, pp. 209-218.

Bibliografie van Dr. P.A.M. Geurts o.f.m.

samengesteld door C.M.H. Bosch en P. van Hees

- 1956** 1. *De Nederlandse Opstand in pamfletten, 1566-1584*. (Diss. R.K. universiteit te Nijmegen, 1956), Uitgeverij Dekker en Van de Vegt, Nijmegen-Utrecht 1956, XII + 335 p. Ongewijzigde herdruk: HES Publishers, Utrecht 1978.
- 1958** 2. "Het beroep op de Blijde Inkomste in de pamfletten uit de Tachtigjarige Oorlog", *Standen en Landen*, XVI (1958) 3-15.
3. "Fruin en de waardering voor Franciscus in Nederland", *Sint Franciscus. Tijdschrift gewijd aan de studie van Sint Franciscus, de Franciscaanse vroomheid en de Franciscaanse theologie*, 4 (1958) 66-70.
4. "Pater Jan Neyen in vers en prent", *Sint Franciscus* . . . , 4 (1958) 191-215.
- 1959** 5. "Een zoon van Pieter Adriaansz. van der Werf op een katholieke school?", *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken*, 51 (1959) 95-98.
6. "Omme Scaliger naer zijn qualiteyt te accomoderen", *Weekblad van de Katholieke Lerarenvereniging "St. Bonaventura"*, 26 (1959) 174-175.
7. "Het instituut van gecommiteerden voorgesteld in 1670", *Hermeneus, maandblad voor de Antieke Cultuur*, 30 (1959) 148-149.
- 1960** 8. "Niels Stensen en Albert Burgh", *Archief voor de geschiedenis van de katholieke Kerk in Nederland*, 2 (1960) 139-152. Eveneens in: *Varia uit tien eeuwen vaderlandse kerkgeschiedenis. Opgedragen aan Mgr. Prof. Dr. R.R. Post en Prof. Dr. L.J. Rogier bij gelegenheid van hun 65e verjaardag*. Utrecht 1960 (niet in de handel).
- 1961** 9. "Absentie van de geschiedenisleraar", *Kleio*, 2 (1961) nr. 2, p. 8-9. Herdrukt in: D.J. Roorda (red.), *Kleio de pols gevoeld. De toestand van het geschiedenisonderwijs bij het V.H.M.O.* (Groningen 1965, Janusreeks nr. 3) 8-11.
10. "Vermeend bezwaar tegen contemporaine geschiedenis", *Kleio*, 3 (1961) nr. 3, p. 14-16.
- 1962** 11. "De Industriële Revolutie en het sociale vraagstuk", in: M.B. van der Hoeven (red.), *Fasen en Facetten. Geschiedenis voor het eindexamen*. (Amsterdam 1962) 135-158.
12. "Audiomiddelen bij het geschiedenisonderwijs", *Kleio*, 3 (1962) nr. 4, p. 3-5.
- 1963** 13. "Pleidooi voor onderwijs in eigentijdse geschiedenis", in: *Publicaties van het Katholiek Paedagogisch Bureau ten behoeve van het V.H.M.O.*, nr. 15 (Den Bosch 1963).
14. "Bewerking? Mishandeling?" (n.a.v. enige vertaalde historische monografieën, uitgegeven door De Haan in de Phoenixreeks), *Kleio*, 4 (1963) nr. 1., p. 8-9. Een weerwoord van Geurts verscheen in *Kleio*, 4 (1963) nr. 2, p. 15.
15. "Geschiedenisleraren op congres over Maatschappijleer", *Kleio*, 4 (1963) nr. 1, p. 14.
16. "Actualia: Roep om eigentijdse geschiedenis", *Kleio*, 4 (1963) nr. 2, p. 4-7. (Zie ook nr. 17).
17. "Polemiek: Sy konden by malcander niet komen' (antwoord van Geurts op critiek n.a.v. "Roep om eigentijdse geschiedenis")", *Kleio*, 4 (1963) nr. 4, p. 20-21.
- Boekbesprekingen:*
18. M.C. Mees, *Lamoraal van Egmond*. Assen 1963, in: *Kleio*, 4 (1963) nr. 4, p. 28.
19. H. de la Fontaine Verwey, *Meester Harman Schinckel, een Delfts boekdrukker van de 16e eeuw*. Rotterdam - 's-Gravenhage 1961, in: *Kleio*, 4 (1963) nr. 6, p. 32.
- 1964** 20. "Mr. Willem van Assendelft. Kannunik-Schoolmeester te Leiden (1579-1591) en het Privilegium Fori der Universiteit", *Archief voor de geschiedenis van de katholieke Kerk in Nederland*, 6 (1964) 1-107. Als zelfstandige uitgave verschenen onder de titel: *Het eerste grote conflict over de eigen rechtspraak der Leidse Universiteit*. Uitg. Het Spectrum, Utrecht-Antwerpen 1964, 110 p.

21. "Het gewetensconflict van de katholieke studenten aan de Leidse universiteit, circa 1600", in: *Voor Rogier. Een bundel opstellen van oud-leerlingen de hoogleraar bij zijn afscheid aangeboden*, onder redactie van H.F.J.M. van den Eerenbeemt, A.F. Manning en P.H. Winkelman. (Uitg. Paul Brand, Hilversum 1964) 65-79.
22. "De thematische methode in het geschiedenisonderwijs", in: *Kleio-Didactica*, nr. 1 (Den Haag 1964).
23. "Een aanvechtbare vertaling van een omstreden boek" (n.a.v. de Nederlandse vertaling van A.J.P. Taylor, *The Origins of the Second World War*), *Kleio*, 5 (1964) 73-76.
24. "Conferentie van geschiedenisleraren over: de plaats van de Vaderlandse Geschiedenis in ons onderwijs, Oosterbeek, 25 en 26 september 1964", *Kleio*, 5 (1964) 189-190.

Boekbesprekingen:

25. Prof. Dr. Jan Romein, *Bibliografie*. Groningen 1963, in: *Kleio*, 5 (1964) 40.
26. F.L. Bastet, *Reizigers naar Rome*. Amsterdam z.j., in: *Kleio*, 5 (1964) 128.
27. *The World and the School*, nr. 1, 1964, in: *Kleio*, 5 (1964) 165-166.
28. G.A.M. Beekelaar, *Rond Grondwetsherziening en herstel der hiërarchie*. Hilversum-Antwerpen 1964, in: *Kleio*, 5 (1964) 180.
29. J.M. Roelofsen, *Kleine Chronik vom deutschen Leben aus deutschen Schriften zusammengelesen*. Purmerend 1964, in: *Kleio*, 5 (1964) 207-208.
30. *The World and the School*, nr. 2, 1964, in: *Kleio*, 5 (1964) 210.
31. Jacques Madaule, *Teilhard de Chardin. Een eerste kennismaking met zijn leven en denken*. Helmond 1964, in: *Kleio*, 5 (1964) 219.

1965

32. "Drie redevoeringen van Bonaventura Vulcanius over de stichting van de Leidse universiteit" (in samenwerking met J.A. van Dorsten), *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 79 (1965) 387-413.
33. "Leiden als ideale Universiteits-stad", *Jaarboekje . . . Leiden*, 57 (1965) 124-126.
34. "Didactica: het nut van de anecdote", *Kleio*, 6 (1965) 125-126.
35. "De jaren 1940-1945 in het geschiedenisonderwijs", *Kleio*, 6 (1965) 127-129.

Boekbesprekingen:

36. Jacques de Launay, *Geheime diplomatie. De strijd achter de schermen in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945*. Helmond 1963, in: *Kleio*, 6 (1965) 93.
37. J. Roelink, *Geschiedenis als ambacht*. Groningen 1965, in: *Kleio*, 6 (1965) 98.
38. Harold Nicolson, *Het congres van Wenen*. Amsterdam 1964, in: *Kleio*, 6 (1965) 178.

1966

39. *Den Coninck van Hispaengien — Philips II voor de rechterstoel van de geschiedenis*. Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1966. (Cahiers voor Geschiedenis). Herdrukt in 1972.
40. "De historicus betrekkelijk" (over de historicus in het werk van Marnix Gijsen), *Forum der Letteren*, 7 (1966) 121-133. Zie ook 1968, nr. 48.
41. "Conferentie van Duitse en Nederlandse historici in het Internationales Schulbuchinstitut te Braunschweig, 28 maart — 1 april 1968" *Kleio*, 7 (1966) nr. 5, p. 4-7.

Boekbespreking:

42. "Vriendschap boven Verdeeldheid", n.a.v. Jurriaanse, *De Stichting van de Leidse universiteit*, Leiden 1965; Gulik en Vervliet, *Een gedenksteen voor Plantijn en Van Raphelingen te Leiden . . .*, Leiden 1965; Woltjer, *De Leidse universiteit in verleden en heden*, Leiden z.j., in: *Kleio*, 7 (1966) nr. 8, p. 24-25.

1967

Boekbesprekingen:

43. A. Alkemade, *Vrouwen XIX. Geschiedenis van negentien religieuze congregaties, 1800-1850*. 's-Hertogenbosch 1966, in: *Kleio*, 8 (1967) nr. 1, p. 14-15.
44. H.W. von der Dunk, *Pieter Geyl, 15 december 1887-31 december 1966*. Amsterdam 1967 (AO-reeks, nr. 1146), in: *Kleio*, 8 (1967) nr. 2, p. 22.
45. H.J. Oldenhof, *In en om de schuilkerkjes van Noordelijk Westergo. Katholiek leven in Friesland's Noordwesthoek onder de Republiek, 1580-1795*. Assen 1967, in: *Kleio*, 8 (1967) nr. 8-9, p. 292.

1968

46. "Rapport betreffende de leraarsopleiding" (in samenwerking met N.J. Maarsen en H.E. de Wolff), *Kleio*, 9 (1968) 285-290. Zie ook 1969, nr. 52.
47. "De graaf van Horne. Filips van Montmorency 1524-1568", *Spiegel der Historie* (Zaltbommel), 3 (1968) 105-143. Onder dezelfde titel als zelfstandige uitgave verschenen bij Uitgeverij Europese Bibliotheek, Zaltbommel 1968, 40 p.
48. "De historicus betrekkelijk", *Kleio*, 9 (1968) 317-332. Herdruk van 1966, nr. 40.

Boekbesprekingen:

49. Th. Luykx en H.W.J. Volmuller, *Geschiedenis van Nederland en België*. (Oosthoeks Lexikon), 2dln., Utrecht 1968, in: *Kleio*, 9 (1968) 239.
50. J.J. Kalma, J.J. Spahr van der Hoek en K. de Vries (red.), *Geschiedenis van Friesland*. Drachten 1968, in: *Kleio*, 9 (1968) 239-240.
51. "Geschiedenisleraar-dichter" n.a.v. Saul van Messel (pseud.), *Mammoeth mijn muze. Gedichten van een leraar*. Baarn 1968, in: *Kleio*, 9 (1968) nr. 10, p. XXV-XXVI.

1969

52. "Verantwoording" (sign. P.A.M. Geurts, N.J. Maarsen en H.E. de Wolff), *Kleio*, 10 (1969) 95. Inleiding op "Discussie betreffende de opleiding tot geschiedenisleraar op de korrel", *Kleio*, 10 (1969) 85-144. Zie ook 1968, nr. 46.

Boekbesprekingen:

53. J.G.F.M. van Hövell tot Westerflier, *Roermond vroeger en nu*. Bussum 1968, in: *Kleio*, 10 (1969) 147.
54. W. Jappe Alberts en A.G. van der Steur, *Handleiding voor de beoefening van de lokale en regionale geschiedenis*. Bussum 1968, in: *Kleio*, 10 (1969) 190-191.

Boekbesprekingen:

1970

55. Nina Arkina, *Tsaar der verschroeide aarde*. Den Haag z.j., in: *Kleio*, 11 (1970) 305.
56. *Effigies et vitae Professorum Academiae Groningae et Omlandiae; Cum historiola foundationis ejusdem Acad: apud Johannem Nicolai, Groningae 1654*. Reprint Wolters-Noordhoff, Groningen 1968, in: *Kleio*, 11 (1970) 306.

1971

57. *Geschiedenis in documenten*, onder redactie van J. Demey, P.A.M. Geurts en H.E. de Wolff, Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1971.
58. *Bronnenboek. De laatste 50 jaar in teksten en documenten*, onder redactie van P.A.M. Geurts, W.F. Kalkwiek, C.C. A. de Wilde en H.E. de Wolff, Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1971.

1972

59. "Ontwikkelingen in het geschiedenisonderwijs in Engeland" (in samenwerking met dr. P. van der Meulen), *Kleio*, 12 (1972) 355-362. Herdrukt in P. van der Meulen, *Over geschiedenisonderwijs, artikelen uit Kleio, 1967-1973*. (z. pl. en z.j. [Utrecht 1976]) 40-46.

1973

Boekbesprekingen:

60. H.J. Witkam, *Introductie tot de dagelijkse zaken van de Leidse universiteit van 1581 tot 1596*. (1969) en *idem*, *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit van 1581 tot 1596*. (4 dln., 1970-1972) in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 88 (1973) 536. Zie ook 1975, nr. 66.
61. C. Kramer, Emmerij de Lyere et Marnix de Sainte Aldegonde. Un admirateur de Sébastien Franck et de Montaigne aux prises avec le champion des calvinistes néerlandais. (Emmerij de Lyere) Antidote ou contrepoison contre les conseils sanguinaires et evinemez de Philippe de Marnix Sr. de Ste. Aldegonde. *Archives Internationales d'histoire des Idées*, no. 42, La Hague 1971, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 86 (1973) 440-441.

1974

Boekbespreking:

62. K. Duncan Jones and J. van Dorsten (eds.), *Miscellaneous Prose of Sir Philip Sidney*. Oxford 1973, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 89 (1974) 477-478.

1975

63. *Egodocumenten. Dagboeken en memoires*. Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1975. (Cahiers voor Geschiedenis).

64. "Herman Reneker. Moeilijkheden rond een van de eerste Leidse hoogleraren", *Lias*, 2 (1975) 55-70.
65. "Gelderland 1566-1609" (in samenwerking met A.E.M. Janssen) in: *Geschiedenis van Gelderland, 1492-1795*, boek II, door P.J.Mey, W. Jappe Alberts, P.A.M. Geurts e.a., (Walburg Pers, Zutphen 1975) 97-131 en 494-500.

Boekbesprekingen:

66. H.J. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit, 1581-1596*. (6 dln., 1972-1974), in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 90 (1975) 550. Zie ook 1973, nr. 60.
67. R. van Roosbroeck, *Willem de Zwijger, Graaf van Nassau, Prins van Oranje*. Den Haag-Antwerpen 1974, in: *Kleio*, 16 (1975) 479-480.

1976

68. *Geschiedenis op school*, onder redactie van L.G. Dalhuisen, P.A.M. Geurts en J.G. Toebees, Wolters-Noordhoff, Groningen 1976. Herzien en herdrukt 1977.
69. Het gedeelte "archief" in "Museum, archief en excursies" (Antoinette Visser, P.A.M. Geurts, H.E. de Wolff), in: L.G. Dalhuisen, P.A.M. Geurts en J.G. Toebees (red.), *Geschiedenis op school*. (Groningen 1976) 297-302. (In de herdruk van 1977, p. 308-313.)
70. "Geyl en het geschiedenisonderwijs", *Kleio*, 17 (1976) 196-201. Eveneens in: *Bij het afscheid van Dr. P. van der Meulen, februari 1976*. (z.pl. en z.j. [Utrecht 1976]) 60-65.
71. "Het grensgebied van twee eeuwen" dl. a: Het Victoriaanse tijdperk in Engeland; dl. b: Verschuivingen in de machtsverhoudingen rond 1900", in: *Geschiedenis in onderwerpen. Aspect van Wereldoriëntatie*, dl. 3 (VWO/HAVO), onder redactie van W.F. Kalkwiek, (Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1976) 3-28. Dit thema is ook bewerkt voor *Geschiedenis in onderwerpen*, dl. 3 (MAVO), onder redactie van W.F. Kalkwiek, Amsterdam 1977.

Boekbespreking:

72. E.H. Kossmann and A.F. Mellink (eds.), *Texts concerning the Revolt in the Netherlands*. Cambridge 1974, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 89 (1976) 449-450.

1977

73. *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, onder redactie van P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, 2 dln., Nijhoff, 's-Gravenhage 1977 (serie Geschiedenis in Veelvoud).
74. Zie 1976, nr. 71 het tweede gedeelte.

Boekbespreking:

75. Gerlof Verwey, *Geschiedenis van Nederland. Levensverhaal van zijn bevolking*. Amsterdam-Brussel 1976, in: *Kleio*, 18 (1977) 851.

1978

76. "Koude oorlog en dooi", in: *Geschiedenis in onderwerpen*, dl. 4 (MAVO), onder redactie van W.F. Kalkwiek, (Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1978) 97-119.
77. "Zionisme, joden en Arabieren", in: *Geschiedenis in onderwerpen*, dl. 4/5 (HAVO), onder redactie van W.F. Kalkwiek, (Amsterdam 1978) 342-356.
78. Zie 1956, nr. 1.

1979

79. *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis*, onder redactie van P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, 2 dln., Nijhoff, 's-Gravenhage 1979 (serie Geschiedenis in Veelvoud).
80. "De Westerse democratieën in het interbellum" en "Zuidelijk Afrika" in: *Geschiedenis in onderwerpen*, dl. 5/6 (VWO), onder redactie van W.F. Kalkwiek, (Amsterdam 1979) 112-129 en 315-331.

Ten aanzien van de periode 1963-1970, waarin P.A.M. Geurts voorzitter van de Kleio-redactie was, hebben de samenstellers van de bibliografie zich een zekere beperking opgelegd. In deze jaren heeft Geurts vele korte bijdragen geleverd. De niet-opgenomen artikeltjes verschenen in de rubriek "Actualia" en hadden een signalerend karakter. Er werd naar kranten- en tijdschriftartikelen over geschiedenis en geschiedenisonderwijs verwezen en naar discussies over deze materie. Van de hand van de redacteur zelve waren er meestal slechts enkele in- of uitleidende regels bij deze bijdragen.

Ten slotte danken de samenstellers de heren Bots, Van Dongen, Janssen en Messing voor een aantal aanvullingen en opmerkingen.

Actualiteit in het leerplan met Reflector & Blikopener

De redactie van de Kleio-redactie heeft de aandacht van de samenstellers van de bibliografie gericht op de actualiteit in het leerplan. De redactie heeft de aandacht van de samenstellers van de bibliografie gericht op de actualiteit in het leerplan.

De redactie van de Kleio-redactie heeft de aandacht van de samenstellers van de bibliografie gericht op de actualiteit in het leerplan. De redactie heeft de aandacht van de samenstellers van de bibliografie gericht op de actualiteit in het leerplan.

De redactie van de Kleio-redactie heeft de aandacht van de samenstellers van de bibliografie gericht op de actualiteit in het leerplan. De redactie heeft de aandacht van de samenstellers van de bibliografie gericht op de actualiteit in het leerplan.

De redactie van de Kleio-redactie heeft de aandacht van de samenstellers van de bibliografie gericht op de actualiteit in het leerplan. De redactie heeft de aandacht van de samenstellers van de bibliografie gericht op de actualiteit in het leerplan.

Didaktiekcommissie

Seminarium voor beginnende leraren geschiedenis en staatsinrichting op 15-16-17 augustus 1979.

De didaktiekcommissie van V.G.N. organiseert opnieuw een seminarium voor jonge en pas beginnende leraren. De deelname is opengesteld voor leraren geschiedenis, ook niet-V.G.N. leden, werkzaam aan scholen voor L.B.O., M.A.V.O., H.A.V.O. of V.W.O., met beperkte leservaring (ongeveer 1 tot 3 jaar).

Het seminarium richt zich vooral op de praktijk van het lesgeven in de geschiedenis en staatsinrichting. Dit jaar ligt de nadruk op het werken met dramatische werkvormen.

Nadere informatie-over manier van opgeven, kosten en plaats - verschijnt in het juni-nummer.

Actualiteit in het leerplan met Reflector & Blikopener*

Een boeiend aspect van geschiedenis is het heden herkennen door het verleden. Daar komen Uw leerlingen niet altijd aan toe. Het leerplan stelt wel dat "de historische ontwikkeling tot heden" gekend moet worden, maar over het laatste stuk bestaat erg weinig lesmateriaal. Zodat dat stuk moderne geschiedenis waar Uw leerlingen de meeste interesse voor hebben vaak onderbedeeld blijft.

Keesings Reflector en Blikopener bieden een oplossing voor deze onbevredigende situatie. Keesings Reflector en Blikopener behandelen de geschiedenis vanuit de actualiteit. Zo worden Uw leerlingen beter in staat gesteld verbanden te leggen en historisch inzicht te verwerven. Naast informatie geven Reflector en Blikopener opinies van betrokkenen en deskundigen. Zo kunnen Reflector en Blikopener goed gebruikt worden als leermiddel of als aanvulling op de les, evenals voor het maken van scripties.

Keesings Reflector is een blad voor leerlingen van de hoogste klassen van het VWO, van het MEAO en het Hoger Beroepsonderwijs. Reflector bestaat uit 32 pagina's in magazine vorm.

Keesings Blikopener is een tijdschrift voor leerlingen van het MAVO, het MBO en de middenklassen van het VWO en HAVO. Keesings Reflector en Blikopener verschijnen elke maand (8x per jaar, vakanties niet).

Via onderstaande bon ontvangt U vrijblijvend meer informatie met enkele afleveringen. Wel even de moeite waard. Doen!

*** Onderscheiden door de Vereniging van Geschiedenisleraren (V.G.N.) met de Huib de Ruyterprijs 1978 voor de bijdrage aan de ontwikkeling van het geschiedenisonderwijs.**

**Systemen Keesing B.V. Antwoordnr 4, Amsterdam 1007
Telefoon 020-71 94 44.**

BON Gaarne ontvang ik gratis en geheel vrijblijvend meer informatie met enige afleveringen van **Keesings Reflector en Blikopener.**

Naam van de school

Onderwijstype

Adres

Plaats

Verzending t.a.v.

Datum Postcode

Actualiteit in het leerplan met Reflector & Blikopener*

De Reflector en Blikopener zijn twee boeken die u helpen bij het actualiseren van het leerplan. Ze zijn geschreven door een team van experts op het gebied van actualiteit en leerplan.

*Blikopener is een boek dat de leerkracht helpt bij het actualiseren van het leerplan. Het is geschreven door een team van experts op het gebied van actualiteit en leerplan.

De Reflector is een boek dat de leerkracht helpt bij het actualiseren van het leerplan. Het is geschreven door een team van experts op het gebied van actualiteit en leerplan.

De Reflector en Blikopener zijn twee boeken die u helpen bij het actualiseren van het leerplan. Ze zijn geschreven door een team van experts op het gebied van actualiteit en leerplan.

De Reflector en Blikopener zijn twee boeken die u helpen bij het actualiseren van het leerplan. Ze zijn geschreven door een team van experts op het gebied van actualiteit en leerplan.

De Reflector en Blikopener zijn twee boeken die u helpen bij het actualiseren van het leerplan. Ze zijn geschreven door een team van experts op het gebied van actualiteit en leerplan.

Vereniging van Leraren Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.)

Algemeen bestuur

DRS. J. BOUWSMA, *voorzitter*, Brokmui 40, 9101 EZ Dokkum, tel. 05190-3598.

MEVR. DRS. E.J. KARREMAN, *vice-voorzitter*, Van Limburg Stirumstraat 13, 3581 VB Utrecht, tel. 030-514052.

MEVR. M.I. RÖDER, *1e secretaris*, Peuleyen 21, 2742 ED Waddinxveen, tel. 01828-6077.

DRS. J. DREWES, *2e secretaris*, Bachlaan 58, 1817 GK Alkmaar, tel. 072-112015.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Prinses Beatrixlaan 31, 2341 TW Oegstgeest, tel. 071-152794.

MEVR. DRS. J. RIJZEN, *redactie Kleio*, Maasstraat 72 A 3, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133.

MEVR. D.H. VERHAGEN, *didaktiekcommissie*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560.

M.J. VAN VELZEN, *onderwijsadviescommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941.

P.L. HENDRIKS, *mavo-lbo-commissie*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162.

J. ENGBERS, *pedakcommissie*, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138.

K. VAN DIJK, *programmacommissie bijscholing*, De Hoghe Weijdt 13, 1851 EB Heiloo, tel. 072-333570.

Ledenadministratie

Aangifte, wijzigingen en opzegging van het lidmaatschap schriftelijk meedelen aan: **Administratie V.G.N., J.W. Geldof, Veenendaalkade 256, 2547 AX Den Haag**. Bij dit adres kan men ook terecht voor informatie over contributiebetaling en voor het aanvragen van een abonnement op *Kleio* (voor actieve leraren/leressen alleen mogelijk met goedvinden van het bestuur van de V.G.N.) of van losse nummers van *Kleio*.

Nieuwe leden worden verzocht bij hun aangifte mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoonnummer en adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

Contributies

Contributies en andere betalingen het liefst zo spoedig mogelijk na ontvangst van de acceptgirokaart storten op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N., Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

Contributies vanaf 1 januari 1979:

<i>Gewone leden</i>	a. docenten havo, vwo en hbo	f 90,-
	b. docenten mavo	f 60,-
	c. echtparen	f 90,-

Buitengewone leden (gepensioneerden en zij die wel geschiedenisbevoegdheid hebben maar geen les geven op scholen voor mavo, havo, vwo en hbo) f 55,-

Aspirantleden (maximum 4 jaar) f 50,-

Abonnement op Kleio voor niet-leden per kalenderjaar f 60,-

Didaktiekcommissie

MEVR. D.H. VERHAGEN, *voorzitster*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560.

DRS. J. BROUWER, *vice-voorzitter*, Mozartstraat 33, 6661 BH Elst, tel. 08819-1831.

H. VAN DUYSSEN, *secretaris*, Van Baerlestraat 65 IV, 1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976.

DRS. J. BAALBERGEN, *1e penningmeester*, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude, tel. 02946-3207, postrekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.

H. DE LANGE, *2e penningmeester*, Rijnburglaan 23, 8181 XW Heerde, tel. 05782-2516.

P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062.

B. MOLENKAMP, Meerhoek 627, 5403 AC Uden, tel. 04132-64753.

MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, Schaepmanlaan 9, 9722 NP Groningen, tel. 050-257888.

Onderwijs-Adviescommissie

M.J. VAN VELZEN, *voorzitter*, Mgr. van Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941.

DRS. C.W. KOREVAAR, *secretaris*, Koningin Wilhelminalaan 8, 2012 JK Haarlem, tel. 023-324379.

DRS. H. TH. LAMBOOY, Nes 2A, 1741 JZ Schagen, tel. 02240-4347.

DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665.

MAVO-LBO-Commissie

P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062.

P.L. HENDRIKS, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162.

G.J. VAN DER TWEEL, Van Deventerweg 6, 6861 EW Oosterbeek, tel. 085-337018.

G.C.J. VAN DER VEN, Floreffestraat 4, 5737 CP Lieshout, tel. 04992-1443.

H. ZWARTEVEEN, Prinses Irenelaan 51, 3832 CB Leusden, tel. 033-40879.

Commissie Pedagogische Akademies (PEDAK)

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden, tel. 04132-64117.

DRS. C.G. VAN DER KOOIJ, *secretaris*, Winschoterweg 10, 9723 CG Roodendaan Gr., tel. 05904-1556.

J.E. BROUWER, *penningmeester*, Fazantenweg 22, 7451 HD Holten, tel. 05483-3098.

J. ENGBERS, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138.

DRS. F.W.P. DIJKSTRA, Hondecoeterstraat 28 III, Amsterdam, tel. 020-733679.

Programmacommissie Bijscholing

PROF. DR. D.J. ROORDA, *voorzitter*, Lorentzkade 46, 2313 GD Leiden, tel. 071-125681.

MEVR. DRS. C.M.E. VELDHUIS-MEESTER, *1e secretaris*, de Merodelaan 14, Groningen, tel. 050-256143.

A.L. VERHOOG, *hoofdcoördinator*, Waterbieskreek 19, 2353 JE Leiderdorp, tel. 071-891003.

K. VAN DIJK, *coördinator*, *2e secretaris*, De Hoghe Weijdt 13, 1851 EB Heiloo, tel. 072-333570.

DRS. J. BOUWSMA, *coördinator*, Brokmui 40, 9101 EZ Dokkum, tel. 05190-3598.

DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, *coördinator*, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665.

DRS. J. BAALBERGEN, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude, tel. 02946-3207.

DR. P.A.M. GEURTS, Vermeerstraat 7, 6521 LT Nijmegen, tel. 080-222988.

P.H.F. GIELES, Wagnerlaan 3, 5216 GD 's-Hertogenbosch, tel. 073-143677.

J.C.M. GREEP, Anemonenweg 44, 2241 XL Wassenaar, tel. 01751-16387.

J.G. RAVEN, Wielewaal 28, 1834 XK St. Pancras, tel. 02267-2878.

H.E. DE WOLFF, Het Zicht 109, 2543 AL 's-Gravenhage, tel. 070-666506.

Commissie Geschiedenis en Maatschappijleer

J.P.M. HENKES, *voorzitter*, Kerkendijk 96b, 5712 EW Someren-Heide, tel. 04937-3230.

G.G. CALLENBACH, Kempen 12, 2036 EL Haarlem, tel. 023-330006.

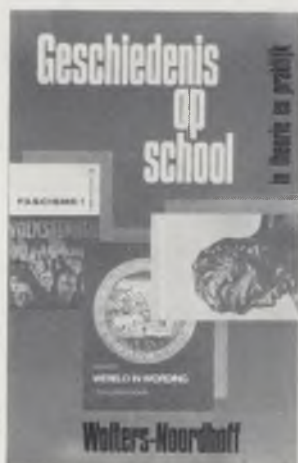
J.C.M. GREEP, Anemonenweg 44, 2241 XL Wassenaar, tel. 01751-16387.

G.L. HEY, Elzenlaan 12, 2231 XE Rijnsburg, tel. 01718-22552.

DRS. J.S. WIJNE, Stastokdreef 7, 3561 JR Utrecht, tel. 030-618042.

Afdelingssecretariaten

<i>Alkmaar:</i>	Lindenlaan 12, 1861 HA Bergen.
<i>Arnhem:</i>	Apeldoornseweg 31, 6814 BH Arnhem.
<i>Amsterdam:</i>	Plantage Muidergr. 35 I, 1018 TL Amsterdam.
<i>Den Bosch:</i>	Brede Haven 37, 5211 TL Den Bosch.
<i>Breda:</i>	St. Bavostr. 96, 4891 CK Rijsbergen.
<i>Eindhoven:</i>	Barrierweg 196, 5622 CP Eindhoven.
<i>Goes:</i>	Spanjaardstr. 37, 4331 EN Middelburg.
<i>Groningen:</i>	Verl. Frederikstr. 9A, 9724 NC Groningen.
<i>Den Haag:</i>	L.v.Galenstr. 68, 2518 ER Den Haag.
<i>Haarlem:</i>	Noorderdreef 160, 2152 AB Nieuw-Vennep.
<i>Heerlen:</i>	Parallelweg Zd 69, 6336 VR Hulsberg.
<i>Hengelo:</i>	Tollensstraat 1, 7471 ZD Goor.
<i>Leeuwarden:</i>	De Kei 462, 8918 BP Leeuwarden.
<i>Maastricht:</i>	Veldspaatstr. 23, 6216 BM Maastricht.
<i>Rotterdam:</i>	v.d.Helmstr. 27, 3067 HA Rotterdam.
<i>Utrecht:</i>	van Bijnkershoecklaan 351, 3527 XJ Utrecht.
<i>Venlo:</i>	Paterstraat 29, 5801 AT Venray.
<i>Zutphen:</i>	Gerstekamp 12, 7231 BK Warnsveld.
<i>Zwolle:</i>	Stevinstr. 11, 3841 KB Harderwijk.

Geschiedenis op school

in theorie en praktijk

onder redactie van L. G. Dalhuisen, P. A. M. Geurts en J. G. Toebes.

Met een voorwoord van D. J. Roorda.

Deze uitgave heeft zich in korte tijd een plaats verworven op de boekenplanken van de meeste geschiedenisleraren en studenten die leraar willen worden.

Geschiedenis op school biedt een inventarisatie van en een pluriform perspectief op de probleemvelden die een geschiedenisleraar in de onderwijspraktijk betreedt.

Het algemene eerste hoofdstuk **Het onderwijsleerplan** is een referentiekader voor de overige 17 hoofdstukken met bijdragen over: **doelstellingen, leerpsychologie, stofkeuze, werkvormen, media, toetsing en staatsinrichting.**

Nieuw!

Historisch - didactische cahiers

onder redactie van N. Bakker, P. F. M. Fontaine, J. G. Toebes en de redactie geschiedenis van Wolters-Noordhoff.

De reeks beoogt geen kant-en-klaar materiaal voor de klas af te leveren, maar cahiers van ca. 100 pag. die aspecten van geschiedenisdidactiek belichten.

1. Doelstellingen

door P. F. M. Fontaine.

Een cahier over doelstellingen is een vanzelfsprekend begin voor de reeks. Achtereenvolgens komen o.a. aan de orde: de noodzaak, weerstanden, de voordelen, het inventariseren, de verschillende soorten, de verschillende hiërarchieën en het eigenlijke formuleren van doelstellingen.

2. Werken met kaarten

door H. A. Molenkamp.

Na een helder exposé over het eigen karakter van historische kaarten, geeft de auteur een systematische analyse van de meest gebruikte historische atlanten en de kaarten in de meest gebruikte methodes. Met name bij de behandeling van onderwerpen uit de sociaal-economische geschiedenis blijken de bestaande atlanten te kort te schieten. Talrijke suggesties worden gedaan om de leerlingen met behulp van informatie in de vorm van kaarten verbanden tussen historische verschijnselen te laten ontdekken en historische processen te leren begrijpen. Tal van kaartjes zijn afgedrukt.

Geschiedenis op school ISBN 90 01 33511 X f 33,75

1. Doelstellingen ISBN 90 01 37510 3 ca. f 10,90 (ter perse)

2. Werken met kaarten ISBN 90 01 37511 1 ca. f 10,90 (in voorbereiding)

Van deze uitgaven zijn geen gratis beoordelingsexemplaren beschikbaar.

U kunt ze bestellen voor rekening, eventueel met recht van retour.

Ook verkrijgbaar in de boekhandel.

Wolters-Noordhoff